

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ISSN 2708-9827 (online)

ISSN 0201-419X (print)

<https://doi.org/10.37919/0201-419X.2024.100>

КУЛЬТУРА СЛОВА

CULTURE

OF THE WORD

Збірник наукових праць

Заснований у 1967 р.

Випуск 100

ВИДАВНИЧИЙ ДІМ ДМИТРА БУРАГО
Київ 2024

Засновники:

Національна академія наук України,
Інститут української мови.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 11864 – 735Р від 19.10.2006.

Суб'єкт у сфері медіа-ресертавтів R30-02812 (рішення від 22.02.2024 № 436).

Включено до переліку друкованих наукових фахових видань України категорії «Б» (наказ МОН України від 29.06.2021 № 735).

Відповідальна за випуск – А.Ю. Ганжа.

Редакційна колегія:

С.Я. Ермоленко (головний редактор), С.П. Бирик (заступник головного редактора), Г.М. Сютя (заступник головного редактора), А.Ю. Ганжа (відповідальний секретар), Б. Беднаржікова (Чехія), Л.П. Васильєва, С.О. Вербич, К.Г. Городенська, П.Ю. Гриценко, І.А. Казимирова, Я.В. Капранов, Є.А. Карпіловська, Т.А. Коць, О.П. Левченко, М.В. Мамич, О.Г. Межов, З.О. Пахолок, С.О. Соколова, В.П. Шульгач.

До друку рекомендувала вчена рада Інституту української мови НАН України (протокол № 8 від 08 липня 2024 року).

Ювілейний випуск наукового збірника відкриває рубрика до 100-річчя від дня народження видатного українського письменника Павла Загребельного. У полі зору лінгвістів – сучасні дослідження художнього й публіцистичного дискурсів митця, його мовної свідомості у вимірах ідентичності, лінгвософського осмислення феномену «народна пісня».

Актуальність дописів, об'єднаних у рубриці «Мова і час», зумовлена пошуками мовних маркерів національно-культурної ідентичності, зокрема в українському фразеологічному фонді, серед історично маркованої лексики як складника національної лексикографії, у мові сучасних сільських підлітків.

Статті розділу «У світі власних назв» привертають увагу до неосемантизованих під час повномасштабної війни українських топонімів і до мовосфери українського бізнесу.

Дослідження в рубриці «Слово в художньому творі» репрезентують лінгвостилістичне опрацювання сучасних прозових творів про підлітків (повість С. Гридіна «Не такий») та воєнне лихоліття в російсько-українському протистоянні (роман «Доця» Тамари Горіха Зерня), а також способів вербалізації мовно-естетичних знаків української культури в поетичному дискурсі неокласиків.

Динамічні процеси в граматичній нормі простежені в статтях рубрики «Мовна норма стала і змінна». Традиційно актуальні дописи в розділі «Мова засобів масової комунікації»: про лексику медичної сфери як джерело експресивізації мови ЗМК і семантико-стилістичну специфіку рекламних назв.

Зацікавлять філологів та лінгводидактів діалектологічне дослідження про різноманіття номенів на позначення айстри степової, зафіксованих у східнополіських говірках, а також спостереження щодо використання англiзму *гейміфікація* в професійній комунікації вчителів-словесників.

Розвідки в розділі «Наші консультації» адресовані якнайширшому колу мовців.

Адреса редакції:

Інститут української мови Національної академії наук України,
вул. Михайла Грушевського, 4, Київ, 01001.
Тел.: 278-4281, 279-1885;
e-mail: kultura-slova@ukr.net

ЗМІСТ

ХУДОЖНЬО-ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ ДИСКУРС ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО

- Коць Тетяна* Мовна свідомість Павла Загребельного у вимірах української ідентичності (на матеріалі публіцистичних творів «Думки наррозхрист»)..... 7
- Бойко Надія* Вербалізація почуттєвих станів у мовосвіті Павла Загребельного.....20
- Голікова Наталія* Феномен «народна пісня» в лінгвософії Павла Загребельного.....34
- Ганжа Ангеліна* Елітарна мовна особистість письменника: універсальне та індивідуальне (за документальними кінотекстами про Павла Загребельного).....47

МОВА І ЧАС

- Єрмоленко Світлана* Фразеологія – джерело пізнання культури: вогонь розуму, або куди і для чого підливаємо масло чи оливу?57
- Карпіловська Євгенія* Окрайний образ українського світу (національно маркована лексика в історичній пам'яті українців).....72
- Цар Іванна* Мова українського підлітка: мікросоціолінгвістичний аналіз82

У СВІТІ ВЛАСНИХ НАЗВ

- Брайко Юлія* Семантична трансформація топоніма *Чорнобаївка* в сучасному українському дискурсі.....91
- Кравченко Людмила, Титок Алла* Зміна власних назв у сфері українського бізнесу в 2022–2024 роках 103

СЛОВО В ХУДОЖНЬОМУ ТВОРІ

- Бибик Світлана* Словесний образ сучасного підлітка (на матеріалі повісті С. Гридіна «Не такий»)..... 119
- Колоїз Жанна* Перцептивна лексика в романі Тамари Горіха Зерня «Доця»..... 134
- Палаш Альона* Маркери національної картини світу українців у поетичному дискурсі неокласиків..... 148

МОВНА НОРМА: СТАЛЕ І ЗМІННЕ

<i>Городенська Катерина</i> Нові явища в семантико-граматичному вживанні дієслівних утворень	162
<i>Сюта Галина</i> Фемінативи в мові української освітньо-наукової сфери: офіційна і напівофіційна практика	175
<i>Козирева Зінаїда</i> Прагматика і семантика кліше в сучасній українській мові	190
<i>Колібаба Лариса</i> Закінчення родового відмінка однини в іменників III відміни: норма і узус	206

МОВА ЗАСОБІВ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

<i>Навальна Марина, Хомич Тетяна</i> Лексика медичної сфери – джерело експресивізації мови сучасних масмедіа.....	224
<i>Школа Галина, Пашинська Людмила</i> Семантико-стилістичне різноманіття рекламних номінацій (на мовному матеріалі міста Дрогобича Львівської області)	237

НАРІЧЧЯ. ГОВОРИ. ГОВІРКИ

<i>Поістогова Марина</i> Назви айстри степової, <i>Aster amellus</i> , у східнополіських говірках	245
---	-----

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЕВІ

<i>Дільна Оксана</i> Гейміфікація на уроках словесності: застосовувати чи уникати?	251
--	-----

НАШІ КОНСУЛЬТАЦІЇ

<i>Єрмоленко Світлана</i> Закон набуває чи набирає чинності, вступає в силу, вступає в дію?	262
<i>Городенська Катерина</i> Віктор – Вікторович, але Ігор – Ігорьович	264
<i>Бибик Світлана</i> Набагато – значно – куди – багато.....	265
<i>Бибик Світлана</i> Складова чи складник	268
<i>Коць Тетяна</i> Геноцидний – геноцидальний, або про надлишкову прикметникову варіантність у мовній практиці сьогодення	270
<i>Коць Тетяна</i> Приєднуватися – доєднуватися, застосовувати – достосовувати.....	273
<i>Ганжа Ангеліна</i> Усиновлення / удочеріння, усиновитель чи усиновлювач?	275

CONTENTS

ARTISTIC AND PUBLICISTIC DISCOURSE OF PAVLO ZAHREBELNYI

<i>Tetiana Kots</i> PAVLO ZAHREBELNYI'S LANGUAGE AWARENESS IN THE DIMENSIONS OF UKRAINIAN IDENTITY (BASED ON THE MATERIAL OF PUBLICISTIC WORKS "OPEN MINDED").....	7
<i>Nadiia Boyko</i> VERBALIZATION OF EMOTIONAL STATES IN THE LANGUAGE WORLD OF PAVLO ZAHREBELNYI.....	20
<i>Nataliia Holikova</i> THE PHENOMENON OF "FOLK SONG" IN LINGUOSOPHY OF PAVLO ZAHREBELNYI.....	34
<i>Anhelina Ganzha</i> THE ELITE LINGUISTIC PERSONALITY OF A WRITER: UNIVERSAL AND INDIVIDUAL (BASED ON DOCUMENTARY FILM TEXTS ABOUT PAVLO ZAHREBELNYI)	47

LANGUAGE AND TIME

<i>Svitlana Yermolenko</i> PHRASEOLOGY AS A SOURCE OF CULTURAL STUDY: MIND ON FIRE, OR WHERE AND WHY DO WE ADD FUEL?	57
<i>Yevhenia Karpilovska</i> RESTRICTED IMAGE OF THE UKRAINIAN WORLD (NATIONALLY MARKED LEXICON IN THE HISTORICAL MEMORY OF UKRAINIANS)	72
<i>Ivanna Tsar</i> MICROSOCIOLOGICAL ANALYSIS OF THE MODERN UKRAINIAN RURAL TEENAGER'S SPEECH.....	82

IN THE WORLD OF PROPER NAMES

<i>Yuliia Brailko</i> SEMANTIC TRANSFORMATION OF THE TOPONYM <i>CHORNOBAIVKA</i> IN MODERN UKRAINIAN DISCOURSE	93
<i>Liudmyla Kravchenko, Alla Tytok</i> CHANGE OF PROPER NAMES IN THE UKRAINIAN BUSINESS SECTOR IN 2022–2024	103

WORD IN ART WORK

<i>Svitlana Bybyk</i> THE VERBAL IMAGE OF A MODERN TEENAGER (BASED ON THE STORY OF S. HRYDIN "NOT SUCH")	119
<i>Zhanna Koloiz</i> PERCEPTIVE VOCABULARY IN THE NOVEL "DOTSIA" ("DAUGHTER") BY TAMARA HORIKHA ZERNIA	134
<i>Alona Palash</i> MARKERS OF THE NATIONAL PICTURE OF THE WORLD OF UKRAINIANS IN THE POETIC DISCOURSE OF THE NEOCLASSICS	148

LANGUAGE STANDARDS: CONSTANT AND CHANGING

- Kateryna Horodenska* NEW PHENOMENA IN THE SEMANTIC AND GRAMMATICAL USE OF VERB FORMATIONS 162
- Halyna Siuta* FEMINATIVES IN THE LANGUAGE OF THE UKRAINIAN EDUCATIONAL AND SCIENTIFIC SPHERE: OFFICIAL AND SEMI-OFFICIAL PRACTICE 175
- Zinaida Kozyreva* PRAGMATICS AND SEMANTICS OF CLICHÉS IN THE MODERN UKRAINIAN LANGUAGE 190
- Larysa Kolibaba* ENDINGS OF THE GENITIVE CASE OF SINGULAR IN NOUNS OF THE THIRD DECLENSIONS: NORM AND UZUS 206

LANGUAGE OF THE MEDIA

- Maryna Navalna, Tetiana Khomych* MEDICAL VOCABULARY AS A SOURCE OF EXPRESSION IN THE LANGUAGE OF MODERN MASS MEDIA 224
- Halyna Shkola, Liudmyla Pashynska* SEMANTIC AND STYLISTIC DIVERSITY OF ADVERTISING NOMINATIONS (BASED ON THE LINGUISTIC MATERIAL OF THE CITY OF DROGOBYCH, LVIV REGION) 237

DIALECTS

- Maryna Poistohova* NAMES OF THE STEPPE ASTER, *ASTER AMELLUS*, IN THE EAST POLESSIAN DIALECTS 245

TO ASSIST TEACHERS

- Oksana Dilna* GAMIFICATION IN LANGUAGE LESSONS: APPLY OR AVOID? 251

OUR CONSULTATIONS

- Svitlana Yermolenko* ZAKON NABUVAIE OR NABYRAIE CHYNNOSTI, VSTUPAIE V SYLU, VSTUPAIE V DIIU? 262
- Kateryna Horodenska* VIKTOR – VIKTOROVYCH, BUT IHOR – IHORIOVYCH 264
- Svitlana Bybyk* NABAHATO – ZNACHNO – KUDY – BAHATO 265
- Svitlana Bybyk* SKLADOVA OR SKLADNYK 268
- Tetiana Kots* HENOTSYDNYI – HENOTSYDALNYI 270
- Tetiana Kots* PRYIEDNUVATYSIA – DOIEDNUVATYSIA, ZASTOSOVUVATY – DOSTOSOVUVATY 273
- Anhelina Ganzha* USYNOVLENNIA / UDOCHERINNIA, USYNOVYTEL OR USYNOVLIUVACH? 275

ХУДОЖНЬО-ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ ДИСКУРС ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2024.100.1>

УДК 811.161.2'271

МОВНА СВІДОМІСТЬ ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО У ВИМІРАХ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ (НА МАТЕРІАЛІ ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ТВОРІВ «ДУМКИ НАРОЗХРИСТ»)

КОЦЬ

Тетяна Анатоліївна,

доктор філологічних наук,
провідний науковий співробітник
відділу стилістики, культури мови та
соціолінгвістики,
Інститут української мови НАН
України;
вул. Михайла Грушевського, 4,
м. Київ, 01001;
e-mail: tetyana_kots@ukr.net
ORCID: 0000-0003-4622-9559

Tetiana

KOTS,

Doctor of Philological Sciences,
Senior Researcher of the Department
of Stylistics, Language Culture and
Sociolinguistics,
Institute of the Ukrainian Language
of National Academy of Sciences of
Ukraine;
4, Mykhaila Hrushevskoho St., Kyiv,
01001, Ukraine;
e-mail: tetyana_kots@ukr.net

*У статті проаналізовано концептуальні засади мовної свідомості Павла Загребельного. З урахуванням тлумачення поняття «мовна свідомість» у світовій науці виокремлено одиниці її реалізації в художньо-публіцистичній спадщині письменника, зокрема ідеологеми **Україна, історія, культура, мова** як наскрізні етноцентричні складники української національної самобутності. Розкрито їх лексичні, семантичні, стилістичні, прагматичні текстові вияви в рецепції знакової для історії літературної мови інтелектуальної особистості.*

Ключові слова: мовна свідомість, національна ідентичність, мовомислення, ідеологема, лексико-семантичні процеси, діалогічність, прагматичні засоби.

До істини кожен іде по-своєму. Видіння втіленого слова в усі часи від людей приховувалося, але пророкам і праотцям воно було відкрите і від них очікуване. Може, й від письменників?

Павло Загребельний

Вагомим чинником формування ідентичності нації є її власна культурна спадщина, творцями якої є майстри художнього слова. Це інтелектуальний фонд народу, що зумів у надскладних суспільно-політичних умовах бездержавності зберегти і примножити власну духовну спадщину, продовжити традиції української літературної мови. Знаковою постаттю в процесі протистояння тенденції втрати українських національних цінностей в умовах тиску тоталітарної системи впродовж другої половини ХХ ст. є письменник, літературний критик, громадський і культурний діяч Павло Загребельний. Письменник, апелюючи до глибини історії, власної духовної спадщини, всупереч ідеології тогочасної системи пробуджував національну свідомість народу, торував дорогу до його незалежності. М. Слабошпицький справедливо зауважує, що «<...> треба мати лише таку силу таланту, як у Загребельного, і саме таку винятково широку освіченість, як у нього, щоб зуміти переступити через теорії, схеми, ідеологеми, догми та приписи й творити книжки із загальнолюдським, справді глибоко гуманістичним звучанням» [Слабошпицький 2002: 8].

Відкриту громадянську позицію Павла Загребельного як непересічної мовної особистості оприявнюють його художньо-публіцистичні роздуми у виданні «Думки нарозхрист» (Київ, 2008). Такий жанр уможлиблює не лише фіксацію явища, події, що характерне для власне публіцистичних текстів, а їх оцінку, інтерпретацію, образно-естетичне осмислення засобами національної мови з рефлексією автора в лексиці, семантиці, прагматиці.

Поняття *мовна свідомість* – одне з наскрізних у працях мовознавців сьогодення. Це – невіддільний двигун історії літературної мови і процесу формування та утвердження національної ідентичності. Дефініція цього терміна, у нашому осмисленні, враховує вчення західноєвропейських лінгвістів, зокрема тлумачення мови як продукту й складника культури народу, а мовної свідомості – як вербального вияву лінгвокультурного сприймання дійсності [Deik van 1989: 47; Eiger 1990: 48]. Таке широке тлумачення природи цього психолінгвального феномену враховує історико-культурні та світоглядні засади творення тексту як ретранслятора етноцентричних цінностей культури суспільства. У вузькому розумінні *мовну свідомість* ототожнюють із «<...> механізмом управління мовною діяльністю, який формує, зберігає та перетворює мовні знаки, правила їх поєднання і вживання, а також ставлення людини до мови та її елементів» [Гнатюк 2007]. Така думка переважає в слов'янському мовознавстві загалом, пор.: «<...> мовна свідомість – соціально зумовлене психічне чуття людей, які розмовляють певною мовою, що уможлиблює розрізнення форм, які узгоджуються або не узгоджуються з чинною мовною нормою» [Urbańczyk 1992: 254], або – «<...> мовна свідомість – відображення реальності мовної практики, специфічний механізм програмування та регулювання мовної поведінки, тобто природна внутрішня мовна норма» [Gajda 1987: 586].

Досліджуючи мовну свідомість письменника, важливо враховувати не лише передані в тексті його мовні знання, чуття, оцінки, настанови, а й концептуальні орієнтири в осмисленні національних цінностей, що й охоплює в широкому розумінні поняття *мовна свідомість*.

П. Загребельний не вживає слова *ідентичність*, але говорить про неї чи не в кожній статті. Одиницями його мовної свідомості є її наріжні складники – суспільно-політичні та культурно-історичні поняття, які ніколи не втрачають актуальності й функціонують у текстах як понадчасові ідеологеми – *Україна, держава, історія, культура, мова*.

Ідеологема **Україна** виступає як узагальнювальний образ народу і його невіддільних політичних і духовних атрибутів. Загальнолітературне визначення державності як базової по-

літичної ознаки суверенної країни [пор.: «країна з апаратом політичної влади» (СУМ II: 248)] набуває в роздумах митця сакрального змісту внаслідок метафоричного зіставлення з її непізною світом культурною спадщиною, напр.: **Україна – як скіфське золото в таємничих курганах: ще не розкопана, ще не znana світові. Та колись розкопають і вдарять об поли і відступлять у захваті, приголомшені і знетямлені** (Думки: 20). Базовим для ідеологеми *Україна* є атрибут ‘незалежність’, осмислення якого апелює до пам’яті поколінь українців про жорстокі історичні уроки бездержавності: **Україна, здобувши незалежність, забула про незалежність духу, про своє коріння, про своє залізо, яким більшовики закували її широкі степи, ліси й пасовиська, і кинулася навздогін за чужим залізом, так ніби в цьому може бути порятунок** (Думки: 25). *Незалежність* стає символом незламності самого митця, напр.: *Моя біографія – голод і війна – до 21 року сформували мій характер як характер незалежний. Незалежність – це найдорожче. Я сповідував її завжди, і ніколи ні перед ким не схилився* (Думки: 16).

Показовою для художньо-публіцистичних текстів П. Загребельного є діалогічність із риторичними питаннями й метафоричними відповідями, які спонукають читача до роздумів про власну громадянську позицію: *А що ж ми самі? Ми закопуємо свою Україну глибше й глибше, а з нею закопуємо й самих себе* (Думки: 20). Квінтесенцією думок митця про державність є афоризм: **Нести традицію. В цьому – тривалість і вічність держави і її люду** (Думки: 28).

Історики й філософи розрізняють етнічну й національну ідентичність. Етнічну пов’язують з духовною, культурною спадщиною, а національну – з окресленням її території. Така теорія доводить, що «підґрунтя етносу – біологічне, лінгвістичне, культурно-релігійне. Підґрунтя нації – інституційне, політичне, територіальне. На відміну від етнічної, національна ідентичність знаходить свій головний прояв у горизонтальній ідентифікації членів певної спільноти як співгромадян. Акцент робиться при цьому на загальнонаціональних цінностях – національному інтересі, національній безпеці тощо» [Нагорна 2003: 20].

Текстові вияви ідеологеми **держава** в публіцистичних статтях П. Загребельного відображають загальнофілософське вчення про її суспільно-політичний устрій і духовні цінності, але з компонентом асоціативно-художньої образності, пор.: *влада – тіло держави, народ – душа держави*. Раціональне їх сприймання посилюють експресивні художні метафори з виразною позитивнооцінною функцією, націєствердні гасла: *Що ж до нашої нинішньої національно-державної ситуації, то своєрідним тілом народу норочить стати держава в особі її керманців, а душа – це всі ми з нашим розумом, із нашими пристрастями, з нашою неповторністю і невпорокоченістю перед загрозами зовнішнього світу й хаосу, перед намаганням зруйнувати і понижити гармонійність, даровану нам родом і природою, історією, Господом Богом чи ще незаними вищими силами. Бережімо нашу душу!* (Думки: 229).

Семантика поняття *влада* – виразно негативнооцінна, що відповідає суспільним настроям зламу епох загалом. Аксиологічну полярність влади і народу передають антитези з експресивними номінаціями: **Нездари**, добравшись до *влади*, *вперто*, послідовно, *жорстоко* винищували *впродовж історії всієї найдорожчих, найцінніших людей, розумовий і духовний потенціал народу*, намагалися *навіки* понижити *запаси вільнолюбства і геніальності в народі* (Думки: 168).

Як складник держави, **історія** – ідеологема, осмислена П. Загребельним у трьох вимірах – науковому, публіцистичному і художньому. Наукові джерела стали її офіційним доказом, публіцистична думка – увиразнила власну громадянську позицію автора, художня інтерпретація – посилила чуттєве сприймання реалії. Для пострадянського суспільства є характерне підсилення в цій ідеологемі сем 'біль', 'розпач', напр.: **Просякнута кров'ю, слізьми, нещастями історія**. *А тепер відбирають у нас навіть цей гіркий спадок. Спершу піддають сумніву, нехтують, а то й просто відкидають традиційні цінності культури..., а тоді проголошується вже й кінець історії взагалі* (Думки: 23). *Історія* – це культурне надбання народу, а *постісторія* – технології споживацтва, духовний занепад, пор.: *У постісторичний період немає ні мистецтва, ні філософії, лишається тільки технологія споживацтва і безнадійна*

перспектива багатомірової нудьги та **жахливого духовного занепаду** (Думки: 21).

Характерним для мовомислення митця є чіткий наголос саме на витоках української нації, її етнічних складниках – **духовності, культурі**: *Долю народів творять не самі лиш економічні умови життя, а й мисль, ідея, **духовність**. Дух багатолитий, як Протей. Є дух поступу, свободи, гуманізму, і є дух обскурантизму, ворожості до людини, зненависті до свободи й краси* (Думки: 173). Порівняння культури з духом, душею народу характерні для історичних періодів утвердження державності в її територіальних межах. Це наскрізна думка митців української літературної традиції, напр.: *Враження таке, ніби весь світ змовився проти України і заповзявся будь-що найперше знищити нашу душу, бо **культура – це його душа**. Замовкають молитви, тіла зотлівають, держави гинуть, народи зникають, наче оті літописні обри. Може, й цілий світ колись спалахне, як оберемок сухого хмизу, але останніми іскрами, що просяють над віковичним мороком, будуть творіння людські* (Думки: 21); *Відібравши культуру в народу, завдали невиліковної травми його душі, і перший наслідок – згасання найдревнішого інстинкту: продовження роду. Вмирає народ, а з ним вмирає його мова і його слід на землі* (Думки: 24–25).

У фокусі думок П. Загребельного, як і українських митців усіх часів, – пошуки власної самобутності, напр.: *Феномен української культури споконвіку існував у просторі, сказати б, жорстоко обмеженому: з одного боку – самозакоханою пиховитою Католицькою Європою пап, соборів, королів і геніїв, а з іншого – вбивчими просторами Азії, незбагненністю її тисячоліть, мудрістю вірувань і дикістю володарів. **Тисячу років ми були розп'яті між цими двома материками, між Візантією і Римом, між дикими ординцями і хитрими ганзейцями, і душі наші, мов тополі на вітрі, гнулися і хилилися то до тієї сили, то до тієї; ми наставляли лікті один на одного, змагалися між собою, самознищувалися, а того й не відали, що **слід наставляти лікті не проти самих себе, а проти пихатої Європи і підступної Азії, проти всього так званого цивілізованого світу**, – і тільки в цьому порятунк.*** Як великий Сковорода казав:

«Краще бути натуральним котом, ніж з віською природою левом» (Думки: 22). Письменник посилює цю тезу авторитетним твердженням Івана Дзюби: «Ми не можемо ввійти в Європу як духовні утриманці. Тому справа життя або смерті для української гуманітарної інтелігенції – працювати на консолідацію суспільства довкола української культури і мови як її зосередження, із максимальним освоєнням слов'янського і світового культурного багатства» (Думки: 228).

Національна самобутність сутнісно пов'язана з культурою, з її цінностями. Національна спільнота впродовж своєї історії створює власні культурні коди, які є символом буття і єдності нації. У мовній свідомості письменника поняття *культура* охоплює низку її виявів – *книга, кіно, театр, пісня*, важелі впливу яких на свідомість суспільства дієві лише за умови їх розвитку: *Вмерло книговидання, вмерла українська книжка... Тим часом українське кіновиробництво вмерло найпершим. А театри? Може, позачиняємо їх усі, як безнадійно нерентабельні, й привеземо на свої сцени супермодних віктюків з їхніми напівголими напівчоловіками-напівжінками?* (Думки: 21).

Культура має зберігати свій етнічний компонент, але його необхідно розвивати відповідно до запитів часу. Публіцистичному негативнооцінному слову *шароварство* П. Загребельний пропонує власний відповідник – неологізм *шарваркізм*, напр.: *А золоті голоси України? Невже досить тільки кількох чергових колоратур та баритонів для урядових концертів, вперто влаштовуваних у невмирущих традиціях шарваркізму?* (Думки: 21).

Збереження і розвиток культури – це інституційні обов'язки держави. Основою державності є утвердження національної ідеї. Це наскрізна теза сучасних філософів і істориків. Вони вважають, що між національною ідентичністю і національною ідеєю існує прямий зв'язок: національна ідея є формою раціонального або напівусвідомленого осягнення національної ідентичності. На теоретичному рівні пошук національної ідеї – це пошук «того стрижня, навколо якого була б сконцентрована вся гама національних домінант – національні інтереси, державність, патріотизм, демократія, справедливість тощо» [Кресіна 1998: 238]. Державницькі цінності – це також ключові

поняття художніх творів П. Загребельного, пор.: *Держава всього лиш великий непорушний камінь, який немає ніякої цінності, допоки лежить. Вартість йому надають ті, хто зрушить його з місця і, як геніальний скульптор, стане витісувати з нього статуй неперевершеної краси* (роман «Брухт») [Голікова 2019: 35].

Якщо цієї умови немає, то проблема культури стає екзистенційною проблемою народу. Митець проголошує ці наративи в формі означено- і неозначено-особових конструкцій з деонтичною модальністю, які мають виразне діалогічне спрямування: *Для порятунку культури потрібна мудра державна політика. Коли ж держава дбала не про нас..., то ми повинні (вимушені, вимушені!) подбати про себе самі. Лікарю, вилікуйся сам... Стоймо над безоднею. Треба встояти* (Думки: 27–28).

Етноцетризм мовної свідомості П. Загребельного простежуємо у зверненні до **мови** як до національно-культурної ідеологеми. Її осмислення поетичне, асоціативно-метафоричне, прецедентно-експресивне, персоніфіковано-діалогічне: *Мово наша і Ріко [Дніпро] наша! Невичерпна, вічна, молода, як весняне листя... Мово вкраїнська, звідки прилетіла, як тут зросла, розцвіла і зрясніла? Чи пила ти воду з Дніпра, чи купалася в його ласкавих водах, чи злітала з його мільйоннокрилим птаством! Мово! Течеш вічно й вільно, як Ріка. «Тече вода в синє море, та не витікає...», а на ній човни золотії згуків, слів, мови – «Із сиво-сивої Давнини причалюють човни золотії»* (Думки: 31).

Філософсько-чуттєвий зміст поняття *мова* є наскрізним у висловах письменника, квінтесенцією яких є короткі афоризми: *Безжалний час не владний над мовою людською. Час жбурляє іржу своєї старості на слова й на тіло мови, та вона молодіє в своїх глибинах, червоногаряча, мов любов, і навіть, умерши, вперто воскресає то в священних гімнах, то в книгах поетів, то в написах на камені, на листку папірусу, на піску, на глині, у вдячній пам'яті поколінь* (Думки: 31); *Після кожного історичного перевороту ми безтямно відкидаємо свою історію і самознищуємося, як понищився Єгипет фараонів під ударами хеттів гіксосів, і щоразу нависає загроза нищення над*

мовою. *А мова – це ніби сонячна вісь, на якій тримається тіло цілого народу* (Думки: 36). Короткі влучні вислови показові для художньо-публіцистичних роздумів митця: *Шабля і слово – це споконвічна зброя українського народу* (Думки: 176); *Народ – це мова* (Думки: 179).

Концептуально-знакові проблеми мови охоплюють питання мовної культури, знання, чуття слова. П. Загребельний науково обґрунтовує історичну цінність лексем, висловів, розвінчує швидкоплинні віяння часу. Переконавання в збереженні давньої лексеми *побіда* з прозорою семантикою 'по біді' як синоніма *перемоги* підкріплено покликанням на літописні пам'ятки XII ст. (Думки: 81), а вислову *на Україні* – цитуванням фольклору, поезії Т. Шевченка (Думки: 42–43).

Актуальними в умовах глобалізації є перестороги мислителя щодо поширення в мові запозичень: *До чого призводять такі необережні висловлювання вчених авторитетів, бачимо сьогодні на прикладі всіх отих «снікерсів», «консенсусів», «іміджів», «менталітетів», що наповзають на нашу мову, мов гусінь на зелене листя. Все робиться нібито в ім'я «розвою», в ім'я задоволення нових завдань і потреб мови, насправді ж веде коли й не до цілковитого знищення мови, то принаймні до страхітливого її засмічення і зіпсуття!* (Думки: 32).

Духовним надбанням народу є інтелектуальний фонд нації – письменники, мислителі, культурні діячі. Особливою цінністю для митця була постать Тараса Шевченка – знакової особистості у формуванні національної ідеї, утвердженні літературної мови: *При Хмельницькому українська нація народилася, заявивши про себе світові. Шевченко дав їй самоусвідомлення* (Думки: 177); *Доступний і приступний кожному, хто прочитає бо-дай рядок його поезії, Шевченко водночас – поет неймовірної мистецької досконалості. Провінціальної обмеженості, отих глухих, задушливих бур'янів немає й сліду в його поезіях. Лірична сила його генія – неперевершена. Сила уяви небачена. Чуття слова – приголомшливе. Природність, невимушеність стилю – дивовижні. Простота – гранично прекрасна* (Думки: 174); *«Поет повинен промовляти до світу мовою і голосом свого народу – тільки тоді він стане великим»*, – наголошує П. Загребельний (Думки: 179).

Самобутність українців, на думку письменника, – у мові, пам'ятках культури, природі. Серед національних шедеврів сакральне націєтвердне значення має Софійський собор: *Може, тому й не лякалися звинувачень у богохульстві всі ті хани, князі, королі, що налітали в різні часи на Київ і найперше плюндрували **собор Софії**, і кожен намагався зітерти його з земної поверхні, але собор стояв уперто, несхитно, вічно, так ніби не будований був, а виріс із щедрої київської землі, став її продовженням, гучним її криком, її співом, мелодією, барвою... Він був барвистий, як душа й уява народу, що сотворив його (Думки: 70).*

Семантика поняття *собор* як символу української незламності перегукується з однойменним романом Олесь Гончара. У свідомості класиків літератури – це вже не лише 'релігійна споруда', а передусім духовна суть народу, кожної особистості: *Життя людське суворо обмежене часом і простором між народженням і смертю, і, щоб гідно прожити його, треба знайти спосіб якнайрозумніше використати відведений нам час і заповнити діянням даний нам простір, організувати його, облаштувати, вибудувати. Кожен облаштовує од віку дарований простір як може і як уміє (Думки: 72).*

Частиною духу народу є і його природа. У мовній свідомості П. Загребельного це *український степ, річка Дніпро* – традиційні для літературної традиції сакральні символи світобачення: *А я подумав: може, й справді, мало екзотики в степах, у вишневих садках, вітряках над тихими балками, у широких плавнях і в тихому Дніпрі (який, щоправда, міг колись «ревіти і стогнати»), та зате вони для українського серця незамінні, в них і спогади, і уява, і надії, і, може, навіть вхід до раю не в Єрусалимі, а в наших степах, де колись співали скіфам фенікси... Нічого мудрішого за степ природа не створила (Думки: 53).*

Апелюючи до мовної свідомості народу, письменник закликає кожного *берегти, вивчати, возвеличувати* надбання власного народу: *Український характер, український дух, українська душа, українська гордість, – побачити це все, піднести, возвеличити. Невже цього не досить для творення*

історії? (Думки: 51); *Але ж ми, українці, повинні цінувати своє* (Думки: 134).

Майбутнє нації залежить від неперервності етноцентричного мислення її поколінь. Ця думка має історико-філософське підґрунтя у світовій науці. Самоусвідомлення власної національної ідентичності, за Й.-Г. Фіхте, не природне, не біологічне, не вроджене, а духовне. Можна мати етнічне коріння, але ніколи не стати українцем у духовному вимірі. Я. Коллар розумів націю як «дух, особисту характеристику» [Kollar 1929: 123]. Е. Сміт характеризує національну ідентичність як абстрактну, багатовимірну конструкцію, пов'язану з багатьма різноманітними сферами життя і схильну до численних перетворень і поєднань. Її найголовнішими ознаками є історична територія, спільні міфи та історична пам'ять, спільна культура, єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів, спільна економіка. Поняття національної ідентичності передбачає насамперед самотність, історичну індивідуальність, наявність популярної в масах національної ідеї [Сміт 1994: 24].

Мовна свідомість П. Загребельного доводить неперервність утвердження національної ідеї в історії літературної мови, в історії української державності.

Основою мовомислення митця є завжди актуальні й незмінні в часі суспільно-політичні та культурно-історичні поняття-ідеологеми: *Україна, історія, культура, мова*. Їх раціональну загальнономовну семантику мислитель розширює філософсько-чуттєвими конотаціями, комунікативно-прагматичною спрямованістю, інтелектуально-ідейними екзистенційними цінностями.

Гнатюк Л.П. Мовна свідомість. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Українська енциклопедія ім. М. Бажана, 2007.

Голікова Н.С. Мудрослів'я Павла Загребельного. Дніпро: Ліра, 2019.

Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. Етнополітичний аналіз. Київ: Вища школа, 1998.

Нагорна Л. Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі. *Політичний менеджмент*. 2003. № 2. С. 14–30.

Слабоштицький М. Три варіації на тему Павла Загребельного. *Дивослово*. 2002. № 10. С. 7–12.

Смит Е. Національна ідентичність. Київ: Основи, 1994.

Deik van T.A. Language. Cognition. Communication. URL: https://engime.org/pars_docs/refs/57/56896/56896.pdf

Eiger G.V. Control mechanisms of the linguistic correctness of the statement. 1990. URL: <https://wwwlib.tufs.ac.jp/opac/en/recordID/catalog.bib/BA13161039?caller=xc-search>

Gajda S. Nauka o kulturze języka. *Polonistyka*. 1987. Z. 4-15.

Kollar J. Rozprawy o slovanské vzájemnosti. Souborné vydání. *Praha*: Nákladem Slovanského ústavu, 1929.

Urbańczyk S. Encyklopedia języka polskiego, Wrocław – Warszawa – Kraków, 1992.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Думки – Загребельний П. Думки нарозхрист. Київ: Пульсари, 2008.

СУМ – Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

REFERENCES

Deik van, T.A. (1989). Language. Cognition. Communication. URL: https://engime.org/pars_docs/refs/57/56896/56896.pdf

Eiger, G.V. (1990). Control mechanisms of the linguistic correctness of the statement. URL: <https://wwwlib.tufs.ac.jp/opac/en/recordID/catalog.bib/BA13161039?caller=xc-search>

Gajda, S. (1987). Science of language culture. *Polonistyka*, 4–15 (in Pol.).

Hnatiuk, L.P. (2007). Linguistic consciousness. *Ukrainian language. Encyclopedia*. Kyiv: Ukrainska entsyklopediia im. M. Bazhana (in Ukr.).

Holikova, N.S. (2019). Pavlo Zahrebelnyi's wisdom. Dnipro: Lira (in Ukr.).

Kollar, J. (1929). Debates on Slavic reciprocity. Collective edition. Prague: Published by the Slavic Institute (in Czech).

Kresina, I. (1998). Ukrainian national consciousness and modern political processes. Ethnopolitical analysis. Kyiv: Vyshcha shkola (in Ukr.).

Nahorna, L. (2003). Concepts of “national identity” and “national idea” in the Ukrainian terminological space. *Politychnyi menedzhment*, 2, 14–30 (in Ukr.).

Slaboshpytskyi, M. (2002). Three variations on the theme of Pavlo Zahrebelnyi. *Dyvoslavo*, 10, 7–12 (in Ukr.).

Smith, E. (1994). National identity. Kyiv: Osnovy (in Ukr.).

Urbańczyk, S. (1992). Encyclopedia of the Polish language, Wrocław – Warsaw – Kraków (in Pol.).

LEGEND

Думки – Zahrebelnyi, P. (2008). *Open minded*. Kyiv: Pulsary (in Ukr.).
СУМ – Bilodid, I.K. (Ed.). (1970–1980). *Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vols*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Статтю отримано 08.04.2024

Tetiana Kots

**PAVLO ZAHREBELNYI'S LANGUAGE AWARENESS IN
THE DIMENSIONS OF UKRAINIAN IDENTITY
(BASED ON THE MATERIAL OF PUBLICISTIC WORKS
"OPEN MINDED")**

The article analyzes the conceptual foundations of Pavlo Zahrebelnyi's linguistic consciousness. Taking into account the interpretation of linguistic consciousness in world science, the units of its implementation in the artistic and journalistic heritage of the writer are singled out – ideologues *Ukraine, history, culture, language* as cross-cutting ethnocentric components of Ukrainian national identity. The focus of the writer's thoughts is the search for one's own identity, characteristic of Ukrainian artists of all times, the call to assert one's own phenomenon – the phenomenon of the Ukrainian nation, Their lexical, semantic, stylistic, and pragmatic text manifestations in the reception of the literary language of an intellectual personality, significant for the history of literature, are revealed.

When studying the linguistic consciousness of the writer, it is important to take into account not only his language knowledge, language sense, language evaluations, language instructions, but also conceptual guidelines in the understanding of national values, which includes the concept of linguistic consciousness in a broad sense.

The linguistic Pavlo Zahrebelnyi's consciousness proves the continuity of the establishment of the national idea in the history of the literary language, in the history of Ukrainian statehood.

The thinker expands their rational common language semantics with philosophical-sensual connotations, communicative-pragmatic orientation, intellectual-ideological existential values.

Key words: language consciousness, national identity, language thinking, ideologeme, lexical-semantic processes, dialogicity, pragmatic means.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2024.100.2>

УДК 811.161.2'37:821.161.231.06.09(092)

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ ПОЧУТТЄВИХ СТАНІВ У МОВОСВІТІ ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО

БОЙКО

Надія Іванівна,

доктор філологічних наук,
професор кафедри української
мови, методики її навчання та
перекладу,

Ніжинський державний університет
ім. Миколи Гоголя;

вул. Графська, 2, м. Ніжин, 16611;

e-mail: bni_bni52@ukr.net

ORCID: 0000-0003-0881-743X

Nadiia

BOYKO,

Doctor of Philological Sciences,
Professor of the Department Ukrainian
Language, Methods Learn and
Translate,

Nizhyn State University named after
Mykola Gogol;

2, Hrafska St., Nizhyn, 16611, Ukraine;

e-mail: bni_bni52@ukr.net

У статті прокоментовано сучасні дослідження мовостилу Павла Загребельного, одного з найпопулярніших українських письменників другої половини ХХ – початку ХХІ ст.; визначено домінантні риси ідіостильової манери об'єктивації почуттєвої (емоційно-оцінної) сфери, емоційних станів персонажів роману «Розгін»; з'ясовано особливості використання одиниць лексико-семантичної та фразеологічної систем для вербалізації психоемоційних тональностей особистості, її аксіологічних вимірів та орієнтацій; обґрунтовано вибір фактичного матеріалу для аналізу.

Встановлено, що для художнього мовосвіту П. Загребельного характерні розлогі описи почуттєвих станів, які переживають персонажі; авторові властиве використання численних контекстуальних синонімів та епітетних рядів, лексичних одиниць, що актуалізують та увиразнюють почуттєву сферу персонажів, передають інтенсивність перебігу емоційних переживань (соматизми, кольорономени з протилежними значеннями, лексеми на позначення швидких рухів), динамічних процесів; уживання стійких словосполучень, моделювання авторських сентенцій, близьких до усталених зворотів, що в словесно-образній формі означають почуттєвий стан. Об'єктивацію багатоголося внутрішнього світу персонажів забезпечують змішані почуттєві комплекси (любов – імпера-

тиви «мусиш» і «не смієш»); описи комунікативних ситуацій, що зумовили емотивну тональність, актуалізували інтимні почуттєві стани.

Ключові слова: почуттєвий стан, мовосвіт, емотивна тональність, емоційно-оцінна семантика, вербалізація, об'єктивація, роман «Розгін», П. Загребельний.

Національна мова на різних часопросторових зрізах постає акумулятором як культурних, соціальних цінностей, так і почуттєвої (емоційно-оцінної) сфери людини. Сучасна лінгвістична стилістика акцентує на важливості застосовувати інтегративний підхід до вивчення мовних явищ, який, зокрема, полягає в поєднанні методів комунікативної лінгвістики та психолінгвістики [Єрмоленко, Биби́к 2023: 84]. Лінгвостилістичний аналіз, «грунтований на її внутрішньомовних, структурних зв'язках, зокрема з історією і теорією української літературної мови, з усіма галузями традиційного українського мовознавства, виявляє тенденції інтеграції лінгвостилістичних досліджень у широке коло української гуманітарної культури» [Єрмоленко 2019: 15]. У цьому контексті видається доцільним використання інтегративного підходу до вивчення ідіолектів, ідіостилів, художніх картин світу окремих митців, де виразними об'єктиваторами психоемоційних тональностей особистості, її аксіологічних вимірів є лексико-семантична та фразеологічна системи, які незмінно залишаються одними з центральних у царині мовознавчих досліджень. Емоційно-оцінна семантика вербалізаторів внутрішнього світу людини виявляє постійні зв'язки з ментальними інтенціями народу, стає підґрунтям для формування індивідуально-авторських картин світу, чинником контекстної експресивізації узаально нейтральних лексичних одиниць.

Павло Загребельний – один із найпопулярніших українських письменників другої половини ХХ – початку ХХІ ст., сценарист, громадський діяч, Герой України, головний редактор газети «Літературна Україна». Від 1979 до 1986 року письменник очолював СПУ, у 1979–1987 – голова Комітету Державної премії імені Т.Г. Шевченка; у 1996–2005 – член Комітету Національних премій України ім. Т.Г. Шевченка.

Виразно самобутній мовостиль відомого українського романіста формувався шляхом несприйняття «пісної описовості», штучного замилювання красою довкілля. Водночас автор активно «апробував засоби художньої несподіванки, сюжетно-композиційної оригінальності, іронічного переінакшення смислу», виявляв прагнення до експериментування. Творчими домінантами письменника постали ерудиція, свобода, невимушеність, неординарність, філософський погляд на події минулих літ і сьогодення; постав й оповідач нового взірця, для якого характерна «нескутість у берегах самої оповіді», а він – «природний, захоплений, інформаційно переповнений («ходяча енциклопедія») і ніколи не нейтральний, часто гостро критичний, вдатний до гумору (а згодом і до сарказму)» [Дончик 2010].

Творчості письменника присвячено багато літературознавчих студій, серед яких і увага до поетики характеротворення, еволюції етнопсихічної концепції особистості, естетичної функції символів тощо (праці В. Дончика, Н. Зборовської, М. Слабошпицького, М. Ільницького, Т. Мимрик, З. Голубевої, С. Нестерук, І. Осадчої, В. Оскоцького, В. Панченка, В. Фащенко, Н. Санакоєвої, О. Сизоненка, Н. Чухонцевої, С. Шаховського, А. Шпиталю та ін.). Дослідники мовотворчості П. Загребельного виявили та ґрунтовно схарактеризували «колеритні виражально-зображальні засоби ідіостилю прозаїка, які виконують найрізноманітніші експресивно-естетичні функції, – це не лише феномен індивідуальної мовотворчості, а й невичерпне джерело збагачення літературної мови» [Голікова 2018: 7].

Майстерність нетрадиційних лінгвостилістичних ракурсів відтворення світоглядно-культурних, філософських та літературних феноменів, явищ специфічної індивідуально-авторської мовотворчості прозаїка стала об'єктом наукових студій у галузі лінгвістики тексту, лінгвостилістики. Зокрема функціонально-стилістичні вияви антонімічних лексичних одиниць у романі П. Загребельного «Розгін» досліджувала Н. Бобух (2018); індивідуально-авторські фразеологічні одиниці в романах П. Загребельного «Роксолана», «Я, Богдан»

проаналізувала Т. Кедич (2015); комічні ефекти літературно-художніх антропонімів, уживаних у повісті П. Загребельного «Гола душа», вивчала А. Вегеш (2013); фраземіку в системі ідіостилю белетриста студіювала Ю. Кохан (2016); особливості стилістичного використання застарілої лексики в романі П. Загребельного «Я, Богдан» простежила І. Коломієць (1999), ономастичний простір творів П. Загребельного схарактеризувала Н. Павликівська (2002); Т. Юрченко виявила та покласифікувала у структурно-семантичному та стилістичному аспектах okazіоналізми, уживані у творах П. Загребельного (2003); функціонування онімної лексики в художньому дискурсі П. Загребельного досліджувала Н. Карпенко (2011); проблеми авторського синтаксису П. Загребельного, семантико-синтаксичні особливості складних елементарних та багатоконпонентних речень досліджувала Н. Чернушенко (2011); експресивні варіації простого речення у творах П. Загребельного вивчала Т. Шевченко (2016) та ін.

Комплексне дослідження виражально-зображальних мовних засобів ідіолекту П. Загребельного здійснила Н. Голікова [монографія «Мова художньої прози Павла Загребельного: від слова до концепту», 2018. 432 с.]. Авторка збрала, покласифікувала й описала значний фактичний матеріал, джерельна база якого – більше 20 прозових творів. На їх основі виокремлено засоби та з'ясовано, у який спосіб у конкретному художньому дискурсі вербалізовано фрагменти індивідуально-авторської картини світу. Самобутні засоби прози письменника кваліфіковано як феномен індивідуальної мовотворчості, що впливає на розвиток художнього дискурсу, образного мовомислення, слугує джерелом збагачення літературної мови новими експресивними засобами на тлі художньої та стильової норми. Н. Голікова визначила та схарактеризувала релевантні ознаки авторських стилістем – мовних одиниць, у семантиці яких домінують позиції належать стилістичним значеннєвим планам, зумовленим індивідуальною мовотворчістю, та різнотипним індивідуалізмам, що уможливають оприявлення художнього дискурсу видатного українського письменника як цілісного світоглядно-культурного феномену.

У згадуваних мовознавчих студіях автори здебільшого лише спорадично зверталися до виявлення й характеристики почуттєвої (емоційно-оцінної) сфери персонажів романів. Водночас заслуговує на увагу дисертаційна праця І. Ходаревої, у якій окреслено межі лексико-семантичного поля *любов* та визначено його основні лексико-семантичні групи. Дослідження виконане на матеріалі романів «Європа 45», «Переходимо до любові», «Євпраксія», «Роксолана», «Тисячолітній Миколай», «Юлія, або Запрошення до самовбивства» та «Брухт» (2009). Утім текст роману «Розгін» у такому ракурсі не опрацьовано. Хоча його мовний складник репрезентує засоби об'єктивації почуттєвої (емоційно-оцінної) сфери, емоційних станів персонажів, особливості використання одиниць лексико-семантичної та фразеологічної систем для вербалізації психоемоційних тональностей особистості, її аксіологічних вимірів та орієнтацій.

У зазначеному романі П. Загребельного органічно поєднано дві лінії – філософське осмислення життєвих реалій 70-х років ХХ століття, розвиток новітньої науки кібернетики, проблеми виробничої сфери й об'єктивація внутрішнього світу персонажів, їхніх почуттєвих інтенцій, вербалізація емоційно-оцінних виявів. Із плином часу критики все активніше й виразніше актуалізують саме другу лінію роману. Сучасний письменник Анатолій Власюк зазначає: «Можу зрозуміти подив тогочасних літературних критиків, яким було не до снаги подолати філософсько-любовну складову «Розгону», що складає його сутність, а суто виробничі проблеми – лише тло» [Власюк 2017].

Роман не втратив своєї актуальності, оскільки талант автора – у глибинах неординарного духу, багатого внутрішнього світу, інтелекту, самотутній мовотворчості, системі різнорівневих виразово-зображальних (експресивних) засобів. Головний персонаж П. Карналь (як і сам П. Загребельний) належить до покоління, для якого «війна стала віхою духовного досвіду, значним чинником у формуванні внутрішнього світу» [Ткаченко 2010: 34].

Спектр емоцій і почуттів у романі надзвичайно різноманітний, проте не всі внутрішні стани актуалізовані однаково,

одні емоції персонажі переживають частіше, а інші – рідше. Об'єктивіація внутрішнього світу персонажів у текстовому просторі роману зреалізована насамперед за допомогою лексики на позначення емоцій і почуттів, уживаної для номінування емоційно-оцінних станів (*любов, радість, захоплення, інтерес, смуток, неспокій, подив, гнів, сором, байдужість, докір, біль, страх, збентеження, образа, огида, розчарування, пригнічення* та ін.).

Домінуючим почуттєвим станом, об'єктивованим у романі, є *любов*, тому зосередимо увагу на ідіостильовій манері його вербалізації. Вербалізацію почуття забезпечують субстантиви *любов, закоханість, захопленість, захват, захоплення, обоженювання, прихильність, прив'язаність, пристрасть, уподобання, свято* та ін., дієслівні форми *любити, кохати, закохуватися, захоплюватися, нестити, плекати, подобатися, цілувати* та ін., ад'єктиви *ласкава, чарівна, загадковий, привабливий, спокусливі, неповторні, інтимні* та ін., адвербативи *вірно, гаряче, звабливо, солодко* та ін.

Об'єктиватор згадуваного почуття – насамперед лексема *любов*, яка репрезентує низку узуальних (1) та індивідуально-авторських лексико-семантичних варіантів, контекстуально вмотивованих експліцитних та імпліцитних семантичних планів (2).

1. *Любов* – почуття глибокої сердечної прихильності: <...> *взявшись за руки, вискочили на вулицю, глянули одне на одного, Карналь уперше побачив у глибині чорних очей Айгюль якісь мовби золотисті відблиски, а вона аж заплющилася від нестерпної пронизливості його погляду, стали так, ніби щойно зустрілися, тоді кинулися одне одному в обійми, і весь світ для них зник, лишилися тільки вони, їхні поцілунки, сльози **радісті й захвату** і безконечність **любові*** [Загребельний. Далі цитуємо без зазначення авторства]. Для белетриста характерні розлогі описи емоцій і почуттів, які переживають персонажі. Авторіві властиве використання лексичних і фразеологічних одиниць, що актуалізують та увиразнюють почуттєву сферу персонажів, передають інтенсивність перебігу емоцій (соматизми – *руки, очі, погляд, сльози*); кольорономени з протилежними значення-

ми (*чорні очі – золотисті відблиски*); лексеми на позначення швидких рухів (у пориві почуття), динамічних процесів (*вискочили, кинулися, заплющилася*); словосполучення, авторські афоризми, близькі до усталених зворотів (*сльози радості й захвату, безконечність любові*). Контекст репрезентує свіжі почуття глибокої сердечної прихильності, безмірну радість персонажів, які одружуються, найвище задоволення, відчуття щасливого майбутнього.

Любов – стосунки між чоловіком і жінкою, породжені сердечною прихильністю: *<...> в обох – у нього й Айгюль – життя, на перший погляд, відзначалося безконтрольністю, з провалами й порожнечами в часі, але насправді розплановане в обох було до секунди, і вони просто не мали змоги відчувати себе пригніченими працею чи шлюбом, бо обоє ждали **свята спіткань**, жили для тих **свят**, готувалися до них, ніколи не скаржилися, не дорікали, не ремствували – просто **любили***. Узуальний лексико-семантичний варіант у контексті увиразнюють контрастні аксіологічні виміри реалій (умов) життя персонажів, яке, лише на перший погляд, *відзначалося безконтрольністю, з провалами й порожнечами в часі*, а насправді, – це очікування свята зустрічі, життя для тих зустрічей, підготовка до них. Високість почуттєвого стану, натхнення персонажів вербалізовано й дієслівним синонімічним рядом із повторюваною заперечною часткою НЕ, яка слугує засобом повного заперечення (нейтралізації) негативної семантики дієслів, забезпечуючи суголосні позитивно-оцінні характеристики почуттєвих станів персонажів.

Любов – інтерес, внутрішній, духовний потяг до чого-небудь: *Не стану закликати вас, щоб ви віддавали своїй справі всі свої запаси **любові**. Це все-таки хай лишається для коханих людей. Але зацікавленість – цього ми вимагатимемо від вас уперто й, коли хочете, безжально*. Генітивна метафора *запаси любові* належить до індивідуально-авторських.

2. Любов – свобода: *Але дивно: коли й Карналь утратив увесь свій вільний час і не міг подарувати Айгюль жодної хвилини на противагу тим щедрим рокам, коли міг легковажно марнувати час, **любов** їхня стала мовби палкіша, обоє відчували буквально спазматичну радість у хвилини спіткань,*

ті короткі миті давали їм таке гостре відчуття свободи, якого зледацілі люди неспроможні зазнати й протягом цілих років, вони смакували здобутою, вибореною свободою, мов рідкісним трунком, бо тільки в свободі існує любов, радість і вічна молодість, найменша неволя вбиває любов. Індивідуально-авторська інтерпретація почуття лише через відчуття здобутої, вибореної свободи (*бо тільки в свободі існує любов*) увиразнена епітетом (*палкіша*), який актуалізує і виражає виняткову силу почуття, що сповнене великої пристрасті. Імплицитно емоційно-почуттєву сферу персонажів об'єктивують авторські метафоричні моделі, афоризми, парафрази почуттів тощо (*спазматична радість, хвилини спіткань, гостре відчуття свободи, смакували здобутою, вибореною свободою, мов рідкісним трунком*).

Любов – життя: *Ще недавно він мав обов'язки тільки перед наукою, тепер до них додавалися обов'язки перед любов'ю, красою, талантом, отже, життям.* Емотив любов маніфестує розвиток індивідуально-авторської метафори любов – життя через ланцюжок значущих для окреслення об'ємного емоційно-оцінного образу – коханої дружини (Айгюль).

Опозитом любові в окремих фрагментах роману постають два імперативи, які уособлюють буденність, побутові реалії, професійну діяльність балерини, у житті якої й «діяли два категоричні імперативи: “мусиш” і “не смієш”, нескінченні вигоди точності й суцільні обмеження, відсікання непотрібного, зосередження на головному, регламентування, контроль, примус, які неминуче мають допомогти намножити власну свободу, дати розмах, фантазію, багатство духу». Проте не завжди такі позитивні почуттєві стани маніфестують контексти. У романі ці два «категоричні імперативи «мусиш» і «не смієш» наявні й в іншому контексті, де читач натрапляє на протилежну думку щодо власної свободи, розмаху фантазії, багатства духу, бо професія вбиває це високе почуття: *А вона ж завжди невиспана, змучена, розіп'ята між двома хрестами «мусиш» і «не смієш», кожен день урок, репетиція, увечері оркестрова репетиція або виступ на сцені, збиті до крові пальці, дика втома в усіх м'язах, в усіх клітинах, біль, біль, біль, нескінченні компреси до ніг, безнадійні мріяння про вільний день, знов асамбле,*

жете, кабриоль, оркестрова, концерт, – і кінця немає, і тільки безнадійне марення про спочинок, і ти відчуваєш з жахом, як втрачається, вмирає **любов**, на загублені в часі хвилини чулості припадають цілі місяці байдужості й відчуження, так ніби твоя професія, твій талант, твоє призначення вбиває, зжирає, знищує **любов**. Функціонально-стилістичне навантаження в об'єктивації емоційно й фізично виснаженої Айгюль лягає на низку розлогих синонімічних рядів, які репрезентують фізичний стан; негативні чинники, що стали результатом професійної діяльності; мотиви складного емоційно-психологічного стану тощо. Песимістичну настроєвість увиразнюють словосполучки *безнадійні мріяння* і *безнадійне марення*, які можна уналежнити до паронимазії – різновиду гри слів, фігури мови, що «полягає в навмисному зближенні в контексті паронімів і взагалі співзвучних слів або їхніх форм з певною стилістичною настановою» [Тараненко 2007: 481]; словосполучення та метафоричні моделі, що об'єктивують змішані емоції (*відчуваєш з жахом, дика втома, вмирає любов, хвилини чулості, місяці байдужості й відчуження, твій талант, твоє призначення вбиває, зжирає, знищує любов*); лексичні повтори, що репрезентують інтенсивність почуттєвих станів тощо.

Опозитом любові в романі постає міфологема *диявол*: *Колись вважали, ніби диявол зваблює людину, за минуці насолоди вимагає відречень від **любові**, від усього людського. Насправді ж дияволізм завжди виступав у личині понурої посередності, яка не дає людині змоги нічого на цім світі робити як слід: ні працювати, ні захоплюватися, ні **кохати**. Все приблизне, поверхове, споганене, навіть жінку щоб не **цілував**, а тільки вдавав **поцілунки**, ніякої зосередженості на головному, ніякого заглиблення, розміняти людське життя на метушню, на галас, на розмахування руками, на несправжність, на чванливість; порівняймо: **Любов** – це чарівництво, а в чарівництві панує безлад і суцільне заперечення здорового глузду. Специфіку об'єктивації почуттєвої сфери забезпечують індивідуально-авторські метафоричні моделі (*личина понурої посередності, розміняти людське життя*); розлогі, контекстно мотивовані синонімічні ряди, які належать до маркерів*

художнього дискурсу автора й увиразнюють загалом песимістичну настроєвість контексту. Водночас художній фрагмент об'єктивує концептуально важливі риси головного персонажа: масштабність мислення, громадянська свідомість, синтез громадського й особистого, усвідомлення впливу праці на внутрішній світ людини, одухотвореність, неприйняття будь-яких виявів суєтності.

Ідіостильова манера вербалізації почуття любові виявлена в численних індивідуально-авторських афоризмах та сентенціях, несподіваних епітетних характеристиках, гендерних стереотипах тощо: *любов не має ціни, любовні безміри, це прикмета любові двадцятого віку, люди живуть любов'ю і працею, усьому світові для нормального функціонування не стає ніжності й любові, немає любові – і немає життя, відчинилися в тобі таємничі двері до нових скарбниць любові, незвичайна любов, охорона любові, життя треба заповнювати любов'ю, рано вона народилася, не було тоді ще людей для такої любові; знищують саму таїну любові, Київ належить до міст любові, у питаннях любові не заважає мати трохи здорового нахабства; принесла йому найбільшу любов, а хіба для любові потрібен паспорт?, додавалися обов'язки перед любов'ю, хай живуть любовні історії, від любові завжди втікають, любов ніколи нікого не принижувала, любов без нахабства й без синців на руках, тоді любов, тепер теж так звана любов; у них з батьком була дивна любов один до одного; це ж так звана стара любов, яка не іржавіє?; жінка повинна довести свою любов чоловікові; жінка оновлюється, як місяць, вона очищається любов'ю та ін.*

У романі «Розгін» гармонійно поєднано переплетення різних темпоральних і локальних площин, панорамність оповіді та розмаїття почуттєвої сфери, інтимних переживань персонажів. Спектр внутрішніх станів персонажів у текстовому просторі роману об'єктивують лексичні одиниці на позначення емоцій і почуттів, уживані для прямого та образного номінування емоційно-оцінних станів.

Домінуючим почуттєвим станом, об'єктивованим у романі, є *любов*. Ідіостильова манера вербалізації цього почуття зреалізована в низці узуальних та індивідуально-авторських

лексико-семантичних варіантів, контекстуально вмотивованих експліцитних та імпліцитних семантичних планів; шляхом нанизування контекстуальних синонімів та епітетних рядів.

Найчастіше вербалізують почуття лексеми *любов, закоханість, захват, обожнювання, пристрасть, свято; любити, кохати, закохуватися, цілувати; ласкава, чарівна, привабливий, спокусливі, неповторні, інтимні; вірно, гаряче, звабливо, солодко* та ін. Ключова лексема *любов* репрезентує в межах роману здебільшого три узуальні лексико-семантичні варіанти: 1) почуття глибокої сердечної прихильності; 2) стосунки між чоловіком і жінкою, породжені сердечною прихильністю; 3) інтерес, внутрішній, духовний потяг до чого-небудь. Індивідуально-авторська вербалізація любові ґрунтується на осмисленні почуттєвої сфери людини крізь призму понять та образів з інших сфер: *любов – свобода, любов – життя, любов – свято зустрічей, любов – «явище квантування в суспільстві»; з любов'ю може пов'язуватися лише поштамт.*

Окремі фрагменти роману об'єктивують почуттєві стани в зіставленні з умовами життя персонажа, впливом зовнішніх чинників на почуття любові. Здебільшого маніфестовано складні життєві ситуації із контекстуальними опозитами любові, репрезентованими двома імперативами «мусиш» і «не смієш». Опозитом любові в романі постає міфологема *диявол*, об'єктивуючи сприйняття негативних почуттєвих станів у руслі української етноментальності.

Власюк А. Кібернетика кохання. Павло Загребельний. Розгін. 2017. URL: <https://uamodna.com/articles/kibernetuka-kohannya/>

Голікова Н.С. Мова художньої прози Павла Загребельного: від слова до концепту: монографія. Дніпро: Акцент ПП, 2018.

Дончик В.Г. Загребельний Павло Архипович. *Енциклопедія сучасної України*. Редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2010. URL: <https://esu.com.ua/article-15239>

Єрмоленко С.Я. З історії української стилістики: від стилістики мовних засобів до інтегративної стилістики. *Українська мова*. 2019. № 1. С. 3–15.

Єрмоленко С., Бибик С. Актуальні напрямки сучасної лінгвістичної стилістики: європейський досвід. *Матеріали III Міжнародної славістичної конференції, присвяченої пам'яті святих Кирила і Мефодія: «Національні наукові традиції в слов'янському світі»*. За ред. О.О. Маленко. Харків – Шумен: ХНПУ; ХІФТ, 2023.

Загребельний П.А. Розгін. *Бібліотека української літератури*. URL: <https://www.ukrlib.com.ua>

Тараненко О.О. Парономазія. *Українська мова. Енциклопедія*. Ред. кол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), М.П. Зяблюк (заст. голови) та ін. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2007. С. 481.

Ткаченко Р. Літературно-критична рецепція роману П. Загребельного «Розгін». *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика*. 2010. Вип. 21. С. 33–36.

Ходарева І.М. Лексико-семантичне й асоціативне поле любов у мові творів Павла Загребельного: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Харків, 2009.

REFERENCES

Donchyk, V.H. (2010). Pavlo Arkhypovych Zahrebelnyi. *Encyclopedia of Modern Ukraine*. I.M. Dziuba, A.I. Zhukovskyi, M.H. Zhelezniak et al. (Eds.). Kyiv: Institute of Encyclopedic Research of the NASU. URL: <https://esu.com.ua/article-15239> (in Ukr.).

Holikova, N.S. (2018). The language of Pavlo Zahrebelnyi's artistic prose: from word to concept: a monograph. Dnipro: Accent PP (in Ukr.).

Khodareva, I.M. (2009). The lexical-semantic and associative field of love in the language of Pavlo Zahrebelnyi's works: autoref. thesis ... candidate philol. Sciences. Kharkiv (in Ukr.).

Taranenko, O.O. (2007). Paronomasia. *Ukrainian language. Encyclopedia*. V.M. Rusanivskyi, O.O. Taranenko, M.P. Ziabliuk (Eds.). Kyiv: Ukrainska entsyklopediia im. M.P. Bazhana. P. 481 (in Ukr.).

Tkachenko, R. (2010). Literary and critical reception of P. Zahrebelnyi's novel "Rozhin". *Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University. Literary studies. Linguistics. Folkloristics*, 21, 33–36 (in Ukr.).

Vlasiuk, A. (2017). Cybernetics of love. Pavlo Zahrebelnyi. Rozhin. URL: <https://uamodna.com/articles/kibernetyka-kohannya/> (in Ukr.).

Yermolenko, S., Bybyk, S. (2023). Current directions of modern linguistic stylistics: European experience. *Materials of the 3rd International*

Slavic Conference dedicated to the memory of Saints Cyril and Methodius: "National scientific traditions in the Slavic world". O.O. Malenko (Ed.). Kharkiv – Shumen: KhNPU; HIFT (in Ukr.).

Yermolenko, S.Ya. (2019). From the history of Ukrainian stylistics: from stylistics of linguistic means to integrative stylistics. *Ukrainian language, 1*, 3–15 (in Ukr.).

Zahrebelnyi, P.A. Rozhin. *Library of Ukrainian literature*. URL: <https://www.ukrlib.com.ua> (in Ukr.).

Статтю отримано 30.04.2024

Nadiia Boyko

VERBALIZATION OF EMOTIONAL STATES IN THE LANGUAGE WORLD OF PAVLO ZAHREBELNYI

The article comments on modern studies of the language style of Pavlo Zahrebelnyi, one of the most popular Ukrainian writers of the second half of the twentieth and early. The dominant features of the idiomatic style of objectification of the sensual (emotional-evaluative) sphere, emotional states of the characters in the novel "Acceleration"; the features of the use of the peculiarities of using the units of lexico-semantic and phraseological systems for verbalisation of psycho-emotional tones of the personality, its axiological dimensions and orientations; the choice of factual material for analysis is substantiated.

It is established that the dominant emotional state objectified in the novel is love. The idiosyncratic manner of verbalisation of this feeling is realised in a number of individual-author lexical and semantic variants, contextually motivated explicit and implicit semantic plans. The most frequently verbalised feelings are the lexemes love, falling in love, delight, adoration, passion, celebration; to love, love, fall in love, kiss; affectionate, charming, attractive, seductive, unique, intimate; true, hot, seductive, sweet, etc. The key lexeme love represents mostly three within the novel mainly represents three usable lexical and semantic variants: 1) a feeling of of deep affection; 2) the relationship between a man and a woman, generated by; 3) interest, inner, spiritual attraction to something. The individual-author's verbalisation of love is based on the comprehension of the human sensual human sphere through the prism of concepts and images from other spheres: love is freedom,

love is life, love is a celebration of meetings, love is a “quantisation phenomenon in society”, love can only be associated with love.

It is established that P. Zahrebelnyi’s artistic language is characterised by extensive descriptions of the emotional states experienced by the characters; stringing of contextual synonyms, epithetical series; the author is characterised by the use of lexical units that actualise and emphasise the characters’ sensual sphere, convey the intensity of the the intensity of emotional experiences (somatism, colour nouns with opposite meanings, lexemes denoting meanings, lexemes to denote rapid movements (in a fit of feeling), dynamic processes; use of stable word combinations, modelling of author’s aphorisms, close to the established phrases that figuratively verbalise the state of mind. The objectification of the polyphony of the characters’ inner world is provided by mixed emotional complexes (love – imperatives “must” and “dare not”); descriptions of communicative situations that led to the emotional tone, emotional states, etc. Means of verbalisation of the characters’ emotional states are characterised as original expressive units of the prose writer’s idiolect, which is a source of enrichment of the literary language.

Key words: motional state, linguistic knowledge, emotional tonality, emotional-evaluative semantics, verbalization, objectification, the novel “Rozgin”, P. Zahrebelnyi.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2024.100.3>

УДК 811.161.2

ФЕНОМЕН «НАРОДНА ПІСНЯ» В ЛІНГВОСОФІЇ ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО

ГОЛІКОВА
Наталія Сергіївна,

доктор філологічних наук, доцент,
професор кафедри української
мови,
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара;
пр. Науки, 72, м. Дніпро, 49010;
e-mail: nataliaholikova62@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4157-1276

Nataliia
HOLIKOVA,

Doctor of Philological Sciences,
Associate Professor, Professor of
the Department of the Ukrainian
Language,
Oles Honchar Dniprovsk National
University; 72, Nauky Ave., Dnipro,
49010, Ukraine;
e-mail: nataliaholikova62@gmail.com

У статті проаналізовано лінгвостилістичні особливості етномовних знаків, показових для художньої прози П. Загребельного. Актуалізовано поняття «народна пісня» як феноменальне явище української культури, текстові репрезентанти якого набувають ознак стилістем у низці творів письменника. Акцентовано увагу на логіко-семантичних і функціональних рисах етнопісенних знаків, що зафіксовані в романах «Смерть у Києві», «Роксолана», «Я, Богдан», у вертикальних контекстах яких найуживанішими є історичні народні пісні. Досліджено текстотвірну й культурно-історичну своєрідність ключових лінгвоодиноць такого зразка в інтерсеміотичному просторі роману «Я, Богдан», у якому превалюють історичні думи, що постають суспільно-часовими маркерами народно-визвольної війни з польською шляхтою під проводом Богдана Хмельницького.

Ключові слова: етномовний знак, фольклоризм, народна пісня, стилістема, інтертекстема, історична думка.

*Вони в тобі, вони в мені,
В житті – від заходу до сходу,
Народу рідного пісні,
Пісні великого народу,
Кохання й битва, труд і грім...
Народу слава – слава їм!*

М. Рильський

Творча спадщина Павла Архиповича Загребельного – це унікальна художня проза, яка, за словами М.Ф. Слабошпицького, свідчить «про інтелектуальну повноцінність» національної літератури [Спогади 2010: 90]. Мова романів, повістей, оповідань письменника відбиває неосяжний розмах авторського мовомислення, його своєрідний, глибоко філософський погляд на важливі події далекої і близької історії українського народу. На думку В.Г. Дончика, саме в романах П. Загребельного «історія України вперше заговорила як історія українська», а мільйони читачів завжди сприймали персонажів цих творів – від київських князів і русичів до сучасників – «як ланки нерозривного ланцюга нашого народу, який із віку в вік, із покоління в покоління живе на своїй землі і облагороджує її своїм генієм і працею» [Спогади 2010: 60].

П. Загребельний належить до тих непересічних творчих особистостей, про яких С.Я. Єрмоленко зауважує: вони володіють талантом, інтуїцією відчувати колективний досвід у сприйманні естетичної природи слова, трансформувати його в лінгвальні форми, що постають як мовно-естетичні знаки національної культури [Єрмоленко 1999: 358–359]. Вертикальний контекст художньої прози митця пронизують численні *фольклоризми* – етнокультурні мовні знаки, які є втіленням народної мудрості, опертої на вікові традиції світобачення, характерного для українців. У семантичній структурі фольклоризмів, занурених у письменницькі художні тексти, неодмінно простежуються суспільно марковані компоненти – носії конотативних, асоціативних, символічних значень, що були згенеровані мудрими творчими особистостями в різні історичні часи й надійно збережені пам'яттю багатьох поколінь для нащадків як важлива інформація про давні духовні надбання народу.

Загалом зберігаючи первинну філософську сутність етномовних знаків, П. Загребельний нерідко додає до семантики лінгвоодиниць фольклорного походження нові аксіологічні відтінки, інколи по-своєму витлумачує або дещо змінює їхню зовнішню і внутрішню форму. Наприклад, у низці лінійних контекстів з історичних романів прозаїка натрапляємо на фрагменти народних пісень, що сконцентровані навколо архетипного образу Дунаю: <...> *народ її не вмів ненавидіти, і не мо-*

литви, бо вірили там не в богів, а в жито-пшеницю, в мед і бджолу, – линула до самого неба пісня: **«Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?..»** Довколишні забіяки лічили свої перемоги, а її народ міг лічити хіба що кривди, завдані йому то тим, то тим, але не скаржився, терпляче переносив горе і біду... (Роксолана: 548); Старовинну пісню заспіваю разом з вами і заплачу так само разом з вами, бо я – це ви, а ви – це я. **«Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш...»** (Я, Богдан: 346); – А тепер заспіваймо ще, – задумливо сказав Юрій, <...> і сам завів гарним соковитим басом: **«Дунаю, Дунаю, тиха вода в тобі»**. <...> **«Не кажи, дівчино, що я був при тобі»** (Смерть у Києві: 92); <...> дружинники сиділи на своєму дитинці в Києві, вигривалися на сонці, грали цілими днями в кості та зернь, виспівували щодень те саме: **Покуємо собі човни, мідні та золоті весла / Та й пустимося на тихий Дунай, / а з Дунаю – та під Царгород. / Ой чуємо там доброго пана, / що заплатить щедро за службу молодецьку!** (Диво: 457) тощо. Цитований рядок *Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?* – початок найдавнішої української народної балади (XVI ст.), до якої П. Загребельний апелює в романах «Роксолана» та «Я, Богдан», – набуває функціональних ознак інтертекстеми-ремінісценції, що покладена в основу стилістичної фігури – *асоціативно-часового паралелізму*. Пор.: у журливій пісні йдеться про дівчину, яка хотіла втопитися в Дунаї, щоб не потрапити в полон до турків або татар, і яку врятував волоський Стефан-воєвода; ↔ Настуся (Роксолана) так само мала намір кинути в море, щоб не опинитися серед турецьких бранок. Натомість глибші смислові зв'язки авторських контекстів і короткої цитати шукаймо в емоційно-оцінній площині художньої оповіді: піснеобраз *Дунай*, що походить із балади, символізує духовну чистоту українського народу, про тяжку долю якого сумує Роксолана, перебуваючи в золотій Сулеймановій клітці, і за волю якого б'ється Хмельницький з ворогами.

Аналіз двох наступних текстових ілюстрацій дає змогу «занурити» мислеобраз «Дунай» у прадавні руські простори, у яких дослідники фіксують витоки української народної пісні. Відомо, що в міфологічній свідомості наших пращурів Дунай асоціювався з будь-якою річкою або й з усякою великою водою,

тому в народних піснях образ Дунаю зазвичай не має чіткої географічної ідентифікації (див. Смерть у Києві: 92). У наведеному вище лінійному контексті з роману «Диво» піснеобраз «Дунай» сприймаємо як назву річки, перейти чи переплисти яку означає досягти докорінних змін, якісно нового стану, до чого прагнули дружинники Ярослава Мудрого в скрутний для князя час. Утім, цей текстовий фрагмент, запозичений із колядки «Ішли молодці рано з церковці», що є «відгуком дружинних часів» (І.М. Колесса), засвідчує інше – первинне – смислове навантаження міфологічного образу: на думку багатьох фольклористів, у колядці, як і в низці найдавніших обрядово-похвальних пісень, Дунай символізує своєрідну «межу» між світом живих та світом мертвих, а дістатися до «омріяних країв» міг лише покійник, якого клали в човен і пускали по воді.

За літературною версією П. Загребельного, у період Київської Русі виникло безліч дружинницьких пісень (принагідно зауважимо, що саме дружинницькі пісні відіграють роль *стилістем* – релевантних етномовних знаків, які маркують інтертекстуально-функціональне поле роману «Смерть у Києві»). У змістовій структурі деяких з них так само зафіксовано слововживання *Дунай*, що зберігає найдавніші семантико-метафоричні відтінки одного з правічних символів української етнокультури на зразок: «чарівна країна» (*Пісня непомітно перейшла в іншу, нову, але знов про князя, якого люблять, кому дарують його захоплення, яким милуються: «На нім шапочка, як мак дрібненька. На нім сорочечка, як сніг біленька, як лист тоненька. Де ж вона прана? В краю Дунаю»* (Смерть у Києві: 180–181); «шлях у потойбічний світ» (<...> *сприкрилося йому [Іваниці] лиш підспівувати цим княжим молодцям та самому князеві, закортіло проспівати їм і своїє пісеньки, може, й про Дунай теж, може, хоч отакої: «...Віддай мене, мамусенько, за кого захочу, бо як ти мене не видаш, до Дунаю скочу. Скочу до Дунаю, де найглибше буде, отоді вже й подивлюся, чи жаль тобі буде»* (Смерть у Києві: 93); «кордон між військовим станом і мирним життям» (*І пісня зродилася відразу, підхоплена суздальцями і берладниками, пісня про військо, яке йшло й ладу не знайшло, а згори, з долу вітрець повівав. Дунай висихав, зіллям заростав, зіллям-трепетем, всіляким цві-*

том, дивное звіре зілля спасає, зілле спасає сивий оленець... (Смерть у Києві: 219). У мові художнього твору фольклоризми з ключовим словом *Дунай*, маючи основне – *культурно-історичне* – призначення, відіграють і ті чи ті додаткові, контекстуально зумовлені ролі, зокрема інформаційну, ідентифікаційну, характеризувальну, емоційно-оцінну.

Функціонування лінгвоодиниць, що апелюють до протоджерельної народно-пісенної творчості, є однією з традиційних стильових норм класичної української літератури. Жанрове розмаїття, загальний обсяг інтертекстем-фольклоризмів, їхній широкий семантико-аксіологійний діапазон у художніх текстах П. Загребельного засвідчує, що народні пісні не лише визначають своєрідну грань індивідуально-авторського ідіолекту, а й детермінують високо експресивний мовостиль письменника на рівні найкращих зразків літературного та лінгвокультурного універсуму. У своїй мовотворчості прозаїк ніби звіряє істинність власних образно-літературних наративів з безцінним фольклорним матеріалом, у якому в оригінально-поетичній формі метафоризовано історію народу, про понад тисячолітнє життя якого на рідній землі – усі його твори.

Варто зауважити, що в романістиці П. Загребельного актуалізовані різножанрові народні пісні, одні з яких наближені до популярно-естрадних словесно-музичних творів, що мають автора, інші – заглиблюють у ті чи ті історичні відтинки часового континууму, у безмежних просторах якого загубилися їхні найперші творці [Голікова 2018: 217]. А втім, поняття «народна пісня» як феноменальне, сакральне явище української культури асоційоване саме з *історичними піснями*, текстові репрезентанти яких набувають ознак стилістем у низці творів письменника. Вивчати їх у межах інтегративної лінгвостилістики – це одне з назрілих завдань сучасної науки, істотні зміни дослідницьких парадигм якої дають змогу побачити відомі явища, характерні для української етнокультури, в новому світлі та якомога глибше й точніше обґрунтувати їхню сутність. Тому вважаємо, що долучення лінгвософського, етнолінгвістичного, культурологічного, інтертекстуального тощо аспектів до мовно-стилістичного аналізу маркувальних засобів, показових для прозових текстів П. Загребельного, є особливо доречним.

За нашими спостереженнями, народні пісні функціонально найвиразніші в трьох романах прозаїка – «Смерть у Києві», «Роксолана», «Я, Богдан». У цих творах аналізовані етномовні знаки, запозичені із самобутніх першоджерел української пісенної культури, додають важливих смислових відтінків до художніх оповідей, а подекуди істотно впливають і на композиційно-текстову структуру романів. Вони є носіями своєрідно сконцентрованої інформації про духовний світ народу загалом та про окремих знатних особистостей – Юрія Долгорукого, Роксолану, Богдана Хмельницького – зокрема в київсько-руський період (XII ст.) і в козацьку добу (XV–XVI ст.). У мовно-художніх «портретах» головних персонажів історичних творів простежується схожа риса – залюбленість у народну пісню й неймовірний талант до піснетворення, що розвивався в унісон з етнофольклорними настроями та соціально значущими потребами. Пор.: – *І знов несподівано, без видимого переходу, [князь Юрій] до всіх: – То, може, пісню? <...> І сам завів одразу, а всі підхопили, навіть Іваниця. Гей, там, на лугах, на лугах широких, / Там же горить-сяє терновий вогник...* (Смерть у Києві: 92); *Хуррем заспівала нової: «Посіяла-м руту круту поміж берегами: ой як тяжко мені жити поміж ворогами! Що ж я маю та й бідненька з ними учинити, кого бо я вірно люблю, з сим мені не жити...* (Роксолана: 146); *Як стануть біси правих і неправих єднати, / Душі забирати, у пекло до купи складати, / Од того й сього, од іншого чоло, / Боже нам помози! Струни гриміли, співалося само собою, мовби то й не я [Богдан] вже, а доля наша співала...* (Я, Богдан: 114) тощо. Прикметно, що кожен герой – це головний «виконавець» етно-пісенних творів одного жанру: київський князь Юрій (як було вже відзначено) – дружинницьких пісень, Роксолана – жіночих історично-епічних пісень, гетьман Богдан Хмельницький – козацьких дум. Отже, в індивідуально-авторській інтерпретації персонажів саме народні пісні відіграють основну характеризувальну роль.

Відомо, що в мовотворчості П. Загребельного багатограний образ Роксолани (Настусі, Хуррем, Хасекі) символізує жіночу душу української пісні: *Билися в її душі тисячі пісень* (Роксолана: 308), із самого початку перебування в «солодкому»

османському полоні й до смерті *малі лелечка летіла в небо на твердих крилах* (Роксолана: 338) завдяки своєму розуму, мудрості, пісні, сміху й усе робила в душі рідного народу, який віками переспівував і пересміював будь-яке горе. Емоційно-експресивна семантика етнопісенних фольклоризмів, що фігурують у художньому тексті, відчутно позначилася на епічній формі й на змістові роману «Роксолана». Пісні та багато інших мовних складників народної творчості (фразеологізми, прислів'я, приказки, легенди), які належать до словесно-стилістичних маркерів письменницької оповіді, вияскравили неабияку філігранність авторського ідіолекту й водночас істотно вплинули на формування філософської та морально-етичної проблематики твору.

У післяслові до роману «Роксолана», що має назву «Втішання історією», П. Загребельний пояснює свій творчий задум і причини, що спонукали його до написання охудожненої історії про долю українки: «Досі Роксолана належала переважно легенді, міфології, – в романі зроблено спробу повернути її психології. <...> Власне, роман – це історія боротьби нікому не званої дівчини й жінки за свою особистість, за те, щоб уціліти, зберегти і вберегти себе, а тоді вознестися над оточенням, може, й над цілим світом» [Загребельний 2013: 787]. Особисту гордість і гідність, виплекану в рідному краю, твердість духу й характеру, що їх змушена була виховати в собі на чужині, Роксолана зберегла багато в чому завдяки пісням, бо *щоб жити, потрібні вітчизна, свобода і пісня* (Роксолана: 170) – рідна, Богом дана пісня, бо *як же нам пісень Господніх на чужій землі співати?* (Роксолана: 783). Тому й співала Настуся-Хуррем лише українських пісень, найчастіше маминих, наприклад: *Мама Лександра, мовби застерігаючи свою доньку, наспівувала їй уже й не веселих та безтурботних, а пісень так само страшних, як чужинські напади на їхнє поставлене на розпутьтях нещасне місто: «За синім морем, над новим двором, Настася сорочку шиє. Шиє, вишиває і на двір поглядає. Миколайку, братику, що там синіє? Ци ратаєньки орють, ой ци волики пасуть?»* – *«Ой Настасю, сестро, не ратаєньки ідуть і не волики пасуть, оно по тебе, Настасю, туроньки ідуть»*. *І плакала мама з цією піснею, мовби передчуваючи долю і свою,*

і своєї дитини (Роксолана: 42); *Ой на горі ставочок, на ставочку млиночок, а в млиночку млинарка, мала ж вона три доньки. Одну дала до татар, другу дала до турок, третю дала до волох. Котру дала до татар, то тій дала весь товар, котру дала до турок, то тій дала сто курок, котру дала до волох, то тій дала сито блох* (Роксолана: 95) тощо.

Проілюстровані та інші історично-епічні пісні-плачі, родинно-побутові, невірницькі пісні, цитовані автором, відіграють *культурно-історичну* та *смысловісну* функції в низці контекстів роману «Роксолана». Вони формують *асоціативно-риторичні* фігури на позначення душевного стану героїні, її невимовної туги за Батьківщиною.

У мові роману «Я, Богдан», написаному в епічній ретроспективно-перспективній формі монологу-сповіді гетьмана Богдана Хмельницького, функціонально виразні всі аналізовані фольклоризми, загальний масив яких становить понад сімдесят історичних пісень. Художній текст ущільнюють різножанрові народно-пісенні твори, зокрема: давні обрядові пісні – колядки (*Шумить-гуде, дібровою йде, / Пчолонька-мати пчолоньку веде. / Пчолоньки мої, дітоньки мої, / Ой де ж ми будем присаду мати, / Рої роїти і меду носити?* (Я, Богдан: 326); лірницькі пісні (*В сумних співах сліпих лірників на розпутьях обезлюднених: Чому ж так нема, як було давно? / Ой дай Боже. / Святим Миколам пива не варять, / Святим Різдвам служби не служать, / Святим Водохрещам свічі не сучать. / Ой бо вже давно, як правди нема* (Я, Богдан: 23); кобзарські пісні (*В той час була честь і слава! / Військова справа / Сама себе на сміх не давала. / Неприятеля під ноги топтала. Страшний сміх кобзарський* (Я, Богдан: 602); козацькі жартівливі пісні (*Ой на нашій на вулиці, / Ой на нашій кручі / Вигравали чорти куці, / Из вулиці йдучи. / А на нашій на вулиці, / Ой на нашій рівній / Вигравали козаченьки / Вороними кіньми...* (Я, Богдан: 358); пісні про кохання (*В райськiм городі росла лелія. А хто садив? Панна Марія. Як садилá, так садилá, лелія сі розцвіла... Гай-гай... Всі люди були молодими, та не всі вміють зберегти молодість душі* (Я, Богдан: 50) та багато ін.

Період Хмельниччини (середина XVII ст.) в історії України пов'язаний із початком становлення української нації, що гартувалася в герцях і боях козаків із ворогами, очищалася сльозами їхніх матерів і коханих, які святобливо проводжали й зустрічали своїх лицарів із походу – піснею. У цей час у суспільстві закріплюється стереотипне уявлення про народну пісню як про невіддільний компонент етнокультури, феноменальний складник історичної пам'яті, що сприяв формуванню поняття національної самоідентичності, бо *Що було на сій землі? Вмерли сліди й спогади, ні знаків, ні надій. Тільки пісні та плачі. Закряче ворон, степом летючи, / Заплаче зозуля, лугом скачучи. / Закуркують кречети сизі, / Загадаються орлики хижі. / Да все-усе по своїх братах, / По буйних товаришах козаках! / Чи то їх зграбом занесло, / Чи то їх у неклі потонуло, / Що не видно чубатих не то по степах, / Не то й по лугах, / Не то й по татарських землях, / Не то й по турецьких горах, / Не то й по чорних морях, / Не то й по ляцьких полях? / Закряче ворон, загрує, зашумує / Да й полетить у чужу землю...* (Я, Богдан: 102–103). Як засвідчує ширший лінійний контекст, ця журлива козацька пісня занурена в роздуми Хмельницького про своє нелегке життя і про життя народу «на самому краю степів». Козаки взяли собі в обов'язок захистити цей куточок стократно витоптаной й випаленої землі і шаблею, і піснею: *Я(Богдан) й сам брав батьківську ще вербову тридцятиструнну бандуру, співав пісні чужі, складав свої і вже знав: бандура сміється струнами всіма своїми і тільки приструнками плаче. Чому ж людям доводиться більше плакати, ніж сміятися?* (Я, Богдан: 103).

Не важко здогадатися, чому в лінгвософських настроях П. Загребельного, наскрізно оприявнених у вертикальному контексті роману «Я, Богдан», особливе призначення мають *історичні думи* – український пісенний народно-героїчний епос, що виник під час козацьких війн проти турецько-татарських нападів, польсько-шляхетського гніту в боротьбі за національну незалежність (УФЕ 2019: 280). Сповідуючись українському народові та його майбутнім нащадкам у пере-

могах і поразках, у чистих намірах і гріхах земних не лише як гетьман Війська Запорозького, а й як звичайна людина, Богдан Хмельницький сповіряє свої думки про козацькі походи, про побратимів і ворогів кобзі чи бандурі та виливає їх у піснях: *Негоже, кобзарю, святу шаблю до струн чистих чіпляти! Шабля – кров лити, а струни – оплакувати ту кров! Та й заграв-заспівав козацтву: Отсе же, пішли наші на чотири поля, / Що на чотири поля, а на п'ятеє подолле. / Хто перший підійде, того гармата уб'є, / Хто другий добіжить, того самопал цапне. / Хто третій підлетить, той хреститися буде, / Хреститися буде й молитися стане, / Що хрест з осоки – то його надбанне* (Я, Богдан: 372); *Смерть прибрала наймужніших... А в мені вмерла молодість. Навіки. Разом з ними. І з Мотрею. Не бачив їхніх смертей, та від сього вони не були легшими. Що мене могло тепер порятувати? Гетьмана – нове військо і нові надії. А людину в мені? – А де ж твої, Хмельниченьку, воронії коні? / – У гетьмана Потоцького стоять на припоні. / – А де ж твої, Хмельниченьку, кованії вози? / – У містечку Берестечку заточені в лози* (Я, Богдан: 640) та ін.

У романі «Я, Богдан» П. Загребельний чи не вперше в наш час порушив проблему про авторство історичних дум: «У книжці своїй я зробив несміливий натяк на те, що всі думи про Хмельниччину склав сам... Хмельницький. Коли йти далі за моїми припущеннями, то можна б стверджувати, що й взагалі всі українські думи складено Богданом Хмельницьким, великим поетом нашого народу, а не тільки полководцем і державним діячем. Інакше чим можна пояснити той факт, що думи, як жанр, вмирають разом зі смертю Хмельницького? Історія ж не вмерла, але вмер її співець – і от наслідок» [Загребельний 2008: 669].

Усі думи Хмельницького, активно цитовані прозаїком в історичному романі «Я, Богдан», становлять етнофольклорний каркас художньо-психологічної оповіді про великого Гетьмана, під проводом якого Україна боролася за свою свободу. Сучасні українці сприймають їх як народні думи й пісні, як дорогоцінну спадщину, як символи нашої ідентичності: *О пісне наша і*

мово наша! Де ж ти пролунала, де задзвеніла, заспівала й затужила? У співі матері над колискою, в стогонах умираючих серед степу широкого, в думі тяжкій, в жарті невмирущім? А може, й у грамотках незнаних, у козацьких літописцях, розвіяних попелом, у посланнях, які народжувалися в години грізні й криваві, після страшинок поразок і ще страшніших перемог, бо й там, і там ллється кров, а розлиття крові людської завжди страшно і вічно непростиме. Вічно непростиме (Я, Богдан: 346).

Загалом народні пісні формують важливий сегмент пісенної культури, оприявнений у мові історичних романів П. Загребельного. Репрезентуючи найвиразніші ознаки письменницького мовостилію, вони відбивають непохитні основи індивідуально-авторської лінгвософії щодо української автентики та її ролі в подальшому національному поступові. На нашу думку, проблемі функціонування стилістем такого зразка у творах прозаїка має бути присвячене окреме наукове дослідження, оскільки мовно-пісенне багатство художньої прози митця досі потребує всеохопного осягнення в сучасній лінгвоукраїністиці.

Голікова Н.С. Мова художньої прози Павла Загребельного: від слова до концепту. Дніпро: Акцент ПП, 2018.

Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності: (стилістика та культура мови). Київ: Довіра, 1999.

Загребельний П.А. Великий, славний! Чи не дуже? *Загребельний П.А. Я, Богдан.* Харків: Фоліо, 2008.

Загребельний П.А. Втішання історією. *Загребельний П.А. Роксолана: історичний роман.* Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2013.

Спогади про Павла Загребельного. Упоряд. М.Ф. Слабошпицький. Харків: Фоліо, 2010.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Диво – Загребельний П.А. Диво: роман. Харків: Фоліо, 2006.

Роксолана – Загребельний П.А. Роксолана: історичний роман. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2013.

Смерть у Києві – Загребельний П.А. Твори в двох томах. Том другий. Смерть у Києві. Первоміст: романи. Київ: Дніпро, 1984.

УФЕ – Українська фольклористична енциклопедія. Голов. ред. Г. Скрипник. Київ: Вид-во ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, 2019.

Я, Богдан – Загребельний П.А. Я, Богдан. Харків: Фоліо, 2008.

REFERENCES

Holikova, N.S. (2018). The language of Pavlo Zahrebelnyi's fiction: from word to concept. Dnipro (in Ukr.).

Memories of Pavlo Zahrebelnyi. (2010). Compiler M.F. Slaboshpytskyi. Kharkiv (in Ukr.).

Yermolenko, S.Ya. (1999). Essays on Ukrainian literature: (stylistics and language culture). Kyiv: Dovira (in Ukr.).

Zahrebelnyi, P.A. (2008). Great, glorious! Not so much? Ya, Bohdan. Kharkiv: Folio (in Ukr.).

Zahrebelnyi, P.A. (2013). The consolation of history. Roksolana. Kyiv: A-BA-BA-GA-LA-MA-GA (in Ukr.).

LEGEND

Диво – Zahrebelnyi, P.A. (2006). Dyvo. Kharkiv: Folio (in Ukr.).

Роксолана – Zahrebelnyi, P.A. (2013). Roksolana. Kyiv: A-BA-BA-GA-LA-MA-GA (in Ukr.).

Смерть у Києві – Zahrebelnyi, P.A. (1984). Smert u Kyievi. *Works in six volumes*. Vol. 2. Kyiv: Dnipro (in Ukr.).

УФЕ – Skrypyuk, H. (Ed.). (2019). Ukrainian folklore encyclopedia. Kyiv (in Ukr.).

Я, Богдан. – Zahrebelnyi, P. A. (2008). Ya, Bohdan. Kharkiv: Folio (in Ukr.).

Nataliia Holikova

THE PHENOMENON OF “FOLK SONG” IN LINGUOSOPHY OF PAVLO ZAHREBELNYI

The article analyzes the linguistic and stylistic features of ethnolinguistic signs that are indicative of P. Zahrebelnyi's fiction. The concept of “folk song” is actualized as a phenomenal phenomenon of Ukrainian culture, the textual representatives of which acquire the features of stylistics in a number of the writer's works. From the typological,

genre, structural and graphic point of view, the author characterizes the general array of folk songs and their fragments quoted by the author; identifies common and distinctive semantic and semantic shades of recurring folklorisms. The attention is focused on the logical-semantic and functional features of ethnosong signs recorded in three novels – “Death in Kyiv”, “Roksolana”, “I, Bohdan”, in the vertical contexts of which the most stylistically expressive and most used are, according to the listed works, such historical folk songs as: vigilante songs (period of Kyivan Rus), lament songs and family and household women’s songs (XV–XVI centuries), Cossack songs of various genres (XVII century). The textual and cultural-historical originality of the key linguistic units of this sample and their place in the intersemiotic space of the novel “I, Bohdan” are investigated and commented on in detail. It is found that the language of the work of fiction is dominated by historical thoughts created in the middle of the seventeenth century, which appear as social and temporal markers of the national liberation war against the Poles led by Bohdan Khmelnytskyi. It is concluded that in P. Zahrebelnyi’s linguosophy, folk songs of the Cossack cycle are semantically significant, since they convey the main ideas and aspirations of the people during the formation of the Ukrainian nation.

Key words: ethnolinguistic sign, folklorism, folk song, stylisteme, intertexteme, historical thought.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X.2024.100.4>

УДК 81'38

ЕЛІТАРНА МОВНА ОСОБИСТІТЬ ПИСЬМЕННИКА: УНІВЕРСАЛЬНЕ ТА ІНДИВІДУАЛЬНЕ (за документальними кінотекстами про Павла Загребельного)

ГАНЖА

Ангеліна Юрїївна,

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу стилістики, культури мови
та соціолінгвістики Інституту
української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: ganzhalina@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2938-5306>

Anhelina

GANZHA,

PhD in Philology, Senior researcher of
the Department of stylistics, language
culture and sociolinguistics, Institute of
the Ukrainian Language of National
Academy of Sciences of Ukraine,
4 Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine;
E-mail: ganzhalina@ukr.net

У статті зроблено спробу оприаявити моноперсоналогічний і поліперсоналогічний аспекти елітарної мовної особистості видатного українського письменника Павла Загребельного на матеріалі документальних фільмів «Павло Загребельний. До запитання» (2014), «Павло Загребельний. Сонет 29» (2000), «Диво-ключі Павла Загребельного» (2009). У біографічних кінотекстах, де використано інтерв'ю письменника, проаналізовано специфіку вербальної самопрезентації митця, адже елітарна мовна особистість у медійному дискурсі цілеспрямовано конструює свій суспільний образ.

Ключові слова: лінгвоперсоналогія, лінгвостилістика, елітарна мовна особистість, письменник, вербальна самопрезентація.

Нині все більшої популярності набувають дослідження з лінгвоперсоналогії. А. Загнітко, розмірковуючи про предмет і методи нової сфери лінгвістичних студій, вказує на два концептуальні виміри особистості – моноперсоналогічний та поліперсоналогічний. Моноперсоналогічний аспект вивчення скеровано на вияв закономірностей і напрямів реалізації окремої мовної індивідуальності в усьому обширі її виявів, поліперсоналогічний – зорієнтовано на з'ясування мовно-часової,

мовно-просторової, мовно-генераційної, мовно-соціумної та інших тяглостей персони [Загнітко А., Загнітко Н. 2017: 19-20].

А.П. Романченко розглядає елітарну мовну особистість як «інтелектуально обдаровану людину, яка яскраво репрезентує себе в усному і писемному мовленні, досконало володіє всім комплексом мовних, комунікативних, моральних та етичних норм. Вона має високий рівень мовної свідомості, мовної та комунікативної компетенції» [Романченко 2019: 130]. На думку дослідниці, елітарність тісно пов'язана з такими знаковими рисами мовної особистості, як націєцентричність, культуроцентричність, емпатоцентричність.

Письменник як репрезентант національної культури відповідно оприявнює національномовну картину світу, певний лінгвокультурний і комунікативний взірець. Серед критеріїв виокремлення елітарної мовної особистості митця лінгвісти називають інформаційний, ортологічний, жанрово-стилістичний, аксіологічний, комунікативний, риторичний, психологічний, критерій авторитетності.

У працях про репрезентантів елітарної мовної культури натрапляємо на терміни *вербальна самоідентифікація* та *вербальна самопрезентація*, що передбачають конструювання особистісної і соціальної ідентифікації мовця. На нашу думку, у документальних кінотекстах, де використано інтерв'ю героя стрічки, йдеться саме про вербальну самопрезентацію, тому що елітарна мовна особистість у медійному дискурсі цілеспрямовано конструює свій суспільний образ.

У пропонованій статті корелюються моноперсонологійний та поліперсонологійний виміри осмислення елітарної мовної особистості, адже важливо звернути увагу як на індивідуальну специфіку її становлення, так і на узагальнену особистість українського письменника – носія елітарної мовної культури. Хоча коли йдеться про елітарну мовну особистість митця світового масштабу, складно диференціювати власне індивідуальне й універсальне, поліперсонологійне.

Як відомо, П.А. Загребельний написав найбільше з усіх українських прозаїків усіх часів. Вражає тематично-часовий діапазон творчості класика української літератури, його феноменальна ерудиція і працездатність, а також масштаби творчої і громадської діяльності. Л.Г. Касян, проаналізувавши аудіові-

зуальні документи з фондів ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного, зазначає, що кінодокументи про життя і творчість Загребельного, «переважно кіно- й телесюжети, змістовно можна поділити на дві категорії: документи, що зафіксували П.А. Загребельного на різних офіційних заходах і сюжети-інтерв'ю письменника з приводу тієї або іншої проблеми, явища чи події» [Касян 2014: 192–193]. Дослідники вважають медійний дискурс чи не найбільш інформативним щодо світогляду, громадянської позиції, ерудованості, мовної культури елітарної мовної особистості. Творчість і громадська діяльність П.А. Загребельного як відомого письменника, культурного діяча, посадовця, політика, передбачала постійну медійну репрезентованість, саме тому хронікальні кінодокументи є важливим джерелом для лінгвоперсоналогічної рецепції постаті митця.

Загалом у документалістиці про Павла Загребельного переважають його власні інтерв'ю, монологи, автокоментарі. Такі ж за жанром і медіапродукти початку XXI століття: документальний фільм «Павло Загребельний. Сонет 29» (2000) і телепередача «Диво-ключі Павла Загребельного» (2009). А от стрічка «Павло Загребельний. До запитання» (2014) – багатогранний полілог письменників, науковців, земляків, рідних та друзів письменника.

«Павло Загребельний. До запитання» (2014). Автор фільму Олена Артеменко. Режисер Юлія Кузьменко. Текст читає Володимир Мельник. Керівник проєкту Марк Гресь. Хронометраж 50 хв 03 с.

Реконструкція образу елітарної мовної особистості письменника відбувається через полілог представників близького кола спілкування П. А. Загребельного. Учасники полілогу – письменники В'ячеслав Медвідь, Михайло Слабошпицький, Любов Голота; дружина митця Елла Загребельна; Михайло Задорожній, житель села Солошине; Лариса Копань, директор університетського видавництва «Пульсари», Олексій Живодьор, житель села Солошине; Віталій Дончик, доктор філологічних наук, академік НАНУ; Світлана Раденька, бібліотекар Солошинської школи. Переважну більшість зі згаданих персоналій за кількома критеріями можна кваліфікувати як елітарних мовних особистостей, проте хоча вони виявляють суспільний образ Павла Загребельного, проте водночас тран-

слюють свій індивідуальний культурний досвід, що відбивається на специфіці вербалізації інформації.

У номінуванні письменників повторюваний елемент – лауреат Національної премії України ім. Т. Шевченка – підкреслює належність учасників полілогу до когорти лауреатів найпрестижнішої національної премії і водночас «наближає» їх до Загребельного, створює ілюзію «спільного» для них усіх простору, тобто оприявнює поліперсонологійний вимір. Адже лауреатом Шевченківської премії був і головний герой стрічки, а потім упродовж 1979–1987 рр. він очолював Комітет із Державних премій ім. Т. Шевченка, у 1996–2005 рр. входив до складу Комітету Національних премій України ім. Т. Шевченка.

Поєднання у вербально-графічному просторі фільму таких, здавалося б, незначних і випадкових візуальних деталей, як обкладинка книги видатного письменника та напис англійською мовою на футболці її читача, надає глобалізаційного підтексту, проектує культурний діалог поколінь.

Зі спогадів письменника Анатолія Дімарова [Спогади 2010] відомо про улюблену портативну друкарську машинку Загребельного «Колібрі», на якій він «строчив і строчив кулеметними чергами...». Цей виразний щтрих до моноперсонологійного аспекту осмислення елітарної мовної особистості засвідчує винятковий креативний потенціал героя стрічки, адже він творив високохудожні тексти з великою швидкістю, тобто лінгвальні ресурси оприявнення думки були необмеженими. Проте власне вербалізації передувало ґрунтовне теоретичне опрацювання матеріалів із теми запланованого роману. Феноменальні енциклопедичні знання П. Загребельного, безумовно, відобразились на його мовотворчості.

«Павло Загребельний. Сонет 29» (2000). Автор і режисер Юлія Лазаревська. Хронометраж 28 хв.

За жанром це інтерв'ю-монолог Павла Загребельного про життя і творчість на тлі різних локацій із письменникового повсякдення. Є підстави вважати, що в ньому поєднано елементи саморефлексії і самопрезентації: *«Я не писав ні про БАМ, ні про кукурудзу, я не писав модних речей. Я писав те, що мав за потрібне писати. Тому я не буду відмовлятися від жодної своєї книжки. Це написано чесно, нічого там страшного немає»*.

Соціальна самоідентифікація (селянське походження) оприявнюється через індивідуальний досвід до універсальних узагальнень (про переважання серед митців вихідців із села): *«Може, тому що я селянський син. Кожен селянин уміє в сфері свого щоденного буття робити все. Я вмію запрягти коня, зварити борщ, спекти хліб, орати землю, жати, молотити. Селяни – це універсальні люди. У середовищі людей універсальних, які вміють усе, найлегше стати письменником»*.

Спогади П.А. Загребельного про війну, визволення з концтабору, навчання в Дніпропетровському університеті відтворено в хронологічній послідовності. З тонким гумором і елементами мовної гри зі стилізованим перемиканням мовних кодів письменник оповідає про свою спробу влаштуватися коректором. Його рідний дядько працював редактором газети і на прохання племінника відповів: *«Павлуша, нельзя, ты изменник родины [письменник був у полоні – А. Г.]»*. Колорит усної комунікації мешканців тогочасного села відтворено у фрагменті про працевлаштування бухгалтером. Індивідуальний досвід повоєнного студентства виразно проектується на загальне соціально-політичне тло (*Отримав листівку, що став студентом. ... З собою мати ложку, миску і рушник. Бібліотеки зруйновані. Добути книжку – неймовірні зусилля*). Показовий щодо ідеологічної цензури випадок, коли студент Загребельний захотів почитати Платона. Виявляється, для цього потрібен був дозвіл проректора з наукової роботи. Коли взяв до рук омріяну книжку, побачив, що видання «Діалогів» Платона не розрізане з 1913 р.: його не розгортали, але доступ суворо обмежували.

Лаконізм, простота висловлювання у спогадах про знайомство митця з майбутньою дружиною створюють особливу експресію: *«Я пам'ятаю день 2 вересня 1946 року. Серед всієї маси студентів я побачив дівчину в білому платті. Одразу закохався і навіки»*. З легкою самоіронією, гротескно переплітаючи творчість і повсякдення, Загребельний оповідає про перші роки після університету: *«Моя дружина працювала, а я сидів дома, варив суп і писав безсмертні твори»*.

Творча саморефлексія Павла Загребельного приваблює глядача відвертістю і доступністю, свідомо обрана тактика не ускладнювати оповідь допомагає досягти максимального емоційно-інтелектуального наближення до різних категорій реципієнтів:

«Я написав близько десяти романів про сучасність, але раптом збагнув, що оцієї душі людської в цих романах не можу описати. Я не можу досягнути душі сучасної людини. Не через те, що вона убога. Вона й багата, й барвиста, але до неї надто трудно добратися. Вона обставлена такими ідеологічними бар'єрами, такими барикадами фальші. Я зрозумів, що мені буде легше знайти цю душу в людини минулого, у наших предків».

Фрагмент про творчий вибір і творчу самоідентифікацію письменника щодо мовного оформлення лаконічно-інформативний, мінімально використані образні засоби підпорядковано прагматичній настанові потенціювати зміст, лексика увиразнює комунікативний імідж Загребельного як категоричної, часом різкої у висловлюваннях людини: *«Я знав свої можливості. Я досить тверезо ставлюся до себе, досить самокритично. Я розумів, що я не геній. Мені не дано проникнути в душу мого сучасника, тому я пішов легшим шляхом. Це було дезертирство. Я втікав від гострих проблем сучасності в минуле. Але я виявив сміливість, бо писав історичні романи тоді, коли вони практично були заборонені».*

Поліперсонологічний аспект осмислення елітарної мовної особистості постає в епізоді-оповіді Загребельного про письменників і цензуру, переслідування, ідеологічний тиск (про Михайла Стельмаха і його роман «Чотири Броди», про Олеса Гончара і його роман «Собор»). Загребельний належить до покоління, на долю якого випав голод 1933 року. Офіційна ідеологія заперечувала ці події і переслідувала митців, які наважувалися казати правду. Межового посилення експресії автору стрічки вдається досягнути накладанням у кадрі візуалізованої реальності часів Голодомору – записки на будинку «Всі померли» і закадрової авторефлексії-спогаду Павла Загребельного про ті часи: *«Там я бачив страшніше, ніж події 1933 року, хоч голод зачепив мене дуже сильно: я помирав, і всі наші сусіди вимерли. Голод – один урок життя, концтабір – наступний. Я побачив справжню ціну людині, побачив людську велич і людську ницість. Зрозумів – де суєта, а де справжні цінності».*

У долі й творчості Павла Загребельного тісно переплелось особисте й суспільне, моноперсонологічний і поліперсонологічний аспекти взаємодоповнюються. Складні, навіть трагічні

моменти біографії дали письменникові той унікальний індивідуальний досвід, який прислужився формуванню його як майстра слова, громадського діяча, зосібна як елітарної мовної особистості. Показовий щодо цього такий епізод. Загребельний, на той час голова Спілки письменників України, лауреат державної премії СРСР і України, депутат Верховної Ради СРСР, пише роман «Південний комфорт». Цей твір забороняють, журнал «Вітчизна», де його надруковано, вилучають з усіх українських бібліотек. Загребельний з властивою йому тонкою іронією коментує: *«І хто це робить? Робить це маленький чоловічок, який ходить по коридорах ЦК і каже: «Я собачка маленький, але там, де треба, можу гавкнути. Ми за таким принципом жили»*. Повтор епітета *маленький* з демінутивами *чоловічок, собачка* в оповіді героя документальної стрічки надає відтінку знецінення потугам ідеологічних функціонерів.

Письменникові випало обіймати високі посади, які відбирали багато часу у творчості, покладали на нього величезну відповідальність і передбачали постійну присутність і виступи на різних засіданнях, до того ж, доводилося працювати під Дамокловим мечем з боку влади, а часом давати відсіч когорті недоброзичливців і заздрісників, яких в успішного й неупливого Загребельного було багато. Це, безумовно, наклало відбиток на застосовувані в публічному просторі стратегії й тактики комунікації аналізованої елітарної мовної особистості, одним із провідних критеріїв для осмислення якої став критерій авторитетності.

Роздум Загребельного про «чиновників від літератури» об'єктивно-безкомпромісний й водночас рефлексійний: *«Спілка письменників не завжди себе вела достойно. Але це була поміч письменнику, адже він дуже самотній, одинокий у своїй творчості. Держава йому ніколи другом не була»*. Риторична градація через нанизування епітетів *самотній, одинокий* підкреслює певну беззахисність творчої людини перед чиновницьким апаратом, що підсумовано метафоричною заперечною конструкцією *другом не була*.

Завершення стрічки філософсько-символічне: у кадрі горить рукопис – на ньому змінюються тексти різними мовами, аж доки вогонь не гасне на українському тексті. Символізує-

тється незнищенність українського духу й української ідеї і водночас «вічність» творів головного героя документального кінотексту.

«Диво-ключі Павла Загребельного» (2009). Медіатекст на основі інтерв'ю 12.06.2002 р. Історико-філософські погляди письменника як ключі до розуміння його творчості. ДТРК «Культура».

Моноперсональний вимір елітарної мовної особистості оприявнюється через біографічні факти з вуст письменника: *«Я народився в глухому полтавському селі, де було все збережено, де була ще церква... Мене хрестили малим, мене мама водила в церкву».*

Розмірковування про проблеми духовності, релігії через особистісні переживання (*дід Панас був дуже богомільний молився старослов'янською мовою... У років 10 я вперше прочитав про Мойсея*) виходять на рівень осмислення загальнолюдських цінностей (*Коли я почав писати "Диво", мені треба було мати Біблію під рукою. Коли я писав "Роксолану", я два роки вивчав Коран*).

Оповідь про творчу комунікацію і співпрацю з Д.М. Бобирем засвідчує самокритичність Загребельного і постійну роботу над удосконаленням своєї майстерності: *«Щоб збагатити мій письменницький словник, який не був дуже багатим, а можливо навіть примітивним, [Д.М. Бобир] дав Біблію у перекладі Куліша, Нечуя-Левицького і Пулюя. Коли я став її читати, для мене відкрилося нове у нашій мові, культурі, історії». На думку письменника, «Святе письмо в перекладі цих трьох діячів має зайняти особливе місце у наукових розробках стилістів, літературознавців». П.А. Загребельний сприкрено зауважує, що в 11-томному Словнику української мови «жодного прикладу з цього перекладу немає... Замовчування цього перекладу – це гріх перед нашою культурою і нашою мовою». У монолозі письменника відчутне приховане протиставлення майстрів слова і науковців, не на користь останніх (*Вчені мають бути чесними. Гуманітарії особливою чесністю не відзначалися*), зосібна у фрагменті про Михайла Грушевського.*

Виразні штрихи до аксіологічних орієнтирів додають роздуми письменника про мову: *«Ми не можемо володіти мо-*

вою, ми можемо мову оспівувати, боготворити, вивчати, осягати, але заволодіти мовою повністю ніхто не може». Сакралізація Слова у творчості й осягненні буття – одна з універсальних рис, притаманних багатьом видатним митцям. Філософське узагальнення Павла Загребельного – «Нас творить мова. Ми витвори свої мови, діти нашої мови. Доки ми цього не збагнемо, доти не будемо справжніми українцями, повновартісним народом» – концентрує знакові риси елітарної мовної особистості: націєцентричність, культуроцентричність, емпатоцентричність.

Вічний характер суперечливих ціннісних пошуків підсумовує візуалізована в кадрі цитата з «Тисячолітнього Миколая» П.А. Загребельного: «...а ми знов, як тисячу років тому, пливемо кудись по темному морю за чужими богами для свого зневіреного народу і не знаємо, яких же богів привеземо цього разу...».

Вербальна самопрезентація письменника в аналізованих документальних кінотекстах засвідчує творче, оригінальне використання ресурсів мови, спрямоване на створення цілісного образу видатного митця в інформаційно-культурному контексті доби. У долі й творчості головного героя аналізованих біографічних кінотекстів моноперсонологійний і поліперсонологійний аспекти взаємодоповнюються і взаємопосилюються. Унікальний індивідуальний досвід, який прислужився формуванню його як майстра слова, громадського діяча, зосібна як елітарної мовної особистості, проектується на осмислення постаті Павла Загребельного в українському національному і світовому культурному просторі.

Загнітко А., Загнітко Н. Моно- і полілінгвоперсона в дискурсивних практиках: мовленнєво-поведінкові вияви. *Мова: класичне – модерне – постмодерне*. 2017. Вип. 3. С. 19–29.

Касян Л.Г. Духовний материк на ім'я Павло Загребельний. *Архіви України*. 2014. № 4–5. С. 192–193.

Романченко А. П. Елітарна мовна особистість у просторі наукового дискурсу: комунікативні аспекти: монографія. Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2019. 541 с.

Спогади про Павла Загребельного / Упоряд. М.Ф. Слабошпицький. Харків: Фоліо, 2010. 249 с.

REFERENCES

Zahnitko, A., Zahnitko, N. (2017). Mono- i polilinhvopersona v dyskursyvykh praktykakh: movlennievo-povedinkovi vyiavy. *Mova: klasychne – moderne – postmoderne*, 3, 19–29 (in Ukr.).

Kasian, L.H. (2014). Dukhovnyi materyk na imia Pavlo Zahrebelnyi. *Arkhivy Ukrainy*, 4–5, 192–193 (in Ukr.).

Romanchenko, A. P. (2019). Elitarna movna osobystist u prostori naukovooho dyskursu: komunikatyvni aspekty: monohrafiia. Odesa (in Ukr.).

Slaboshpytskyi, M.F. (Ed.) (2010). Spohady pro Pavla Zahrebelnoho (in Ukr.).

Anhelina Ganzha

THE ELITE LINGUISTIC PERSONALITY OF A WRITER: UNIVERSAL AND INDIVIDUAL (BASED ON DOCUMENTARY FILM TEXTS ABOUT PAVLO ZAHREBELNYI)

The article attempts to reveal the mono-personological and poly-personological aspects of the elite linguistic personality of the prominent Ukrainian writer Pavlo Zahrebelnyi on the basis of the documentary film texts «Pavlo Zahrebelnyi. In Question» (2014), «Pavlo Zahrebelnyi. Sonnet 29» (2000), «The Miracle Keys of Pavlo Zahrebelnyi» (2009).

The writer, as a representative of national culture, accordingly reveals the national language picture of the world, a certain linguistic, cultural and communicative model. The work and public activity of P.A. Zahrebelnyi as a famous writer, cultural figure, official, and politician involved constant media representation, which is why chronicle film documents are an important source for the linguistic and personological reception of the artist's figure.

In biographical film texts that use the writer's interviews, we are talking about the artist's verbal self-presentation, because an elite linguistic personality in media discourse purposefully constructs his or her public image.

The writer's verbal self-presentation in the analysed documentary film texts demonstrates creative, original use of language resources aimed at creating a holistic image of the prominent artist in the information and cultural context of the era. In the fate and work of Pavlo Zahrebelnyi, mono-personological and poly-personological aspects are complementary and mutually reinforcing. The unique individual experience that served to form him as a master of words, a public figure, and especially as an elite linguistic personality, is projected onto the understanding of the figure of Pavlo Zahrebelnyi in the Ukrainian national and world cultural space.

Key words: linguistic personology, linguistic stylistics, elite linguistic personality, writer, verbal self-presentation.

ФРАЗЕОЛОГІЯ – ДЖЕРЕЛО ПІЗНАННЯ КУЛЬТУРИ: ВОГОНЬ РОЗУМУ, АБО КУДИ І ДЛЯ ЧОГО ПІДЛИВАЄМО МАСЛО ЧИ ОЛИВУ?

ЄРМОЛЕНКО

Світлана Яківна,

доктор філологічних наук,
професор, академік НАН України,
головний науковий співробітник
відділу стилістики, культури мови та
соціолінгвістики,

Інститут української мови НАН
України;

вул. Михайла Грушевського, 4,

м. Київ, 01001;

e-mail: svitlana.yermolenko@gmail.com

ORCID: 0000-0002-9916-4915

Svitlana

YERMOLENKO,

Academician of the NAS of Ukraine,
Professor, Dr. Sci. (Philol.), Chief
Researcher of the Department of
Stylistics, Culture of the Language
and Sociolinguistics,

Institute of the Ukrainian Language
of National Academy of Sciences of
Ukraine;

4, Mykhaila Hrushevskoho St., Kyiv,

01001, Ukraine;

e-mail: svitlana.yermolenko@gmail.com

Статтю присвячено групі фразеологізмів української мови, пов'язаних з оцінкою емоційно-експресивного спілкування (запальної розмови, суперечки, сварки): підливати масла (оливи, олій, лою) у вогонь, підкидати хмизу (жару) у вогонь, підсипати перцю та усталених висловів: мати лій (олію, розум) у голові, що означають 'бути кмітливим, розсудливим', тобто 'мати розум'.

Зосереджено увагу на значенні назв жирових речовин як складників двох типів фразеологізмів – усталених висловів, які мають такі значення: а) 'розпалювати суперечку', б) 'мати розум'.

*Простежено історію назв жирових речовин (масло, олива, олія, лій) у словниках різних періодів функціонування української мови, фіксацію фразеологізмів із цими назвами у спеціальних і загальних тлумачних словниках сучасної української мови; зроблено висновок про нормативний статус фразеологізму **підливати масла у вогонь**. Наголошено, що на основі усталених фразеологізмів української мови формуються авторські асоціативні образи – поетичні фраземи, що актуалізують глибинний зв'язок між поняттями **вогонь – світло – розум**.*

Ключові слова: фразеологізми, номінації жирових речовин, конкретно-предметне значення лексеми, абстрактні поняття-символи, кореляція конкретно-предметного й абстрактно-символічного значення, мовно-культурний досвід народу.

Фразеологія – частина словника національної мови, що зберігає пам'ять про умови життя людей, їхні щоденні турботи, звичаї, побутову культуру. Як образні вторинні номінації фразеологізми мають емоційно-експресивний зміст, фіксують особливості національної культури спілкування, виявляють ознаки ментальності народу, пор.: «Фразеологічні одиниці втілюють історичний, повсякденно-емпіричний та культурний досвід етносу» [Ужченко 2005: 6]. Наприклад, життєві потреби людини мотивували ословлення таких реальних ситуацій: *розпалювати вогонь у печі, підкидати хмизу, підсипати жару, щоб краще горіло*. Усталені вислови з лексемами *вогонь, хмиз, жар* і дієсловами відповідної семантики набули образного, переносного значення, зазнали фразеологізації, мотивованої семантикою слова *вогонь*, якого в конкретному фразеологізмі може й не бути.

Значення фразеологізмів *підкласти / підкинути хмизу, підкинути / підсипати жару*, а також синонімічного усталеного вислову *підсипати перцю* пов'язане з прагматичною оцінкою емоційного спілкування, запальної розмови, різкого висловлювання про когось або про якусь життєву ситуацію. Хоч у словосполученні *підсипати перцю* прямого зв'язку зі словом *вогонь* немає, але всі знають, як *пече* перець чи як *горить* у роті, коли перцю підсипано забагато. До фразеологізму *підсипати перцю* звертався І. Нечуй-Левицький, вкладаючи в уста персонажа

свого твору такі слова: – *Йди та й лайся, про мене, хоч до самого вечора. Підсипай, підсипай перцю*, – насмішувато сказав Карпо (І. Нечуй-Левицький).

У ФСУМ виокремлено словникове гніздо **ПІДКЛАДАТИ**: *підкладати / підкласти вогню (хмизу, дров і т. ін.)*, у якому є синонімічний фразеологізм *підкладати вогню* із метонімічним значенням слова *вогонь*.

Такі фразеологізми створюють конкретно-чуттєву життєву картину сварки, суперечки. Негативну оцінку збудженої, емоційної розмови передає усталений вислів *підкидати хмизу*: – *Злодій хочеш узяти під захист?* – *підкидає хмизу Степан Оксентійович* (Ю. Мушкетик).

Багатотомний словник фіксує два значення фразеологізму **підкидати, підкинуть жару**: одне асоціюється з позитивною, доброзичливою оцінкою енергійної, запальної дії, як от: – *Кривий мій дубає Пегас. А як підкинуть жару, Сюди-туди сіпне – і враз Підскачить аж під хмару!* (М. Лукаш і В. Мисик, пер. з тв. Р. Бернса); друге означає емоційне засуджування когось, чогось: – *Довгенько мовчали по тому. Іронічний Василь Сіромаха немов не хотів підкидати жару. А воно само собою склалося* (В. Большак) (СУМ-20: 2377).

З оцінкою емоційно-експресивної розмови, конкретної ситуації спілкування пов'язаний і такий варіант цього фразеологізму **підкласти іскру**. У ньому наявний додатковий відтінок опису розмови, зокрема йдеться про стимул і початок спілкування: *У перерві між співом і танцями вони відходять набік, пройняті патосом мови. Це завжди так буває. Треба тільки почати, підкласти якусь іскру... І тоді вже піде* [розмова] (У. Самчук).

Слово *вогонь* маркує прагматичне сприймання розмов-суперечок, гострих дискусій, побутових сварок, про які в українській мові є низка усталених висловів, об'єднаних навколо дієслова: **підливати масла** (*олії, оливи, лою і т. ін.*) **у вогонь**. Значення цих фразеологічних синонімів 'підсилювати, розпалювати, збуджувати чимось певне почуття, переживання, суперечку тощо'.

У художніх текстах варіанти таких усталених висловів супроводжують пряму або непряму мову персонажів твору.

Щоб ілюструвати значення фразеологізмів, укладачі словників використовують діалоги або уривки діалогів, відтворюючи ситуації спілкування. Наприклад: *Товаришу Грак, я вас попереджаю, – суворо глянув на нього Палагутенко. – Не буду більше. Не буду масла в огонь підливати* (А. Хижняк); *Михайло. Тепер же ти зо мною не поїдеш, а зайдеш з батьком до попа і там – тихенько тільки – підлий в це діло масла ще* (І. Карпенко-Карий) (цит за: ФСУМ: 633–634).

Згадані фразеологізми зафіксовані також в інших українських лексикографічних джерелах. Усталені вислови *підливати масла в огонь, підливати лою у вогонь* мають таке пояснення 'ускладнювати неприязні стосунки; сприяти посиленню переживань, неприязних почуттів, настроїв, суперечок' [Удовиченко 1964, 2: 123–124].

Цей фразеологізм із лексичними варіантами *підливати (доливати) / масла (олії) у вогонь (до вогню)* й відповідним тлумаченням наведено також у лексиконі [Ужченко 1998]. Значення фразеологізму з лексемою *масло* розкриває переконлива ілюстрація – діалог персонажів: [Гнат:] *Якби попобив добре, – щоб синяки днів три не сходили, то й плакати б перестала.* [Ганна:] *Мовчіть хоч ви, не підливайте в огонь масла! Добре вже горить отут і без вашого масла!* (І. Карпенко-Карий).

Словникове гніздо в цій лексикографічній праці містить додаткову інформацію: С и н о н і м и: *підкладати вогню; піддавати жару у вогонь* (ФСУМ: 96). Фразеологізм *підливати олії у вогонь* відсилає до словникової статті *масло*.

Не оминає фразеологізму з лексемою *масло* й «Словник фразеологічних антонімів» (автори В.С. Калашник, Ж.В. Колоїз). Тут словникове гніздо 400 об'єднало одним близьким значенням такі фразеологізми: *піддавати жару у вогонь, докинути хмизу у жар, до печеного вогню прикладати, підливати масла у вогонь* [Калашник, Колоїз 1994: 184].

СУМ-20 подає синонімічний ряд фразеологізмів, оминувши усталений вислів *підливати масло в огонь*, пор.: *Сидять [спекулянти] зараз у нашій хаті за столом та підливають лою у вогонь твоїй рідній матері* (В. Кучер); *Цей оклик вояків долив оливи до огню. Обличчя ключника набігло кров'ю, зуби заскреготали* (І. Франко); *Причинний кричав, що він забороняє*

її синам голитися в ванній, а їй самій – показувати носа... Між іншим, господиня мешкання **підлила в вогонь олії**: їй здалося, що до Лисенків почало вчащати надто багато гостей (О. Ізарський); **Олії у вогонь підлив** Сікач. Виблискуючи новим оксамитовим жупаном, він протиснувся аж до столу і вигукнув: – Братчики, що наказний кошовий вигадує?! (В. Малик).

Таку лексикографічну практику можна пояснити тим, що багатозначне слово *масло* дехто з наших сучасників пов'язує лише з назвою харчового продукту *коров'яче масло*, тому й широко уживаний вислів сприймають як алогізм: як можна **підливати** коров'яче масло, харчовий продукт, та ще й до вогню?! Поширена також думка, що цей усталений вислів – калька з російської мови. Тему *псевдоросійзмів* порушує дослідниця А. Гончаренко: «В українському комунікативному просторі трапляються назви, котрі у свідомості мовців асоціюються з російськими словоформами, однак генетично такими не є, хоча й можуть бути підтримані в ужитку російською мовою. Історико-лінгвістичний аналіз засвідчує їхнє побутування на теренах України ще до поширення на неї російськомовного впливу. Такий стан речей зумовлений тим, що російська літературна мова перейняла ту саму книжну основу, на якій до кінця XVIII ст. розвивалася і слов'яноруська (слов'яноукраїнська) мова як варіант староукраїнської мови» [Гончаренко 2024: 571].

Спробуємо пояснити, чому фразеологізм *підливати масло в огонь*, що його засвідчує українська літературна мова і в XIX–XX, і в XXI століттях, – це не калька, а відображення реального функціонування української мови в усіх її часових, соціально-культурних, діалектних, стильових різновидах.

В історії української побутової культури та мови тісно переплелися сфери функціонування сучасних лексем *масло* і *олія*, що можна спостерігати за лексикографічними джерелами. У праці «Лексикон словенороський» Памви Беринди (укладено 1627 року) читаємо про *маслини* й *оливки* як назви того самого поняття (дерево) і про розрізнення *масла* та *олії* як різних жирів (тваринного і рослинного походження): **Маслина**: олівне дерево і ягода; **Масличні** – оливки; **Масличний пиріг** – пиріг у **маслі** чи в **олії** смажений [Лексикон 1961: 62]. Звертаємо увагу на кількісну перевагу в цьому словниковому гнізді лексичних

номінацій із коренем *масл-*, а також на те, що й *оля*, і *масло* – це різновиди жиру, продукти, пов’язані зі смаженням, а отже, з вогнем, процесом горіння.

У «Словнику української мови» П. Білецького-Носенка (рукопис автор закінчив 1843 р.) розрізнено лексеми: *Олива* – *Деревянное прованское масло. Лампадное оливковое масло. Олій, олія* – *Всякое постное масло, выжатое из семян и ядер растений. Олійний* – *Масляний, содержащий растительное масло* [Словник 1966: 162].

Олива, оля, олій – слова, які відрізняють українську мову від російської, на чому акцентував П. Білецький-Носенко, оминувши спільне слово *масло*. Тим часом реалій, продуктів різного походження, що мають назву *масло* й асоціативно пов’язані з горінням, вогнем, в українській побутовій культурі чимало, тобто багатозначність лексеми *масло*, а також історія її мотивованої фразеологізації значно глибша.

У назвах відповідних реалій, а також у поясненні самих реалій прочитуємо зв’язок із двома номінаціями тієї самої рослини: *олива* і *маслина*. Лексеми на позначення рідких масел – *олива, оля, олій* – етимологічно пов’язані з назвою дерева *олива* і плодами цього дерева.

Оливу наливали в лампади, щоб мати вогонь, освітлення, а також використовували в різних церковно-релігійних обрядах. Проте в релігійній сфері були й досі функціонують словосполучення *лампадне масло*, або *маслинова оля*.

Лексему *масло* в різних її лексико-семантичних варіантах (зокрема це *елей, миро*, знакові в релігійній сфері слова) фіксує «Словар української мови» за ред. Бориса Грінченка: **Мáсло, ла**, с. 1) Масло (коровье). *Плаває, як вареник у маслі*. Ном. № 1721. **Масло робити**. Пахтать, сбивать масло. *Сонце світить, дощик кропить, чарівниця масло робить*. 2) Елей, мвро. 3) **Муравіне масло**. См. *Муравиний*. 4) Родь и игры. Мил. 56. Ив. 29. 5) – **воробняче**. Раст. а) *Convallaria polygonatum*. Лв. 98. б) *Lilium martagon*. Лв. 99 (Сл.Гр. II: 408).

У цьому словнику зафіксовані слова спільного походження:

Олій, олію, м. 1) Растительное масло. 2) Постное масло, преимущественно конопляное. Чуб. VII. 439. Ум. **Олійок** (Сл. Гр. III: 52). Показова форма чоловічого роду слова *олій*, співвідносна з *елей* – назвою грецького походження.

Олія, олії, ж. Постное масло. **олію бити.** Приготовлять постное масло. **олію вибити кому.** Побить кого. *Я йому олію вибив.* Харьк. **Давити олію.** Игра, то-же, что и **тісна баба** (См.). КС. 1887. VI. 480 (Сл.Гр. III: 52).

Безпосередній зв'язок із варіантною назвою дерева має лексема: **Олива, ви, ж.** 1) Дерево: маслина. *І обіймалася з виногроном олива.* К. МХ. 31. 2) Дерев'янное масло. *Зеленою оливою оченьки залито.* Мет. 103. Ум. **Оливка** (Сл.Гр. III: 51).

До жирів тваринного походження, як і масло коров'яче, належить **лій**, пор. словникову інформацію: **Лій, люю, м.** Сало овець и рогатаго скота; свѣчное сало. *Ні се лій, ні се масло.* Ном. № 7660. *Шкода й лою на лемішку.* Ном. № 7600 (Сл.Гр. II: 68). Важлива словникова додаткова інформація про використання **лою** для виготовлення свічок – як джерела *вогню, світла*.

Сучасні тлумачні словники української мови розширюють лексикографічне опрацювання лексики, яка функціонує у складі фразеологічних висловів. Це стосується, зокрема, таких лексем, як *олива, масло*. В академічному словнику української мови подано лексико-семантичні варіанти слова **олива**:

1. Вічнозелена субтропічна рослина родини маслинових з їстівними плодами, з яких одержують харчову і технічну олію; **маслина**. // Плід цієї рослини.

2. Нижчий гатунок олії, який добувають з плодів цього дерева гарячим пресуванням і використовують для освітлення (перев. у лампадах), для змашування чого-небудь і т. ін.

◇ **Доливати (доліти) оліви до огню (в огінь), рідко** – те саме, що **Підливати (підліти) масла у вогінь (див. масло)**.

3. *заст., рідко.* Мاستило (СУМ V: 688).

Використані в словниковій статті дві ремарки *рідко*, а також *заст.* пояснюємо обмеженими мовними джерелами словника на час його укладання.

Фразеологізм **підливати масла у вогінь** має таке словникове тлумачення – ‘посилювати певні почуття, переживання, суперечки тощо’: – *А тут ще й Заруба підливає масла в огонь, гукає до Яринки: «Правильно! На одній землі не може бути двох хазяїв!..»* (Кучер, Трудна любов, 1960, 55).

У СУМ-20 слушно доповнено словникові гнізда ілюстративним матеріалом про функціонування слова *олива* в прямому й образно-фразеологічному значеннях. Оливу, жирову речовину, використовують для освітлення: *Зашикарчала лампа, догоряла в ній олива* (Н. Королева); *Дід Григорій, змастивши голову оливою з лампадки, пішов на кладовище до свого небіжчика-побратима* (О. Довженко); *Ненароком залишений у склепі ліхтар, тоді повний оливи, був порожній; а втім, можливо, що олива просто висохла* (Ю. Лісняк, пер. з тв. Е. По). * Образно. – *Археологія – це олива в світильнику історії, без неї нема ясності, й нема в історії без археології живого життя* (Р. Федорів).

Один із лексико-семантичних варіантів назви *олива* – це різновид *олії*, виготовленої з дерева, яку використовують для *освітлення* (лампадна олива). Виокремлено значення *олива* – мастило, розм. машинна олія.

На жаль, всупереч історії української літературної мови й усупереч мовній практиці вилучено з реєстру властивий українській літературній мові фразеологізм *підливати масла в огонь*. Цей вислів потрапив до списку nereкомендованих мовних засобів як калька з російської мови, як ознака суржику [Берега 2020], хоч підстав для цього немає.

Варіантні назви *лампадна олива*, *олія*, *лампадне масло* мають давню традицію в українській мові, як і назви тієї самої рослини *олива* і *маслина*, з якими співвідносні номінації жирових речовин *олива*, *олія*, *масло*. У релігійному дискурсі паралельно вживають слова *елей* і *масло*: *При помазанні хворого освяченим елеєм (маслом) призивається на нього благодать Божя для зцілення від тілесних і душевних хвороб і відпущення йому забутих без злого умислу гріхів* (з рел.-церк. літ.) (СУМ-20: 1579).

У словнику подано інформацію про образне й переносне значення слова *елей*, причому обидві ілюстрації до цих значень пов'язані із дією слова та його позитивним впливом на адресата, пор. образне значення: *І слово Із уст апостола святого Драгим елеєм потекло* (Т. Шевченко), або переносне значення –

‘те, що заспокоює, втішає, вихваляє’ у фразі: *Ці слова масти-ли єлеєм мені серце* (Валерій Шевчук).

Про наявність масел, природа яких безпосередньо пов’язана з вогнем, паливом, свідчить і словникова інформація, наприклад, тлумачення терміна *солярове масло* – продукт перегонки нафти, що його використовують як паливо для дизелів, мастило для легких механізмів і т. ін. У словниковому тлумаченні іменника *масло* виокремлено лексико-семантичні варіанти: *масло* – те саме, що *олива*; те саме, що *мастило* (СУМ-20: 1579).

Назви жирових речовин *масло*, *олива*, *олія*, *лій* мотивують зв’язок із семантикою дієслів *мастити*, *змащувати*, але тільки лексема *масло* утворює найбільшу кількість фразеологізмів, об’єднаних позитивно-оцінним значенням, наприклад: *плаває (купається) як вареник, як сир у маслі; як маслом по душі; (підє щось) як по маслу*. Позитивний фразеологічний образ *масла* вербалізовано в поетичному фразеологізмі Івана Драча: *Жінка голосила: «Люди як люди. Їм доля маслом губи змастила»* («Крила. Новорічна казка»).

Перехід від прямого значення слів до переносного, створення образного фразеологізованого вислову – процес тривалий і багатоасоціативний. Але історія конкретного слововживання унаочнює його: колись для освітлення використовували жирові речовини як джерело горіння й освітлення – *оливу / олію / лій / масло*. Їх наливали (доливали) в лампу, лампаду, ліхтар. Заміна назв конкретних предметів (*лампа, лампада, ліхтар, світильник*) словом *вогонь* створює фразеологізований вислів, який має значення ‘посилювати сварку, суперечку, викликаючи в уяві образ *вогнища, полум’я*’. Тобто така трансформація вислову змінює **позитивний образ вогню** як джерела світла на **негативний образ вогню, що горить, пече, руйнує**. Саме таку протилежну оцінку мають *масло / олива / олія / лій* у поєднанні з дієсловами *підливати, доливати (до вогню)* у відповідних фразеологізмах.

Окремої уваги потребує семантика лексем *лій, олія* у складі розглянутих синонімічних фразеологічних одиниць. Фразеологізм *підливати лій у вогонь* трапляється рідше, ніж фразеологізм *мати лій (олію) в голові*, що його варіанти використовують

як оцінку розумної, кмітливої людини. Пор. ЛШ: є лій у голові у кого, чий. Хтось розумний, здібний, кмітливий, розсудливий: – У тебе є врода на лиці, у мене є **лій в голові**, то й поєднаємось собі (М. Стельмах); Зоотехнік заздрить, знайдуться й інші, яких візьмуть завидки на чужі пожитки. Дам їм раду, я не отой дурень, що мішком прибитий, маю **лій у голові** (Є. Гуцало); – Невчученого! – спогорда відповів Чорноволенко. – Самі під **чубом лій маємо** (М. Стельмах). ОЛІЯ: мати олію в голові, жарт. – Це ж треба **мати в голові олію**, щоб після цього вірити в святе (Л. Костенко. Балада про здоровий цинізм). Звертаємо увагу: наведена ілюстрація має не жартівливий, а іронічний смисл і заперечує позитивну оцінку тлумачення ‘бути розумним, кмітливим, розсудливим’ (синоніми: *мати голову; мати тям*); антоніми: *не мати клепки; мати порожню макітру на плечах* [Ужченко 1998: 124].

Фразеологічне багатство української мови ілюструють фразеологізми-синоніми, значення яких ‘бути розумним, кмітливим, розважливим і т. ін.’ асоціативно пов’язане не лише з номінаціями *лій, олія* (в голові), а й із семантикою лексеми *розум*, що функціонує у фразеологічному словосполученні з тавтологічним змістом, пор.: *Волосний сказав, що Мелашка не маленька, а коли зосталась у Києві, то вона мала свій розум у голові для того* (І. Нечуй-Левицький); – *Я не сказав би, – кохати не заборониш... Але ж батьки повинні мати розум у голові – то річ інша* (Ю. Яновський).

Фразеологізми-синоніми з варіантними лексичними одиницями є джерелом урізноманітнення стилістичних ресурсів літературної мови, ознакою індивідуального мовомислення письменника.

Повернімося до реалій *масло, олія, олива*. Їх різноманіття нині вражає, як і різноманіття *мастил* у сучасних виробництвах (технічна, харчова промисловість, медицина, косметологія) зростає, і мова уможливує вибір доцільної назви для кожного продукту. Впливають на вибір назви і мовні традиції. Такі назви продуктів функціонують як терміни з чітко визначеним значенням. Тому із зафіксованих нижче варіантних назв

топлене масло і пряжене масло фахівці мають обрати один термін – назву конкретного продукту.

Показовий приклад із назвою *крафтового масла* (*крафт-*, з англ. *майстерність, ремесло*): Лічені дні до закінчення акційної пропозиції на *крафтове масло еко-ферми «Плай»* (з мережі «Instagram», 13.11.2023). Або така інформація про *масло гхі*: *З козиного молока я роблю сир, а з коров'ячого, яке купую у місцевих, – масло гхі. Все продаю через свій блог в Instagram.*

Масло гхі в різних культурах називається по-різному. Сама назва прийшла з Індії, але в нас його люди давно готували, навіть моя бабуся, але називала його просто топленим маслом.

Це масло, яке не містить канцерогенів, на ньому нічого не пригорає. Воно краще для смаження за будь-яку олію. І його можуть споживати люди, які не переносять лактозу, оскільки там залишається тільки жир. Ще воно класне тим, що має великий термін зберігання без холодильника (Країна, 06.05.2024).

Про *топлене масло* читаємо в академічному словнику: **Топлене ма́сло** – масло, приготовлене за допомогою топлення, нагрівання звичайного масла і виділення з нього залишків сметани. *Привітавшись, заходилась [Меланія] разом з Онуфрієм викладати заховане під сидінням добро: горщик з топленим маслом,.. кошик з яйцями у січці, обгорнені шматтям слоїки з варенням, бідон з медом і ще якісь пакуночки та пакунчата* (Вільде, Сестри..., 1958, 457) (СУМ Х: 196). Пор. слово із спільним коренем: **Топлення, ни, ж.** Расплавленныя вещества. Шейк. Ум. **Топлені́нка** (Сл.Гр. IV: 274).

Іншу назву того самого продукту фіксує СУМ-20, наводячи приклади з художніх текстів: **Пряжене ма́сло** – масло, вигот. пряженням, нагріванням вершкового масла й видаленням з нього залишків сметани. *Пахло пряженим маслом і хлібом, а ще – якимись прянощами* (Любка Дереш); *Корабель був завантажений копрою, кокосовим молоком і горіхом, пальмовим цукром, пряженим маслом з молока буйволиць* (Р. Доценко, пер. з тв. Е. По).

У мові художньої літератури така варіативність природна, проте існування паралельних назв конкретних загальнозживаних продуктів, виробів, про які йдеться в офіційних повідомленнях, у масмедійному просторі, потребує редагування, уточнення, тобто вибору стандартного терміна.

Повертаючись до історії вживання в українській літературній мові фразеологізму *підливати масла* (*оливи, олії, лою*) у *вогонь*, не можемо обійти глибинно-ментального значення варіантів цього фразеологізму, оприявлених у текстах Тараса Шевченка.

Оригінальний образ «світла (вогню) маяка» – розуму людини» створив Кобзар у поезії з філософським змістом «Дурні та гордії ми люди»:

*І все-то те по добрій волі,
По волі розуму горить,
Як той маяк у син[ім] морі
Чи те... в житейськїм. Само так
У нас у косяній коморі
Горить розумний той маяк,
А ми оливи наливаєм
Та байдуже собі співаєм –
Чи то в годину, чи в напасть.*

Якщо в словниках зазначені фразеологічні варіанти *вогню* розрізняються прикладами конкретного слововживання, то в поетичному тексті Шевченка вони становлять багатоасоціативний образ, побудований на контрасті першої частини твору, де світло маяка ототожнено з розумом людини (*У нас у косяній коморі Горить розумний той маяк*), і другої частини твору, де **Огонь небесний той погас**, / *І в тую косяну комору / Ползли свині ізнадвору*.

Огонь у поетичних фразеологізмах Шевченка перегукується із архетипними фразеологізмами української мови, якими рясніють тексти поетових листів. Так, у листі до Я.Г. Кухаренка, датованому 1857 р., Шевченко пише, актуалізуючи варіанти фразеологізмів із ключовим словом **огонь**: *Правда я сам думав, що я вже зледаців, захолював в неволі. Аж бачу – ні. Нікому було тільки огню положити під моє горем недобите старе*

серце. А ти, друже мій, догадався, взяв та й підкинув того святого огню. Спасибі тобі, друже мій єдиний.

Святий вогонь – це вогонь творчості, про який так писав Іван Франко: «Слова – полова, Але огонь в одежі слова – **Без-смертна, чудотворна фея, Правдива іскра Прометейя**».

Авторське мереживо Шевченкових фразеологізмів має своєю основою фразеологію української мови, в якій глибинний зв'язок народнорозмовної і літературної традиції.

Назви жирових речовин рослинного і тваринного походження *олива, олія, лій, слей, масло* виявляють свій первинний зв'язок із варіантними назвами рослини (дерева) – *олива* і *маслина*, актуалізують архетипні асоціативні зв'язки з вогнем, світлом, розумом у різновидах народнорозмовних фразеологізмів і продовжують своє життя в поетичній фразеології української літературної мови. У значенні фразеологізмів прочитуємо не лише історію побутової культури, а й характер світобачення і самопізнання українців.

Берега Т. Мова – не калька. Словник української мови. Львів: Апріорі, 2020.

Білецький-Носенко П.П. Словник української мови. Підгот. до вид. В.В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1966.

Гончаренко А. Псевдоросіїзми в українській мові. *Мова і війна: динаміка мовної системи і мовна політика*. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2024. С. 565–714.

Калашиник В.С., Колоїз Ж.В. Словник фразеологічних антонімів української мови. Київ: Довіра, 1994.

Лексикон словеноросійський Памви Беринди: пам'ятки української мови XVII ст. Відпов. ред. К.К. Цілуйко, передм. В.В. Німчук. Київ: Друк. видавництва АН РСР, 1961.

Удовиченко Г.М. Фразеологічний словник української мови. Київ: Вища школа, 1964. Т. 2. С. 123–124.

Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник української мови. Київ: Освіта, 1998.

Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови. Луганськ, 2005.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Сл.Гр. – Словарь української мови: у 4 т. За ред. Б. Грінченка. Київ, 1907–1909.

СУМ – Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

СУМ-20 – Словник української мови online. URL: <https://sum20ua.com>

ФСУМ – Білоноженко В.М. та ін. Фразеологічний словник української мови. Київ: Наукова думка, 1993. Т. 2.

REFERENCES

Bereza, T. (2020). Language is not tracing paper. Dictionary of the Ukrainian language. Lviv: Apriori (in Ukr.).

Biletskyi-Nosenko, P.P. (1966). Dictionary of the Ukrainian language. Prep. V.V. Nimchuk Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Honcharenko, A. (2024). Pseudo-Russianisms in the Ukrainian language. In *Language and war: the dynamics of the language system and language policy* (pp. 565–714). Kyiv: Vyd. dim Dmytra Buraho (in Ukr.).

Kalashnyk, V.S., Kolois, Zh.V. (1994). Dictionary of phraseological antonyms of the Ukrainian language. Kyiv: Dovira (in Ukr.).

Pamva Berynda's Slovenian-Russian lexicon: sights of the Ukrainian language of the 17th century. (1961). K.K. Tsiluiko (Ed.), prev. V.V. Nimchuk Kyiv: Druk. vydavnytstva AN RSR (in Ukr.).

Udovychenko, H.M. (1964). Phraseological dictionary of the Ukrainian language (vol. 2, pp. 123–124). Kyiv: Vyshcha shkola (in Ukr.).

Uzhchenko, V.D., Uzhchenko, D.V. (1998). Phraseological dictionary of the Ukrainian language. Kyiv: Osvita (in Ukr.).

Uzhchenko V.D., Uzhchenko D.V. (2005). Phraseology of the modern Ukrainian language. Luhansk (in Ukr.).

LEGEND

Сл.Гр. – Hrinchenko, B. (Ed.). (1907–1909). Dictionary of the Ukrainian language: in 4 vols. Kyiv.

СУМ – Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vols. (1970–1980). Kyiv: Naukova dumka.

СУМ-20 – Dictionary of the Ukrainian language online. URL: <https://sum20ua.com>

ФСУМ – Bilonozhenko, V.M. etc. (1993). Phraseological dictionary of the Ukrainian language. Vol. 2. Kyiv: Naukova dumka.

Статтю отримано 28.06.2024

Svitlana Yermolenko

PHRASEOLOGY AS A SOURCE OF CULTURAL STUDY: MIND ON FIRE, OR WHERE AND WHY DO WE ADD FUEL?

The article examines Ukrainian phraseological expressions used to describe emotionally expressive communications (a heated conversation, an argument, or a fight): *adding fuel (pouring oil) into the fire, throwing brush (coals) into the fire, sprinkling pepper*, as well as expressions “*having fuel (oil, a brain) in one’s head*” that mean “being sharp or clever.”

The article focuses on the terms describing oily substances used to form two types of expressions: (a) phrases that mean “to fuel a dispute,” and (b) expressions that mean “to be clever.” The author traces the history of oily substance terms (fuel, oil, tallow) in dictionaries throughout the existence of the Ukrainian language, examines how the fixed expressions involving these terms are reflected in the specialized and general Ukrainian language dictionaries, and concludes that “adding fuel into the fire” is a well-established expression.

The article demonstrates that well-established Ukrainian phraseological expressions form the basis for literary associative images—poetic phrases that bring about the deep connection between the concepts of *fire, light, and mind*.

Key words: phraseological units, fatty substance nominations, concrete-subjective meaning of the lexeme, abstract concepts-symbols, correlation of concrete-subjective and abstract-symbolic meanings, linguistic and cultural experience of the people.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2024.100.6>

УДК 811.161.2.06.373

ОКРАЯНИЙ ОБРАЗ УКРАЇНСЬКОГО СВІТУ (НАЦІОНАЛЬНО МАРКОВАНА ЛЕКСИКА В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНЦІВ)

КАРПІЛОВСЬКА
Євгенія Анатоліївна,

Yevheniia
KARPILOVSKA,

доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики,

Інститут української мови НАН України;

вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001;

e-mail: karpilovska@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1921-9021

Doctor of Philological Sciences, Professor, Chief of Lexicology, Lexicography and Structural-Mathematical Linguistics Department, Institute of Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine;

4, Mykhaila Hrushevskoho St., Kyiv, 01001, Ukraine;

e-mail: karpilovska@gmail.com

Об'єкт аналізу в статті становить національно маркована лексика, потрактована як найменування понять, що формують мовний складник української національної ідентичності. Визначено критерії її виділення та методологічні засади опису в сучасних тлумачних словниках. Окрему увагу приділено проблемі відновлення в історичній пам'яті сучасних українців найменувань понять, семантика яких деформована в українських словниках і текстах XIX–XX століття внаслідок імперської політики Російської імперії та Радянського Союзу. Продемонстровано різні технології такого деформування.

Ключові слова: національно маркована лексика, історична пам'ять українців, активний тлумачний словник, національна ідентичність.

Загальномовні тлумачні словники поняття «пам'ять» визначають як здатність людини зберігати і відтворювати в свідомості минулі події та враження від них (СУМ VI: 39). Отже, пам'ять становить важливий складник свідомості людини, зокрема усвідомлення своєї національної ідентичності. Психологи серед різновидів пам'яті виділяють словесний та образний, підкреслюючи їхню базову роль у сприйнятті, осмисленні та зберіганні

знань і вражень від того, що відбулося. Однак образ реального світу залишається в підсвідомому, якщо його не названо словом. Водночас, як доводять результати асоціативних експериментів, слово як пойменований квант інформації стійкіше в пам'яті людини, коли за ним стоїть зрозумілий образ, втілений рідною мовою. Саме тому національно свідомо українська інтелігенція, насамперед педагоги, завжди надавали такого значення вихованню та освіті рідною мовою, ролі мови у визначенні національної ідентичності, у суспільно-політичному процесі, який П. Куліш у своєму «Зазивному листі до української інтелігенції» назвав витворенням самочутної нації. Знання свого коріння, історії та культури України стають не тільки базою виховання та освіти українця, загалом громадянина України, а й засадничими орієнтиром в осмисленні явищ і подій сьогодення, у випрацюванні своєї життєвої позиції. Б. Грінченко в листі до дочки Насті від 21 жовтня 1904 р. так писав про зв'язок української мови й образу України в свідомості українців, про її значення для сприйняття та розуміння українського світу: *Чи можна знайомити дитину з її батьківщиною в чужій мові, яка нічим не пов'язана з цією батьківщиною – ні жодним словом, ні жодним зображенням. Ніколи таке знайомство не доторкнеться серця дитини і не змусить її любити свій край* [цит за Клименко 2018: 142].

Спільна пам'ять про події минулого й сьогодення, однакове їх сприйняття та трактування згуртовують націю, оскільки формують ту систему цінностей, духовних і матеріальних, яку вона вважає основою своєї національної і громадянської ідентичності, у якій вона живе і яку готова боронити. У нинішніх воєнних обставинах саме єдність нації, ґрунтована на спільній ідеології і системі цінностей, стає запорукою неминучої перемоги України над путінською фашистською ордою. Українську історичну та культурну пам'ять, пов'язану як з національною ідеологією, так і із системою національних цінностей, учені визначають як сукупність знань, уявлень про історію та культуру українців, закріплених у мовній формі [Гнатюк 2024]. Назви історичних подій, постатей і реалій українського світу як визначальний ресурс мовомислення українців подають словники, насамперед тлумачні, що найповніше розкривають семантику та функціонально-прагматичний потенціал слова. З огляду на

це робота лексикологів та лексикографів над повноцінним, об'єктивним відображенням у словниках початку ХХІ ст. знань про історію та культуру українців набуває першорядного значення. Одним із найскладніших завдань при цьому є встановлення деформованих ділянок історичної пам'яті українців, назв українського світу (слів і словосполук), які залишилися поза словниками другої половини ХІХ – кінця ХХ ст., або в семантиці яких внаслідок імперської політики Російської імперії і Радянського Союзу заблоковано маркери їхнього зв'язку з Україною. Лексикографи Інституту української мови НАН України, які в 2021 році розпочали укладання чотиритомного тлумачного словника української мови початку ХХІ ст., одним із найважливіших завдань визначили відновити окраєний образ українського світу минулого в його національно маркованих назвах, повернути їм не лише повноту понять, а й самотність їх мовного втілення.

Слово й образ світу можуть поєднуватися по-різному, зокрема різною мірою образ позначеного поняття може виявлятися у формі слова й бути зрозумілим сучасному носієві мови. Це залежить від того, чи збереглася та чи інша давня назва в мовній свідомості народу. Наприклад, у сучасному українському композиті *водопілля* «повінь, буквально – повна вода» друга основа **-пілл(я)** є залишком давнього прикметника **польий* «повний», що сягає, як твердять етимологи, праслов'янської мови. Це втрачене слово збереглося і в корені іменника *полий* «вода, намерзла поверх льоду». Зникло слово – зникли й образ, поняття, пов'язані з ним у свідомості українців. Вивільнену форму за аналогією з подібними складними словами «заповнив» інший образ – простору, поля, як у композитах *багатопілля*, *далекопілля*, *двопілля*, *травопілля*. Лише етимологічна реконструкція повертає нам первісний забутий образ, захований за основою **-пілл(я)**. Процес зникнення певних назв неминучий в історії розвитку будь-якої живої мови як реакція на зміни в суспільстві, в якому вона функціонує, моду на певні слова чи загалом ресурси найменування, однак далі ми свою увагу зосередимо на тих назвах, вилучення яких зі словників і текстів, з мовжитку або вихолощування, окраювання семантики яких ставало наслідком свідомої політики нищення самотньої лексики, знаків української етнокультури та історичної пам'яті українців.

Така стратегія «чищення» українських словників від «націоналістичного мотлоху» мала єдину мету – позбавити українців національного самочуття, потужним важелем формування якого є історична і культурна пам'ять.

Наслідки цієї імперської стратегії спробуємо продемонструвати на прикладі номінацій понять, пов'язаних з історією українського козацтва, лексики, національна маркованість і значущість якої для свідомості українців не потребує спеціальних аргументів, особливо в обставинах нинішньої боротьби з путінськими зайдами за свободу й незалежність України. Тюркізм *козак* є прикладом того, як навіть іншомовна лексема, стаючи назвою значущого для свідомості українців поняття, набуває в українській мові особливих національних маркерів, не властивих її прототипу в мові-джерелі запозичування. Для українців слово *козак*, на відміну від його значення в турецькій або кримськотатарській мовах, стало не тільки найменуванням вільної, незалежної людини на військовій службі, а символом захисника України, лицаря, сенс життя якого полягає в обороні православної віри, волі і незалежності рідної землі.

Аналіз матеріалів українських словників дорадянського часу, зокрема «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка, доводить, що в словниках радянського періоду і навіть у новітніх тлумачних словниках, виданих уже за незалежності України, образ козака й історію українського козацтва істотно окраяно через вилучення з цих джерел низки найменувань. Наприклад, у статті до слова *козак* у СГ уміщено словосполучення *козак чорноморський* з тлумаченням «казакъ Кубанскаго казачьяго войска» (СГ II: 264)¹. Цього позначення для запорозьких козаків, що після зруйнування в 1775 р. Запорозької Січі переселилися на узбережжя Чорного моря, як і слова *чорноморець* у такому значенні, не знайдемо ані в «Словнику української мови» в 11 томах, ані навіть в однотомному «Словнику української мови» за редакцією В. Жайворонка, виданому 2012 р. Лише в додатковому томі до «Словника української мови» в 11 томах, що побачив світ 2017 р., подано слово *чорноморець* насамперед як історизм із тлумаченням «козак Чорноморського козачого війська» і пізнішим значенням «моряк флоту на Чорному морі» (СУМД

¹ Подаємо за текстом оригіналу.

2: 536). Що первісний образ слова *чорноморець* жив в історичній пам'яті українців, доводить зіставлення назв двох художніх творів, написаних приблизно в один час. Роман В. Чапленка «Чорноморці» (1948–1957) побачив світ у США і присвячений саме чорноморським козакам як останній ланці Запорозької Січі. Натомість роман В. Кучера з такою ж назвою, надрукований 1952 р. у Радянській Україні, оповідає про моряків Чорноморського флоту, які обороняли Севастополь під час Другої світової війни.

Словосполука *чорноморський козак* і створений на її основі композит *чорноморець* не єдиний приклад окраєних образів українського світу в словниках і текстах радянської доби. Національні маркери позначених понять у семантиці, будь-які вказівки на зв'язок з Україною відсутні і в слові *кубанці* (в однині *кубанець* і *кубанка*). Історія нівелювання в цих назвах маркерів української історичної пам'яті виявляє складнішу, але не менш підступну технологію знеукраїнення українців, витворення в їхній свідомості уявлення про «єдиний народ», яке й сьогодні на тимчасово окупованих українських землях намагаються утвердити ідеологи путінізму. Слова *кубанці*, *кубанець*, *кубанка* (останнє на позначення жінки і шапки особливого крою) українські тлумачні словники і в радянський час, і вже за незалежності, подають безвідносно до історії України. І в СУМ, і в СУМЖ (стереотипне перевидання 2016 р.), і в 7-му томі «Словника української мови» у 20 томах, виданому 2016 року, слово *кубанці* вміщено з тлумаченнями «населення Кубані» (СУМ IV: 381; СУМ-20 VII: 661) або «населення Кубані, а також його представники» (СУМЖ: 478). Не уявлено зв'язок з кубанськими козаками і, глибше, з чорноморськими козаками, які стали основою для створення в 1861 р. Кубанського козацького війська [Білий 2008], і в тлумаченні в цих джерелах слова *кубанка* як назви головного убору саме цих козаків, пор.: «невисока розширена доверху смушева шапка з пласким шкіряним або матер'яним верхом» (СУМЖ: 478), будь-яка згадка про козаків-нащадків Запорозької Січі й Україну відсутня. Те, що зв'язок з Україною і Запорозькою Січчю відчували ще на початку ХХ ст. не лише кубанські козаки, а й загалом мешканці Кубані, підтверджують спостереження О. Забужко в есе «Як рубали вишневий сад, або Довга дорога з Бад-Емсу» на прикладі Таганрогу: *Таганрог не тільки в*

19-му столітті, а до самого Голодомору був ще типовим українським приморським містом. Навіть і адміністративно – спершу Катеринославської губернії, а згодом (до 1925-го року) Донецької області УРСР, із біленими саманними хатами, розмовною українською міщан, і Чехових також (61% української проти 31% російської за переписом 1897 року), із чумацькими валками як головним транспортним засобом і з усім супровідним фольклором [Забужко 2021: 30–31].

Таке ж усування із семантики назви визначників образу реалій, постатей, подій, важливих для історичної пам'яті українців, спостерігаємо в слові *луг*, сполучі *Великий Луг* і похідному іменнику *лугар*. У працях сучасних українських істориків, університетських підручниках і посібниках з історії та етнографії України вже відновлено образ того фрагмента українського світу й української національної пам'яті, який вони позначають, їхній функціонально-прагматичний потенціал для сучасного українського мовомислення. Основні його риси визначено так: *Нижче від нинішнього м. Запоріжжя в межах сучасних Запорізького, Камінсько-Дніпровського, Орехівського та Василівського районів пролягав буйний низинний простір – Великий Луг. Козаки називали його своїм «батьком». <...> Чимало запорожців, яким з віком уже не вистачало сил для військової справи, доживали в зимівнику. Так, за переказами, зробив І. Сірко* [Макарчук 2012: 148–149]. Укладачі сучасних українських словників, насамперед етнолінгвістичних, уже розпочали роботу з відтворення повноцінного образу Великого Лугу в історичній пам'яті українців. У СУМ слово *луг* ще подано як суто природний об'єкт, частина рельєфу, без будь-яких згадок про той *луг*, який став знаком української історії та культури, складником історичної пам'яті українців. З опертям на таке його сприйняття та ще й з ремаркою *застаріле* замість *історизм* потлумачено в СУМ й іменник *лугар*, пор.: **лугáр**, *заст.* Той, хто переховується в лузі (у 2 знач.) і **луг** – 1. Поросла травом і кущами лука, що використовується як пасовисько і сіножать; 2. *заст.* Низина, поросла лісом (СУМ IV: 552). З такими ж значеннями слово *луг* умістив СУМЖ, а історизм *лугар* у ньому відсутній, напевне, як застарілий. Проте В.В. Жайворонек у словнику-довіднику «Знаки української етнокультури» (Київ, 2006) назві *Великий Луг* присвятив спеціальну статтю, під-

кресливши його значення для історичної пам'яті українців як символу безпеки і волі, його зв'язок із Запорозькою Січчю. До такого тлумачення додано ілюстрації з фольклору на зразок приказки *Січ – мати, а Великий Луг – батько*. Праці істориків, український фольклор і художня література, зокрема такі твори останнього часу, як роман В. Шкляра «Характерник» (2019), дають багатий матеріал для осмислення місця Великого Лугу, лугарів і всього з ними пов'язаного в історичній пам'яті українців, для відтворення в сучасних словниках їхнього повнокровного образу. Це особливо важливо сьогодні під час російсько-української війни й тимчасової окупації ворогом Луганська і Луганщини. Історична пам'ять незмінно важлива для громадянського виховання українського суспільства, але в часи його боротьби за свободу і незалежність України вона стає чинником єднання нації, запорукою її незламності.

Попри всі намагання імперської політики різного часу заблокувати, знівелювати в історичній і культурній пам'яті українців образи важливих подій, постатей, реалій побуту, викривити їх уявлення про світ через вилучення національно маркованої лексики на його позначення зі словників, художніх, публіцистичних і наукових текстів, така лексика і образи, які вона іменує, жили і живуть у пам'яті українського народу. Уважний і обізнаний з українським фольклором читач побачить їх, наприклад, в ілюстраціях до слова *луг* у СУМ, зокрема рядках пісні *Ой не шуми, луже, зелений байраче!*, згаданій у рядках з вірша «Перебендя» Т. Шевченка. У «Словнику мови творчих особистостей України другої половини ХХ – початку ХХІ ст.», який уклали й оприлюднили в 2022 р. як електронне видання лексикографі Інституту української мови НАН України, є окрема стаття до композита *діди-лугарі* з ілюстрацією з творів О. Гончара. Це слово, як і праці істориків українського козацтва, дає змогу уточнити той образ лугаря, який подають тлумачні словники. Це не просто той, хто живе або переховується в лузі, а насамперед козак похилого віку, який вже не несе військової служби, а веде господарство у Великому Лузі, забезпечує Запорозьку Січ хлібом і рибою. Крім того, ці досвідчені, бувалі козаки постають як хранителі козацької традиції, кодексу честі українського

козацтва, його військової і життєвої мудрості, як вихователі й учителі молодого вояцтва.

Тема козащини, загалом історії боротьби українців за свою державу, волю і незалежність своєї землі – незмінно актуальна, особливо нині під час російсько-української війни, проте, звісно ж, не єдина в колі невідкладних завдань розблокування національно значущих понять в історичній пам'яті українців, повернення їх окраяним імперською ідеологією образам і найменуванням належної повноти й самобутності. Це не лише завдання повернути до активного словника українців назви, що впродовж десятиліть залишалися поза загальномовними та нормативними словниками, як подані в нашій статті *чорноморці*, а й перегляд усталених назв, семантика яких у координатах сучасних поглядів українських істориків на минуле України потребує пильної уваги лексикографів. Це також і потреба пошуку нових назв для переосмислених нині понять. Наприклад, у працях Н. Яковенко й інших істориків українського середньовіччя натрапляємо на терміни *козацька держава*, *козацькі війни*, *козацька революція* замість поширених раніше *хмельниччина* чи *народно-визвольна війна 1648–1654 рр.*

Пошук критеріїв визначення національно маркованої лексики як знаків історичної пам'яті українців вимагає її об'єктивного представлення в нових тлумачних словниках і врахування не лише структури позначуваного поняття, а й його образу в свідомості носіїв мови. Назви національно значущих понять становлять важливий складник національної ідентичності українців, ресурс для збереження в національній пам'яті самобутнього, неокраяного образу українського світу.

Білий Д.Д. Кубанське козацьке військо (ККВ). *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, 2008. Т. 5. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kubanske_Kozatske_Viysko

Гнатюк Л.П. Мовна ідентичність у вимірах історичної пам'яті українців. Київ: Культурний Проєкт, 2024. URL: https://www.youtube.com/watch?v=7_uoPIAzlXY

Забужко О. Як рубали вишневий сад, або Довга дорога з Бад-Емса. Київ: Коморра, 2021.

Клименко Н.П. Борис Грінченко і Настя Грінченко в суспільно-політичному житті України: до питання про патріотичне виховання на

уроках історії в 9 класах. *Формування патріотичної та громадянської свідомості учнів: теорія і практика*. Київ: КУ ім. Б. Грінченка, 2018. С. 142–147.

Макарчук С. Історико-етнографічні райони України. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2012.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

СГ – Словарь української мови: у 4 т. За ред. Б. Грінченка. Київ, 1907–1909.

СУМ – Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

СУМ-20 – Словник української мови: у 20 т. Т. 7. Київ: Наукова думка, 2016.

СУМД – Словник української мови в 11 томах. Додатковий том: у 2 кн. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2017.

СУМЖ – Словник української мови. За ред. В. Жайворонка. Київ: Просвіта, 2012.

REFERENCES

Bilyi, D.D. (2008). Kuban Cossack army (КСА). *Encyclopedia of the history of Ukraine*. Vol. 5. Kyiv: Naukova dumka. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kubanske_Kozatske_Viysko (in Ukr.).

Hnatiuk, L.P. (2024). Language identity within the historical memory of Ukrainians. Kyiv: Cultural Project. URL: https://www.youtube.com/watch?v=7_uoPIAzlXY (in Ukr.).

Klymenko, N.P. (2018). Borys Hrinchenko and Nastia Hrinchenko in social-political life of Ukraine: to the question about patriotic education on the lessons of history in 9 classes. *Forming of patriotic and civic consciousness of pupils: theory and practice* (pp. 142–147). Kyiv: KU ім. В. Грінченка. (in Ukr.).

Makarchuk, S. (2012). Historic-ethnographic regions of Ukraine Lviv: LNU im. I. Franka (in Ukr.).

Zabuzhko, O. (2021). How they cut the cherry orchard, or Long way from Bad-Ams. Kyiv: Komorra (in Ukr.).

LEGEND

СГ – Hrinchenko, B. (Ed.). (1907–1909). Dictionary of the Ukrainian language: in 4 vol. Kyiv.

СУМ – Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol. (1970–1980). Kyiv: Naukova dumka.

СУМ-20 – Dictionary of the Ukrainian language: in 20 vol. (2016). Vol. 7. Kyiv: Naukova Dumka.

СУМД – Dictionary of the Ukrainian language in 11 volumes. Additional volume: in 2 books (2017). Kyiv: Vyd. dim Dmytra Buraho.

СУМЖ – Zhaivoronok, V. (Ed.). (2012). Dictionary of the Ukrainian language. Kyiv: Prosvita.

Статтю отримано 15.05.2024

Yevheniia Karpilovska

RESTRICTED IMAGE OF THE UKRAINIAN WORLD (NATIONALLY MARKED LEXICON IN THE HISTORICAL MEMORY OF UKRAINIANS)

The lexicon for the designation of concepts significant for the historical memory of Ukrainians, the criteria for its selection and description in modern explanatory dictionaries have been analyzed in this article. Particular attention is paid to the consideration of the terms *nationally marked lexicon*, *historical memory of Ukrainians* as well as the problem of restoration in the active language usage of the studied lexical group in the completeness and originality of its semantics and form. The consequences of the strategy of blocking by the imperial ideology are considered on the basis of the designations of concepts from the history of the Ukrainian Cossacks, the special importance of this group of nationally marked lexicon in the modern military circumstances of the fight against Russian aggressors is emphasized. Using the example of the phrase *чорноморський козак* and the composite *чорноморці*, removed from the dictionaries of the Soviet period it is demonstrated that not only the concept related to the history of Ukraine, but also their designation, has been removed from the historical memory of Ukrainians.

The words *кубанці* and *кубанка*, as well as the word *лугар*, represent a different strategy – the preservation of the name, but the removal from its conceptual image of markers connected with the history and culture of Ukrainians. The significance of the works of historians, culturologists, sociologists, philosophers, folklore, and fiction, primarily those under the ban in the Soviet era, for a complete and objective presentation of nationally marked lexicon in Ukrainian dictionaries of the 21st century is discussed. The importance of the analyzed lexical groups for the restoration of blocked concepts in the historical and cultural memory of Ukrainians is considered, and their educational role in the formation of Ukrainian national identity is substantiated.

Key words: national marked lexicon, historical memory of Ukrainians, active explanatory dictionary, national identity.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2024.100.7>

УДК 81'22

МОВА УКРАЇНСЬКОГО ПІДЛІТКА: МІКРОСОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ

ЦАР

Іванна Миколаївна,

кандидат філологічних наук,
науковий співробітник відділу
стилістики, культури мови та
соціолінгвістики,
Інститут української мови НАН
України;
вул. Михайла Грушевського, 4,
м. Київ, 01001;
e-mail: tsar.ivanna5@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9764-5758

Ivanna

TSAR,

PhD, Researcher of the Department
of Stylistics, Culture of the Language
and Sociolinguistics,
Institute of the Ukrainian Language
of National Academy of Sciences of
Ukraine;
4, Mykhaila Hrushevskoho St., Kyiv,
01001, Ukraine;
e-mail: tsar.ivanna5@gmail.com

Статтю присвячено проблемі розвитку дитячого та підліткового мовлення. На матеріалі мовної біографії українськомовного сільського підлітка та кількарічних спостережень за його комунікативними практиками схарактеризовано чинники, що впливають на формування мовлення дитини. Звернуто увагу на стихійне засвоєння англійської та російської мов в одномовному українському середовищі.

Ключові слова: дитяче мовлення, мовна поведінка, білінгвізм, сленг, діалектизми.

Дослідження дитячого та підліткового мовлення в Україні ні перебуває в центрі уваги не лише соціолінгвістів, а й психолінгвістів та педагогів. Його аналізують у контексті соціалізації мовця та набуття ним комунікативних навичок. Соціолінгвістичні особливості формування раннього дитячого мовлення в Україні, зокрема в умовах білінгвізму, дослідили О.В. Шевчук-Клюжева (на матеріалі масового анкетування батьків) [Шевчук-Клюжева 2020; 2023] та І.І. Брага (дитяче суржикувомовлення) [Брага 2015]. Мовну поведінку українських школярів у фундаментальній монографії схарактеризувала О.М. Данилевська [Данилевська 2019], проаналізувавши дані

цільового анкетування, фокус-групових досліджень, масових опитувань. Проте нині досі бракує мікросоціолінгвістичних досліджень особливостей формування дитячого спонтанного усного мовлення, а саме вони можуть дати нові відповіді на запитання, як формується мовний портрет особистості, які чинники (мовні та позамовні) на це впливають, і водночас дати змогу спрогнозувати, якою буде та чи інша мова в майбутньому. Проаналізувавши підходи українських мовознавців до вивчення функціонування української мови за віковим параметром, Т.О. Фудерер звернула увагу на потребу розширення емпіричної бази соціолінгвістичних даних за ознакою віку [Фудерер 2019: 31]. Це справді важливо, оскільки зараз увага науковців зосереджена здебільшого на аналізі мовної поведінки та мовлення жителів великих міст України, а мовлення сільських дітей і підлітків практично не вивчено.

Мета цієї наукової розвідки – простежити динаміку змін у мовленні та мовній поведінці українськомовної дитини з віком, беручи до уваги соціальні чинники. Матеріалом дослідження послужили диктофонні записи усного спонтанного мовлення, листування в мережі «Телеграм» та занотовані письмово фрагменти усного мовлення дівчинки А. із села В. на Львівщині. Матеріали зібрано методом включеного спостереження впродовж 2017–2024 років, коли респондентці було відповідно від 9 до 15 років.

Як зауважує О. Татаровська, мовлення підлітків залежить від географічних, соціальних та контекстуальних чинників [Татаровська 2014: 51]. Інформантка А. народилася і росте в селі В. на Львівщині в повністю українськомовній сім'ї. Її старші сестри мають вищу освіту. У мовленні членів сім'ї помітні риси місцевого діалекту. Навчання в школі відбувається лише українською мовою. З іноземних мов А. вивчає англійську. Респондентка багато читає і чимало часу проводить в інтернеті. Вона тісно спілкується зі своїми дорослими старшими сестрами (різниця у віці – 16 років). Батьки не приділяють дівчинці достатньо часу, тому її мовлення формується здебільшого під впливом інтернету, книжок та однокласників. Інформантка використовує соцмережі «Інстаграм», «Ютуб», «Телеграм» та «Пінтерест» і взагалі не послуговується фейсбуком, комен-

туючи це так: А.¹ *Фейсбук для бабушок всяких, тьоток дорослих – для застарілих.*

Хоча А. проживає у виключно українськомовному середовищі, у її повсякденні з раннього віку (фактично з 8 років) була російська мова: під впливом відео на ютубі та комп'ютерних ігор дівчинка, яка ніколи не розмовляла російською в реальних комунікативних ситуаціях, уже приблизно в 10 років добре володіла цією мовою і могла вільно перемикає мовні коди, не змішуючи їх. А. дотримується мовної стійкості й не переходить на російську, якщо до неї звертаються цією мовою; може робити зауваження членам сім'ї, якщо вони використовують якесь російське слово. Проте так було не завжди: майже до 11 років, листуючись із друзями в іграх чи коментуючи дописи в соцмережах, А. нерідко переходила на російську мову через те, що її оточення в інтернеті було російськомовним, а їй було соромно виділятися. Лише після того, як старші сестри неодноразово забороняли дівчинці дивитися відео та грати ігри російською, вона поступово відмовилася від російськомовного контенту. Значний вплив на відмову А. від російської мови мав початок повномасштабної російсько-української війни: дівчинка перестала соромитися писати українською в інтернеті, навіть якщо її співрозмовники російськомовні.

Перші англіцизми А. почала вживати під впливом англomовних комп'ютерних ігор. Оскільки дівчинці заборонили сприймати вміст інтернет-ресурсів російською мовою, вона була змушена шукати альтернативу. З 9 років А. грала в ігри на американських серверах Roblox, де спілкувалася з іншими англomовними гравцями. Крім того, вона розмовляла з іспанськомовними користувачами за допомогою перекладача. Присутність на сервері іспанськомовних мотивувала дівчинку до вивчення іспанської. Вона навіть завантажила собі мобільний застосунок «Duolingo», де проходила початкові рівні з вивчення цієї мови. За допомогою комп'ютерних ігор А. покращила навички розмовної англійської. Вона почала використовувати у своєму мовленні не лише англійські слова, а й цілі речення, пристосовуючи їх до контексту. До того ж, дівчинка дивиться

¹ Тут і далі в прикладах – А. – інформантка, І. – інтерв'юер.

різних ютуб-блогерів, зокрема й англомовних. Зауважимо, що в А. приблизно з 12 років повністю відсутній мовний бар'єр у спілкуванні англійською, незважаючи на граматичні помилки. У неї чітка англійська вимова. Отже, і російську, і англійську мову А. вивчила природним способом, занурившись у віртуальне мовне середовище: здогадувалася значення слів з контексту, імітувала вимову інших користувачів інтернету, повторювала часто вживані фрази.

Особливо використання англіцизмів посилилося приблизно у віці 11–12 років: І. *Ти сама зробила грінки?* А. *Звичайно! Це ж ізі!*; А. *Я можу скрафтити лопату;* А. *Я придумала собі аутфіт на Великдень. Ця гулька мені підійде до мого аутфіту.* І. *А що таке аутфіт?* А. *Ну лук, прикид... зовнішній вигляд* (зауважте, що спочатку для пояснення А. використовує запозичені та сленгові одиниці, а лише потім літературні); А. *коротше кажучи, артблок* (відсутність бажання малювати) *у мене. А що? Так кажуть всі цифрові художники на ютубі.* Під час мовлення часто вставляє цілі англійські речення або komponує їх з українськими: *I am* *буду популярна.* Любить використовувати слова та фрази з інших мов, які запам'ятала з книжок та інтернету: *Арігато мон ами!* (дякую, друже мій – японська, французька), *пардон, оревуар амиго, чао, бон жур, арівідерчі, салам алейкум, алярм!, сейньйоріта.* У писемному мовленні помітна значна кількість скорочень з англійської: *Idk* (I don't know), *Tu* (thank you), *U* (you), *Ur* (your), *gn* (good night), *gm* (good morning), *lol* (laugh).

А. копіює часто вживані батьківські фрази, особливо фразеологізми: *Як каже народна мудрість, знає кУма – знає пів села; Ти сидиш там, як підпільний Кіндрат;. Думаєте, я така дурна, як ви мудрі?; Яке 11?! Мені буде вже 12! Ти пропустила моє одинадцятиліття! Діти ростуть на очах, детка!; Як каже тато, голод не тьотка; Думаєте, я нічого і не бачу, і не чую? Стіни мають вуха; Май совість таке при дитині говорити. Я ще неповнолітня; Терпи, козак, отаманом будеш; (за обідом) перші будуть останніми, останні першими. Прибери тарілки; Х'юстон, в нас проблеми!*

З розмов батьків А. має певні уявлення про політиків, щоправда, на рівні «добрі / погані», і принагідно згадує їх у

своєму мовленні: (розповідає про гру) *Твої персонажі можуть бути зелені. Але краще вже не зелені, щоб не звалювати Зеленського в цю тему.*

Мовлення дівчинки рясніє місцевими діалектизмами, характерними для Галичини (*вогирки* (огірки), *ціхо* (тихо), *помідор*, *рондель* (сковорідка), *зупа* (суп), *дзядзьо* (дідусь), *вуйко* (дядько), *цьоця* (тітка), *ровер* (велосипед) та ін.). Спілкуючись зі своєю бабусею чи іншими представниками старшого покоління, А. може несвідомо перемикатися на мовлення з більшою кількістю діалектизмів (не лише лексичних, а й граматичних, фонетичних, акцентуаційних), ніж зазвичай: *Так файно ми стало, аж на сон хлине* (після того, як поїла в гостях у бабусі).

На мовлення респондентки суттєво вплинуло читання. Дівчинка читала багато дитячої та підліткової художньої літератури. Її мовлення можна вважати зв'язним і насиченим літературною лексикою. Під впливом книжок А. почала активно використовувати ті загальноживані слова, які ніколи не вживали члени її сім'ї (наприклад, *звісно*, тоді як у сімейному колі завжди говорили *звичайно*). Крім того, А. органічно ввела у своє мовлення фрази із прочитаних книжок: *Така вже я є, як каже Софі з «Мандрівного замку Хаула»* («Мандрівний замок Хаула» Д.В. Джонс); *Ти така важка на язик, як бутерброд з цементом* («Клуб червоних кедів» А. Пунсет); *А. Я покидаю чат. Флагманський корабель заходить в порт Рояль* (іду до вас) («Одіссея капітана Блада» Р. Сабатіні); *І. Звідки ти береш ці фразочки? А. Із підручника інституту для благородних дівчиць* («Шпигунки з притулку “Артеміда”» Н. Довгопол).

Пік використання сленгізмів у А. – 12–13 років. У цьому віці прагнення до експресивності було таким сильним, що практично жодна, навіть побутова, фраза інформантки не обходилася без сленгізмів, згрубілих слів, метафор: *Включити якесь музло?; Ну харє!* (Ну досить!); *Софі мене шиперить з Юркою. В цьому житті одні шипери; Усі завмерли. Перетравлюють інформацію. Іде загрузка віндос; Появилася в сім'ї нова інстасамка* (zareestruвала маму в інстаграмі); *Слухай, не бикуй!* У цей період вона вживає слова, значення яких не завжди розуміє, проте пояснює їх на власний розсуд: *Я називаю хлопців хахалями, тому що так і є: вони вічно хахакають.* У 14–15 ро-

ків кількість сленгізмів у мовленні А. дещо зменшилася, вона почала використовувати їх доречніше, ніж раніше. На сьогодні А. часто вживає такі слова, як *крінж* (гідота), *краш* (людина, яка подобається), *чіназес* (чудово), *пранк* (жарт), *нубіки* (початківці) тощо. Нові сленгізми вона підхоплює від однолітків та з інтернету. Інформантка не використовує ненормативної лексики, проте знає багато лайливих слів від своїх однокласників та інколи перефразовує їх: *Ах ти су-у-уну захотіла! Ну ти й су-у-фіке! Шо за хурма? Якої хурми?* (замість с*ка, ху*ня).

Протягом усього періоду дослідження інформантка інколи утворювала слова за незвичними моделями, мотивуючи їх інтуїтивно, а також придумувала нові слова на основі стандартних моделей, але в контексті певної ситуації: І. *І що вона сказала на твій твір?* А. *Вона сказала, що тільки єдина А. написала той сраний твір.* І. *Так і сказала?* А. *Ну без сраний. То вже я додала трохи свого лекціонізму.* І. *А що таке лекціонізму?* І. *То типу лексика;* А. *Тобі треба, щоб тебе хтось **натхнув** на щось.* І. *Може, надихнув?* А. *Вибач, від слова натхнення;* А. *Коли ми ще будемо такі щасливі, як коли є світло під час війни?! Ми отримуємо **домофін!*** І. *Може, дофамін?* А. *Так!;* *Ну де той **Синдбад-дорогоплавець?*** (чекає сестру, яка їде автобусом); *Як варіант можем піти на **шпинапопозирання;*** *Тебе запрошують на кухню на **голубцьоробство!*** Якщо А. не знає назви якогось предмета, вона з легкістю придумує потрібну назву за його ознаками: *А ти маєш оту свою **вжух-вжух машинку?*** (пристрій для чищення одягу). Інформантка часто використовує скорочення: І. *Який сьогодні був найдрайвовіший урок?* А. *Мабуть, таки **ф-ра*** (фізкультура); *Софія – моя **лпешечка*** (найліпша подруга).

Мовлення респондентки емоційне й образне. Імовірно, під впливом читання вона активно вживає порівняння та інші стилістичні засоби; у її мовленні багато фразеологізмів: *Прищики? Та які в тебе прищики?! В тебе лице **чистіше за мрамур!*** *Чуєш, які я філологізми почала вимовляти?;* *Чо сидите, як **крати по норах?***; *Англічанка мене любить. Вона має на мене **воко;*** А. *Мене Галина Михайлівна до дошки кликала... І. І що? Ти знала?* А. *Та! **Повезло і фартануло!***; *Бажаю, щоб тобі ніхто не лив воду на твої залізні нерви, щоб вони не*

заіржавіли. Також А. перефразовує російські приказки чи інші вислови, почуті в інтернеті, на український лад та адаптує їх до ситуації спілкування: *Вже йде! Згадала сонечко – ось і промінчик.* Один блогер сказав: *спомниш гомно – вот і воно.* *Ну що? Є зла фраза, то має бути добра; Зроби мені чаю, будь ласка. Тобі не важко – мені приємно* (за популярним висловом із соцмереж «Постав лайк. Тобі неважно – мені приємно»). Крім того, респондентка часто вживає власні афоризми: **Вдосконалення воно як слово «зара»** (зараз) – **безкінечне**; **І. Не забудь в п'ятницю на репетицію піти!** А. **Піду. Зав'язала той вузол, то мушу його розв'язувати;** (розбила екран телефона) **Телефон не може бути ідеальним. Це, знаєш, як зморшки. Рано чи пізно з'являються.**

Варто звернути увагу на дуже швидкий темп мовлення інформантки. Її паузи хезитації короткі, і вона намагається якомога швидше їх заповнити. Єдиним словом-паразитом А. є *то як там*: *Одного разу, як такий випадок був, то як там, що інтернету не було, то я тирила інтернет у сусідів.*

А. експериментує з різними стилями, наприклад, може використовувати офіційно-діловий та конфесійний стилі в побутових розмовних ситуаціях для вираження урочистості, звертатися підкреслено ввічливо на «Ви»: *Вечір семкопожирання оголошую офіційно відкритим!*; (після гри «Уно» з мамою, мама програла) *З Вами приємно було мати справу!*; (додала цукор до чаю) *Як тільки ми помітили, яким скелетом Ви до нас приїхали, ми вирішили підсолодити Вас!* Особливо часто в її мовленні помітні елементи релігійного стилю та цитати з Біблії, можливо, тому, що дівчинка є членом парафіяльної молодіжної спільноти УГКЦ, де проводить багато часу: **І. Я нічого не хочу робити, в мене депресія.** А. **Встань, візьми своє ложе і ходи!** (Йо. 5, 1–15).

Події початку 2022 року вплинули не лише на мовну свідомість інформантки, а й на мовлення. Вона стала активно використовувати пов'язану з війною лексику в повсякденних побутових ситуаціях: **І. Ти сьогодні молодець, стільки поприбирала!** А. **Ага! Була в найгарячіших точках на кухні; Цей пиріг! Та він як ядерна бомба!**; **Це був контрудар в ногу; А що я маю насіювати на тебе паніку?**

Отже, мовлення інформантки формується одночасно під впливом багатьох чинників, але найбільш вагомими, на наш погляд, є сім'я, школа, інтернет та книжки. Приклад респондентки А. засвідчує, що сьогодні, коли батьки не завжди беруть активну участь у вихованні мовної свідомости своїх нащадків, переважно інтернет конструє дитячу й підліткову мовну поведінку та мовлення. Проте через брак українськомовного контенту, особливо спрямованого на дитячу аудиторію, а також через алгоритми пошукових систем, які насамперед показують російськомовні відповіді на українськомовні запити, українськомовні діти постійно перебувають у російськомовному віртуальному просторі. Лексичний запас дитини та підлітка – це своєрідний синтез інформації з усіх сфер, які оточують молоде покоління. Регулюючи деякі з цих сфер (наприклад, мову споживання інформації в інтернеті, читання), в дитинстві, можна вплинути на те, яким у перспективі буде мовлення та мовна поведінка дорослих.

Брага І.І. Суржик у родинному спілкуванні дітей. *Мовні і концептуальні картини світу*. 2015. Вип. 51. С. 96–105.

Данилевська О.М. Українська мова в українській школі на початку ХХІ століття: соціолінгвістичні нариси. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2019.

Татаровська О. Мовлення британських підлітків та аналіз його головних граматичних рис. *Вісник Львівського університету. Серія іноземні мови*. 2014. Вип. 22. С. 51–57.

Фудерер Т.О. Вікові та поколіннєві відмінності в ставленні до мови в соціолінгвістичній традиції: українська перспектива. *Вісник КНЛУ. Серія Філологія*. 2019. Вип. 2. Том 22. С. 31–42.

Шевчук-Клюжева О. Соціолінгвістичні особливості формування дитячого мовлення в Україні. *Записки з українського мовознавства*. 2020. Вип. 27. С. 202–209.

Шевчук-Клюжева О. Вплив сімейних мовних практик на формування українсько-російського дитячого білінгвізму (на матеріалі соціолінгвістичного опитування родин із Києва). *Закарпатські філологічні студії*. 2023. Вип. 27. Том 3. С. 50–57.

REFERENCES

Braha, I.I. (2015). Surzhyk in the family communication of children. *Linguistic and Conceptual Views of the World*, 51, 96–105 (in Ukr.).

Danylevska, O.M. (2019). Ukrainian language in the Ukrainian school at the beginning of the 21st century: sociolinguistic essays. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House (in Ukr.).

Fuderer, T.O. (2019). Age and generational differences in using the language in the sociolinguistic tradition: Ukrainian perspective. *Visnyk KNLU. Serii Filolohiia*, 2(22), 31–42 (in Ukr.).

Shevchuk-Kliuzheva, O. (2020). Sociolinguistic peculiarities for child speech development in Ukraine. *Opera in Linguistica Ukrainiana*, 27, 202–209 (in Ukr.).

Shevchuk-Kliuzheva, O. (2023). The influence of family language practices on Ukrainian-Russian children's bilingualism (based on the sociolinguistic survey of Kyiv families). *Transcarpathian Philological Studies*, 27(3), 50–57 (in Ukr.).

Tatarovska, O. (2014). The language of British teenagers and the analysis of its main grammatical features. *Visnyk of the Lviv University. Foreign Languages Series*, 22, 51–57 (in Ukr.).

Статтю отримано 22.05.2024

Ivanna Tsar

MICROSOCIOLINGUISTIC ANALYSIS OF THE MODERN UKRAINIAN RURAL TEENAGER'S SPEECH

The article deals with the problem of children's and adolescent speech development. The research material was dictaphone recordings of oral spontaneous speech, correspondence on the "Telegram", and written down fragments of the oral speech of the girl A. from the village of V. in the Lviv region. Considering social factors, the study examines changes in a Ukrainian-speaking child's speech with age. The focus is on the emotions and expressiveness present in the speech of children and adolescents. The research shows how actively children form new words and adapt their vocabulary to non-standard contexts.

The article highlights the spontaneous children's acquisition of English and Russian in a monolingual Ukrainian environment. The study concludes that family, school, the Internet, and books are the crucial factors in a child's speech and language behavior formation. It is possible to influence adults' future the speech and language behavior by regulating some of these areas in childhood.

Key words: children's speech, language behavior, bilingualism, slang, dialectics.

У СВІТІ ВЛАСНИХ НАЗВ

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2024.100.8>

УДК 81'37

СЕМАНТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ТОПОНІМА ЧОРНОБАЇВКА В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ДИСКУРСІ

БРАЇЛКО

Юлія Іванівна,

кандидат філологічних наук, доцент,
завідувач сектору криміналістичних
та психологічних досліджень,
Полтавське відділення
Національного наукового центру
«Інститут судових експертиз імені
Засл. проф. М.С. Бокаріуса»;
вул. Решетилівська, 47, м. Полтава,
36007;

e-mail: santie@ukr.net

ORCID: 0000-0001-5203-7479

Yuliia

Brailko,

Candidate of Sciences in Philology,
Associate Professor, Head of the
forensic and Psychological Research,
Sector of Poltava Branch of
National Scientific Center "Hon.
Prof. M.S. Bokarius Forensic Science
Institute";
47, Reshetylivska St., Poltava, 36007,
Ukraine;

e-mail: santie@ukr.net

*У статті здійснено аналіз топоніма **Чорнобаївка** як новітнього неосеманта. Простежено перехід його до активного словника українських мовців, конотаційні зміни, зумовлені екстралінгвальним, зокрема подієвим, чинником – воєнними діями в період повномасштабного вторгнення РФ до України. Висвітлено шляхи реалізації високого гумористичного потенціалу цього ойконіма, що став одним з оригінальних і потужних вербальних знарядь опору збройній агресії Росії.*

***Ключові слова:** онім, топонім, ойконім, неосемант, Чорнобаївка.*

Повномасштабна збройна агресія РФ спричинила помітні конотаційні зміни онімного простору, передусім власних назв населених пунктів, що опинилися у вирі воєнних дій. Наприклад, нової прецедентної семантики трагізму набули ойконіми *Буча, Ірпінь, Маріуполь, Бахмут, Ізюм, Соледар, Вовчанськ, Харків* та ін., натомість маловідома донедавна назва *Чорнобаївка* зазнала різнопланових природжень змісту, перетворившись і на маркер місця воєнних дій, і на символ «недолугості російських військових, які багато разів зазнавали знищення в цьому населеному пункті» [Піддубна 2022: 183].

Українські мовці 2022 року жваво реагували на події в селі поблизу Херсона, поступово розширюючи конотеми ойконіма *Чорнобаївка* та розвиваючи в ньому значення «повторюване масове знищення російських окупантів та/або їхньої техніки»: *Чорнобаївка. День бабака*¹ (18.03.2022, ФБ, Ochoa510); *А що, у Чорнобаївці сьогодні санітарний день?* (01.04.2022, з особистого листування в ТГ); *Схоже, все одно «можуть повторити» рашисти відносно Другої Світової – це бездумну тактику штурмів... І всюди виходить їм маленька, або велика «Чорнобаївка»* (01.04.2022, ТК «InformNapalm»); *Хочуть чорнобаївку на максималках* (07.04.2022, коментар до допису в ТК «Березовый сок»). Безперечно, актуальним було й значення «місце воєнних дій»: *Єдиний населений пункт, який розділяє на сьогодні українську армію з містом Херсон, це славнозвісна Чорнобаївка* (14.09.2022, suspilne.media); *Легендарне селище Чорнобаївка перебувало в окупації майже 9 місяців* (21.12.2022, Є. Коновалюк, life.pravda.com.ua); <...> *твоя одіж, душе, не зачеплена за гачок – / висить на дулі спаленого танка в Чорнобаївці / як стяг воїна-переможця* (11.12.2022, Г. Синьоок, litgazeta.com.ua).

Цим топонімом часто локалізували кінцеву точку руху росіян з одночасною актуалізацією семи 'смерть': *«Чув, а куди ти возиш русню?» – «На Чор-но-ба-їв-ку!»* (19.03.2022, life.pravda.com.ua); *Кожна свинособака москальська має раз в житті відвідати Чорнобаївку* (22.03.2022, коментар до допису в

¹ Тут і далі в наведених прикладах збережено орфографію і пунктуацію оригіналу.

ТК «Березовий сік»); *Розмова двох російських танків: – В Котоп не їдь... – Та я в Чорнобаївку* (27.03.2022, І.Ф.Ф.); *Ласкаво просимо до Чорнобаївки* (09.05.2022, з особистого листування в ТГ).

Під впливом подієвого чинника онім Чорнобаївка набув кількісного виміру: *Чорнобаївка змушує мене вчитись загинати пальці на ногах* (25.03.2022, ТК «Таня Адамс»); *«Щойно була дванадцята Чорнобаївка», – сказав Арестович* (01.04.2022, ТК «ТСН новини / ТСН.ua»); *Помирання жиріновського – як Чорнобаївка. Перших 8 разів було не досить* (06.04.2022, ФБ, коментар до допису Тетяни Трощинської); *Не хочу більше Чорнобаївка 24, 25 тощо. Хочу мАсква І. І щоб уцент* (15.07.2022, Vitaly Kosenko, ФБ).

Квантитативна семантика часто поєднувана з актуалізацією таких значень:

– «учасник спортивного змагання / матчу», причому рахунк на користь Чорнобаївки поступово збільшувався: *Чорнобаївка... Зараз. Це вже як? 15:0? 16:0? Геноцид комунізаторів* (01.04.2022, ТК «Євген Карась»); *Чорнобаївка 20:0. ЗСУ вдарили по складах окупантів* (15.05.2022, <https://tsn.ua>); *В Чернобаєвці як завжди класно. Який вже там рахунок? 22:0?* (20.08.2022, ТК «Євген Карась»); *ЧОРНОБАЇВКА – росія 26:0* (напис на вокзалі Київ-Пасажирський); *У Чорнобаївці і частині Херсона з'явився український мобільний зв'язок. Так що Чорнобаївка тепер не тільки 100500:0, а й і 050* (20.11.2022, ТК «Вісник веселої русофобії»);

– «серіал», який поступово продовжувався: *Ім'я автора: Юрій Журавель. Назва: Чорнобаївка. 6 серія. Короткий опис: Мем розкриває безглуздість російської військової машини та її дії на аеродромі в Чорнобаївці. 6 серія = 6 раз підряд знищено військову техніку на території аеродрому* (20.03.2022, milart.ucf.in.ua); *«Чорнобаївка». Сезони 1–6. Завантажити* (І. Маруніч, цит. з life.pravda.com.ua від 19.03.2022); *1 сезон, 8 серія: рашисти знову «відгребли» у Чорнобаївці* (22.03.2022, <https://apostrophe.ua>); *Російські війська втікають з Чорнобаївки. <...> Міноборони повідомляє: всі, хто вже придбав квитки на 9-й сезон серіалу, будуть запрошені на аналогічне кіно в інших локаціях* (23.03.2022, Vitalii Cherunoga, ФБ); *На уточнююче*

запитання, чи варто очікувати 10-ї серії серіалу *«Чорнобаївка»*?.. Олег Жданов певен, що рашисти триматимуться за це село до останнього (24.03.2022, ukrinform.ua); Арестович заявив про 20-ту «серію» *«Чорнобаївки»* (15.05.2022, <https://www.segodnya.ua>).

Кореляційно із ситуацією на фронті відбувалася й кваліта-тивна інтерпретація Чорнобаївки як серіалу, зокрема й через актуалізацію значень «продовження дії», «завершення дії»: *«Чорнобаївка. Повернення»*. В наступних серіях дивіться (06.04.2022, ФБ, коментар до допису Andy West); *Серія потужних ударів HIMARS по командних центрах та складах росіян на окупованих територіях. ЗСУ знімають продовження серіалу «Чорнобаївка»* (11.07.2022, ТК «Несемось!»); *Чорнобаївка справді стала для російських окупантів своєрідним Твін-Піксом, але на те є причини* (24.03.2022, О. Коваленко, ukrinform.ua); *Серіал Чорнобаївка завершився через відсутність «реквізиту»: армія РФ забрала всю техніку з аеродрому під Херсоном* (29.10.2022, <https://defence-ua.com>); *Серіал «Чорнобаївка» закритий* (10.11.2022, ТК «Несемось!»).

Семантичний зв'язок «Чорнобаївка – серіал» простежуємо також:

а) в оприявленні в ойконімі конотемі «режисер»: *Чорнобаївка завершила знімати серіал і повернулась до України!* (11.11.2022, Олександр Аронець, ФБ);

б) у проведенні паралелей з іншими неологізмами-фільмонімами, об'єднаними подієвим чинником:

– влучними ударами ЗСУ по аеродрому в російському Енгельсі: *Після завершення серіалу «Чорнобаївка» ЗСУ почали зйомку нового карколомного блокбастера «Енгельс». Чекайте вихід наступних серій найближчим часом* (26.12.2022, Evgeny Istrebin, ФБ);

– утечею росіян із Харківщини й Херсонщини та українським наступом під проводом В. Залужного, якого репрезентовано як творця фільмів: *Від режисера мультилогії «Чорнобаївка», «Куп'янськ» і «Жест доброй воле». Фільм Валерія Залужного «Херсон»* (11.11.2022, Тарас Чорновіл, ФБ).

У наведених вище прикладах власна назва *Чорнобаївка* шляхом трансонімізації (ойконім → серіалонім) зазнала семантичного перекодування.

На тлі розуміння мовцями Чорнобаївки як місця, де постійно знищують окупантів та їхню техніку, спостерігаємо й такі прирошені конотеми в значенні цього неосеманта:

– «місто мрії»: *«Побачити Чорнобаївку і померти»: реакція українців на поразки окупантів* (19.03.2022, life.pravda.com.ua);

– «приморський населений пункт»: *З сьогоднішнього дня в Чорнобаївці відкрили морпорт* / *І вже декілька кораблів наразі направляються туди* (24.03.2022, ТК «Маршал»);

– «святе місце»: *Після нашої перемоги обов'язково з'їжджу в Чорнобаївку, наберу тої святої землі в баночку* (26.03.2022, ТК «Катерина Соляник»);

– «українці»: *Розквітнеш сонях навесні / Могутня армія русні. <...> / Ми – Чорнобаївка, ти – мрець, / безжально злитий нанівець* (04.04.2022, А. Дмитрук, apostrophe.ua);

– «пекло»: *Чорнобаївка вже стала легендарною жаровнею для орків...* (07.05.2022, tsn.ua); *І вам від них ще буде Гловайськ, / пекельні Чорнобаївка і Буча...* (29.10.2022, В. Коваленко, litgazeta.com.ua);

– «місце поховання»: *Чорнобаївка. Кладовище російської військової техніки. Кладовище російських армій. Кладовище російських військових. Чорна сторінка російської історії* (13.11.2022, ТК «Несемось!»); *А щодо Чорнобаївки... Із тимчасового могильника для росіян вона перетвориться на місце, куди приїздитимуть тисячі туристів* (24.03.2022, М. Ліскович, ukrinform.ua);

– «артистка»: *Чорнобаївка поїхала на гастролі в Крим* (09.08.2022, Антон Санченко, ФБ).

Осмислюючи перехід ЗСУ від оборони до нападу, мовці задіюють ойконім *Чорнобаївка* в мовній грі із суб'єктами дії: *росія просить НАТО закрити небо над Чорнобаївкою* (23.03.2022, група «Підписздесь», ФБ). Із залученням внутрішньої форми відбувається топонімна гра з актуалізацією семи 'чорний' та інших: *Як кажуть на Росії, «жизнь – ана как зьобра: беляя паласа – чьорная паласа, Білогорівка – Чорнобаївка, Білогорівка – Чорнобаївка... а в кінці, як хвостом не крути –*

острів Зміїний (14.05.2022, Юрко Космина, ФБ); *Аномальні зони – Чорнобаївка, Чорнобиль! Давайте, побільше!* (30.03.2022, коментар до допису Олександра Аронця, ФБ). Комічний ефект створює й мовна гра із локусом дії: *На керченському мосту – затори. ЗСУ пропонують об'їзд через Чорнобаївку* (14.08.2022, група «Новини для патріотів», ФБ); *Так все правильно. Це десь біля Чорнобаївки, яка між Бучею, Ірпенем і Гостомелем* (08.03.2023, коментар до викладеного на сторінці Людмили Першин у ФБ допису «В Києве прогремели взривы, сообщают украинские СМИ. Уточняется, что их слышали в Купянском районе города»); *Чорнобаївка змістилась в Брянськ* (13.05.2023, коментар до допису в ТК «ГОНЧАРЕНКО»).

Поява в соцмережах численних легенд, у яких пояснено етимологію назви *Чорнобаївка* (походження від антропоніма – імені козака Чорнобая, який заснував хутір / фортецю), спонукала до мовної гри з твірною основою ойконіма, супроводжену в тексті прагматикою покарання ворога: *Моїй Чорнобаївці / <...> / Триває уже двадцять сьома доба / Цього нелюдського зловісного шалу... / Ген місяць нагострений, схожий на шаблю, / Що міцно тримає козак Чорнобай* (Г. Бокшань); *Шукають, мабуть, якусь частину від Чорнобая. <...> хуילו мабуть хоче руку Сірка, мітлу Конотопської відьми, шаблю Чорнобая, а знаходить тільки вхід до Вія* (22.03.2022, коментар до допису в ТК «Березовий сок»).

Ще один різновид мовної гри з топонімом Чорнобаївка – структурно-текстуальний, коли відбувається:

а) доповнення відомого крилатого вислову шляхом обрамлення: *Чому росіяни дурніші за мишей: миші плакали, кололися, але продовжували жерти кактус. Росіяни плакали, помирили, але продовжували їхати до Чорнобаївки. Миші хоч найлися...* (з особистого листування в ТГ, 09.05.2022);

б) заміщення компонентів відомого тексту, як-от у переліку п'яти стадій прийняття горя, визначених психіатром Е. Кюблер-Росс, повторювана лексема *Чорнобаївка* маркує перші чотири стадії: *1. Чорнобаївка 2. Чорнобаївка 3. Чорнобаївка 4. Чорнобаївка 5. Прийняття* (Б. Процишин, цит. за life.pravda.com.ua від 19.03.2022).

Новонабуті конотації топоніма *Чорнобаївка* сприяли активному залученню його та похідного прикметника *чорнобаївський* до вторинної номінації локусів, удало атакованих ЗСУ: *Бавовна сьогодні прилетіла у Нову Каховку. Хлань каже, що приліт був по лаптях у районі асфальтного заводу і хижо називає НК новою Чорнобаївкою* (19.07.2022, ТК «Вісник веселої русофобії»); *Прошу перейменувати його на Чорнобаївський міст* (08.08.2022, коментар до допису «Вранці Антонівський міст увійде до книги рекордів...» у ТК «ГОНЧАРЕНКО»); *Чорнобаївка і Антонівський міст – краций дуєт «Таврійських ігор – 2022». На російських складах в Чорнобаєвці сьогодні теж бом-бом* (26.08.2022, ТК «Євген Карась»); *Не знав, що на болотах теж є Чорнобаївка* (26.12.2022, коментарі до допису в ТК «Маршал»).

Надзвичайно продуктивним у перший рік повномасштабного вторгнення був процес творення неологізмів від оніма *Чорнобаївка*, що позначають:

а) того ж референта, як-от завдяки вставній графемі до семантики твірного слова додано презирливі конотації: *Чорнобаєвка* (18.03.2022, Віктор Литовченко, ФБ);

б) російський локус, атакований ЗСУ: *Брянбаївка скоріше* (13.05.2023, коментар до допису в ТК «ГОНЧАРЕНКО»); *Енгельс-2 скоро стане Енгельсом-3. Потім Чорнобаївку буде перейменовано в Н'ю-енгельс, а Енгельс-3 – в Н'ю-Чорнобаївку. Військовий аеродром Н'ю-Чорнобаївки стане міжгалактичним портом для безпілотників всієї мастей і окрасок* (26.12.2022, коментарі до допису в ТК «Маршал»);

в) удалі дії ЗСУ на морі: *Після тривалої перерви чергова серія Змієбаєвки* (19.06.2022, Центр транспортних стратегій, ФБ); *Є висока вірогідність, <...> що вночі ЗСУ підбило величезний, новітній корабель тилового забезпечення ВМС РФ ракетою Нептун від КИ «Луч». Воістину Зміїнобаївка* (13.05.2022, Мирослав Гай, ФБ);

г) пранкера, який тролить росіян: *Цими літаками командує майор Жека Чорнобаїв* (07.04.2022, коментар у групі «Баба і кіт», ФБ);

г) дії: *чорнобаїти, прочорнобаїти, відчорнобаїти: Ворог не перестав чорнобаїти: рахунок вже 12:0* (27.03.2022, Кре-

менчуцький ТелеграфЪ, ФБ); **Чорнобаїти** – *постійно робити одне й те ж саме не отримуючи іншого результату та дуже страждати через це* (27.03.2022, Словник сучасної української мови, ІН); **Я прочорнобаїв та знову повернувся до колишньої** (28.03.2022, tsn.ua); **відчорнобаїти** – *значення «знищити в певний спосіб ворожу техніку», синоніми відбайрактарити, відджавелінити* (21.04.2022, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні, ФБ). Новотвір **чорнобаїти** став відомий не лише знавцям української мови: журналіст А. Печерський, посилаючись на медіаорганізацію «Politic», пише, 21.06.2022 вона «зафіксувала слово Chornobaites у англomовному посібнику з нового українського сленгу війни (An English-language guide to Ukrainian slang), зазначивши, що слово походить від назви українського села Чорнобаївка на Херсонщині, яке російські війська намагалися неодноразово і щоразу безуспішно захопити. <...> Це зневажливе слово на позначення дій людей, які вперто повторюють одну і ту саму помилку, отримуючи той самий негативний результат» [Печерський 2022].

Надзвичайна популярність і позитивно-оцінна конотативність ойконіма **Чорнобаївка** спричинила й активні процеси трансонімізації та онімізації похідного прикметника. В урбаністичному просторі українських населених пунктів з'явилися годоніми *вулиця Чорнобаївська* (м. Львів, м. Дніпро, м. Кропивницький, м. Запоріжжя), *провулок Чорнобаївський* (м. Дніпро); агоронім *Чорнобаївська площа* (м. Київ), а українські торгові марки, з-поміж яких ТМ «Чорнобаївка», назвали на честь знаменитого села продукти й напої, репрезентувавши такі товароніми: *ковбаса «Чорнобаївка»* (м'ясокомбінат «М'ясний»), *ковбаса «Чорнобаївська»* (ТМ «Гриф»), *пиво «Чорнобаївка»* (броварня «Luchan Brothers' Brewery»), *«Чорнобаївка влучне»* (ТМ «Чорнобаївка»).

Поява годонімів на честь Чорнобаївки зумовлена, наприклад, такими екстралінгвальними чинниками: «Є пропозиції назвати дві вулиці біля аеропорта як **Чорнобаївську**, бо **Чорнобаївка** відома через аеропорт біля Херсона» [Гоголь Х., Коваль О.]; «Мали б бути легендарні назви, на кшталт **Чорнобаївської**, яка не є депресивна, а прославляє здобутки ЗСУ», – зазначив Андрій Гречило [Терещук 2022].

Топонім *Чорнобаївка* 2022 року став настільки семантично містким і самодостатнім, що зміг виконувати функцію цілого тексту, завдяки чому інтернет заряснів численними мульти-модальними мемами із цим ключовим, а часто і єдиним вербальним компонентом. Власне, і саме слово *Чорнобаївка* стало самодостатнім мемом.

«Фраза “влаштувати Чорнобаївку” залишиться на вікі і перетвориться спочатку на легенду, а потім на міф», – писав Юрій Гудименко 08.04.2022 на своїй сторінці у фейсбуці. Звісно, аналізований ойконім має зберегти своє конотативне тло надовго, однак у зв’язку з переміщенням активних воєнних дій від цього населеного пункту лексема *Чорнобаївка* нині вживана рідко. Передусім вона оприявнює ядерне, денотативне значення, функціуючи в новинному дискурсі: *СБУ затримала колаборантку з Чорнобаївки, яка допомагала ворогу в організації псевдореферендуму* (10.10.2023, ТК «ТСН новини / ТСН.ua»); *Росіяни вночі обстріляли Херсонщину: у Чорнобаївці загинув чоловік <...>* (12.10.2023, ТК «Реальна війна / Україна»). Зрідка спостерігаємо проведення нових топонімних паралелей, мотивоване подієвим чинником, як-от: *Свого роду «Чорнобаївка»: на Куп’янському напрямку окупанти наступають однією і тією ж дорогою, їх там неодноразово знищують* (11.01.2024, В. Фітьо, unp.ua); *Бельбек відпочиває. Щось нагадує оту Чорнобаєвку, хто пам’ятає? Що знищимо, вони нових завезуть <...>* (15.05.2024, коментар до допису в ТК «Печера Дракона»).

Цілком закономірно, що в часи великих життєвих потрясінь у мові з’являється велика кількість неосемантів, які швидко входять в активний ужиток. До них належить і ойконім *Чорнобаївка*, що 2022 року закодував у собі багато переносних значень і завдяки високому гумористичному потенціалові, зумовленому екстралінгвальним (подієвим) чинником, став одним з оригінальних і потужних вербальних знарядь опору збройній агресії РФ. Зміна воєнної ситуації, зокрема звільнення легендарного села Чорнобаївки, відбилася на частотності функціонування його назви в українському дискурсі: нині відбувається зворотний процес повернення відповідного топоніма до пасивного складу лексики, що, проте, не применшує його знакової історичної функції як слова-зброї.

Гоголь Х., Коваль О. З якими назвами вулиць у Львові ми попрощаємося. Твоє місто. URL: https://tvoemisto.tv/exclusive/z_yakymy_vulytsyamy_lvova_my_poproshchaiemosya_i_koly_133701.html

Печерський А. Чорнобаїти і відукраїнити: сленг війни шириться світом. *АРМІЯІNFORM*. 24.06.2022. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/06/24/chornobayity-i-vidukrayinyty-sleng-vijny-shyrytsya-svitom/>

Піддубна Н. До питання про онімну прецедентність воєнної доби. *Сучасні філологічні і методичні студії: проблематика і перспективи: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. для науковців, викладачів, учителів, здобувачів вищої освіти* (м. Харків, 18 трав. 2022 р.). Харків, 2022. С. 182–185. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7383d08e-68fa-426c-9cc1-6130b7665723/content>

Терещук Т. Замість вулиць Некрасова, Чайковського – Героїв Маріуполя, Чорнобаївська? Дерусифікація у Львові. *Радіо Свобода*. 12.04.2022. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/dekomunizatsiya-dekolonizatsiya-viyuna-okupatsiya/31800077.html>

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- ІН – інстаграм.
- ТК – телеграм-канал.
- ТГ – телеграм.
- ФБ – фейсбук.

REFERENCES

Hohol, Kh., Koval, O. What street names in Lviv will we say goodbye to. Your city. URL: https://tvoemisto.tv/exclusive/z_yakymy_vulytsyamy_lvova_my_poproshchaiemosya_i_koly_133701.html (in Ukr.).

Pecherskyi, A. (2022). Chernobaiity and vidukraiiinyty: the slang of war is spreading around the world. *АРМІЯІNFORM*. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/06/24/chornobayity-i-vidukrayinyty-sleng-vijny-shyrytsya-svitom/> (in Ukr.).

Piddubna, N. (2022). To the question of the anonymous precedent of the wartime. *Modern philological and methodical studies: problems and perspectives: materials of the International science and practice conference for scientists, lecturers, teachers, students of higher education* (Kharkiv, May 18, 2022) (pp. 182–185). Kharkiv. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7383d08e-68fa-426c-9cc1-6130b7665723/content> (in Ukr.).

Tereshchuk, T. (2022). Instead of Nekrasov, Tchaikovsky streets – Heroes of Mariupol, Chornobaiivska? De-Russification in Lviv. Radio Svoboda. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/dekomunizatsiya-dekolonizatsiya-viy-na-okupatsiya/31800077.html> (in Ukr).

LEGEND

ИИ – Instagram.

ТК – Telegram-channel.

ТГ – Telegram.

ФБ – Facebook.

Статтю отримано 28.05.2024

Yuliia Brailko

SEMANTIC TRANSFORMATION OF THE TOPONYM CHORNOBAIVKA IN MODERN UKRAINIAN DISCOURSE

The article analyzes the toponym **Chornobaivka** as the newest neocentment. Its transition to the active vocabulary of Ukrainian speakers is traced, to the connotational changes caused by an extralingual, in particular, event factor – military actions during the full-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine. Ways of realizing the high humorous potential of this oikonym, which became one of the original and powerful verbal tools of resistance to the armed aggression of the Rashists, are highlighted.

In the proper name of **Chornobaivka** in 2022, the meaning “repeated mass destruction of the Russian occupiers and/or their equipment” was actualized, accompanied by a) the acquisition of a quantitative dimension, b) the realization of the connotation “participant in a sports competition / match,” “series,” “director,” “artist,” “city of dreams,” “seaside settlement,” “holy place,” “hell,” “cemetery.”

Understanding the transition of the Armed Forces from defense to attack, the speakers used the oikonym **Chornobaivka** in a language game with subjects and the locus of action, with other toponyms, with a creative basis, as well as in a language game at the structural-textual level, using the addition of a well-known catchphrase by framing or replacing the components of the known text.

The newly acquired connotations of the toponym **Chornobaivka** contributed to the productivity of the process of creating neologisms from it, for example, **Brianobaivka**, **Zmiiebaievka**, chernobait, pro-chernobait, odchernobait.

In 2022, the toponym **Chornobaivka** became so semantically capacious and self-sufficient that it was able to perform the function of a whole text, due to which the Internet was flooded with numerous multimodal memes with this key, and often the only verbal component. The very word **Chornobaivka** became a self-sufficient meme.

The change in the war situation, in particular the liberation of the legendary village of **Chornobaivka**, affected the frequency of the use of its name in Ukrainian discourse: now there is a reverse process of returning the corresponding toponym to the passive part of the vocabulary, which, however, does not diminish the role it played as a word-weapon and word-mastermind.

Key words: onym, toponym, oikonym, neosemant, Chornobaivka.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2024.100.9>

УДК 811.161.2'373.21

ЗМІНА ВЛАСНИХ НАЗВ У СФЕРІ УКРАЇНСЬКОГО БІЗНЕСУ В 2022–2024 РОКАХ

КРАВЧЕНКО

Людмила Олександрівна,

кандидат філологічних наук,
доцент,
доцент кафедри української мови
та прикладної лінгвістики,
Навчально-науковий інститут
філології Київського національного
університету ім. Тараса Шевченка;
бульв. Тараса Шевченка, 14, м. Київ,
01601;
e-mail: l.kravchenko@knu.ua
ORCID: 0000-0002-9043-566X

Liudmyla

KRAVCHENKO,

Ph.D., Docent / Associate Professor,
Associate Professor of Department
of Ukrainian Language and Applied
Linguistics,
Educational and Scientific Institute
of Philology of Taras Shevchenko
National University of Kyiv;
14, Taras Shevchenko Blvd., Kyiv,
01601, Ukraine;
e-mail: l.kravchenko@knu.ua

ТИТОК

Алла Вікторівна,

студентка,
Навчально-науковий інститут
філології Київського національного
університету ім. Тараса Шевченка;
бульв. Тараса Шевченка, 14, м. Київ,
01601;
e-mail: allatytok@gmail.com
ORCID: 0009-0007-8095-1728

Alla

TYTOK,

Student,
Educational and Scientific Institute
of Philology of Taras Shevchenko
National University of Kyiv;
14, Taras Shevchenko Blvd., Kyiv,
01601, Ukraine;
e-mail: allatytok@gmail.com

У статті проаналізовано шляхи зміни власних назв (91 оніма), що функціонують у продовольчій, культурній, освітній та медичній сферах українського бізнесу, після початку широко-масштабного вторгнення російських військ на територію України. Виокремлено та описано основні способи трансформації онімів відповідно до споживчих смаків та законодавчих вимог. Простежено відмінності перейменування ергонімів, хремотонімів, товаронімів та інтернетонімів.

Ключові слова: українська мова, власна назва, перейменування, ергонім, товаронім, хремотонім, інтернетонім.

Зі зміною назв навколо людини змінюється її світогляд і культурний простір. Сьогодні українці свідомі щодо мовного середовища, у якому вони перебувають, тому змінили не лише мову свого спілкування, але й ініціювали проведення змін у назвах звичних продуктів споживання та закладів побутового обслуговування, а згодом позитивно відреагували на них. Вагомою частиною мовного ландшафту, що разом із назвами географічних об'єктів та зовнішньою рекламою входить до його ядра, є таблички й написи на закладах освіти, культури, охорони здоров'я, об'єктах комунальної сфери, фасадах і вітринах магазинів, перукарень, ресторанів, кав'ярень тощо, а також написи на цінниках і пакуванні товарів, тексти прейскурантів і багато іншого, що належить до його периферії [Ажнюк 2023: 92–93]. Стрижнем усіх перерахованих одиниць виступають власні назви, які відіграють неабияку роль у нашому повсякденному житті.

Унормування власних назв – проблема, що не втрачає актуальності від моменту проголошення незалежності України. Після відходу від радянської дійсності українське суспільство потребувало іншого національного вектора розвитку культури та світогляду. Завдяки зміні онімів українці намагалися віддалитися від тоталітарного та колоніального минулого. Перейменування топонімів відбувалося активно, а процес трансформації інших груп власних назв був уповільненим. Саме тому серед усіх онімів назви зі сфери послуг є найбільш неупорядкованими, нерегульованими, але відповідно до суспільних запитів, безперечно, потребують змін.

Українські лінгвісти звертали увагу на власні назви в різні періоди розвитку мови і особливо – на зміну онімів. Зокрема в останнє десятиліття з'явилася низка праць, присвячених комерційним назвам (С. Шестакова, А. Янчишин, О. Карпенко, Н. Кутуза, О. Зосімова, К. Сліченко, А. Титаренко), перейменуванням у топонімії (Л. Кравченко, Х. Петрів, Ю. Романюк), однак робіт, які б висвітлювали процеси перейменування у сфері послуг після 2022 року, а отже, і детально розкривали способи змін онімів, немає, що й свідчить про новизну нашого дослідження.

Перейменування топонімів чітко регулюється законодавством України. За останні роки подано перелік конкретних назв, що потребують заміни, запропоновано рекомендації до зміни назв. Інші ж групи онімів, зокрема комерційні, не мають чіткого регулювання: окреслена лише тематика заборонених слів для створення цих назв. Саме тому зміна ергонімів (назв підприємств, установ, закладів сфери послуг тощо), хрематонімів (назв продукції), товаронімів (назв марок товарів) та інтернетонімів (назв сторінок сайтів) почасти є завданням тільки для місцевих громад та власників окремих компаній.

Матеріалом цього дослідження стали 182 оніми зі сфери послуг, а саме 91 назва (58 ергонімів, 21 хрематонім, 10 товаронімів, 2 інтернетоніми) до перейменування та 91 назва після процесу перейменування, який відбувався після 24 лютого 2022 року, а джерелами – ресурси соціальних мереж «Інстаграм», «Фейсбук», «Ютуб», сайти новин, офіційні сторінки компаній та територіальних громад.

I. Причини перейменувань у сфері послуг

Масштабний початок процесу перейменування у сфері послуг спостерігаємо з 2022 року. За попередні 8 років є лише поодинокі випадки змін назв закладів, установ, товарів чи торговельних марок. Активність процесу перейменування впродовж останніх двох років дала можливість охопити найбільшу кількість онімів за весь період незалежності України, а бажання власників компаній та споживачів продукції отримувати послуги та купувати товари з українськими назвами продемонструвало високий рівень самоідентифікації українців та їх доволі легке відокремлення від штучно створених зв'язків із російським культурним простором. Усе це засвідчує небадужість власників компаній та споживачів до світоглядних трансформацій та мовних зрушень в українському суспільстві після початку широкомасштабного вторгнення російських військ на територію України.

Кардинальні зміни у ставленні до країни-агресорки відбулися й у всьому світі: у державах, солідарних з Україною, під натиском громадськості відбуваються дерусифікаційні процеси і, навпаки, спостерігаємо підсилення українського компонента в офіційному та неофіційному мовному ландшафті, передусім в урбаноніміконі столиць, де розташовані російські посольства

[Dvořáková 2023: 25–30]. В Україні ж «протягом останніх двох років зазнали дерусифікації не тільки назви численних населених пунктів, вулиць, площ, музеїв і театрів, а й власні назви харчових продуктів», що не пройшло повз увагу мільйонів споживачів [Ажнюк 2023: 95]. Адже сьогодні, на думку багатьох наших співвітчизників, купувати продукцію країн-агресорів, що знищують українців, не морально, так само як і послуговуватися російськомовними назвами.

Перейменуванню об'єктів бізнесу сприяли не тільки громадські ініціативи, а й законодавча база останніх років, яка утверджує в Україні українську мову в усіх сферах суспільного життя [Про забезпечення 2019] і забороняє пропаганду російського нацистського тоталітарного режиму [Про заборону 2022] та російської імперської політики [Про засудження 2023].

Зібраний нами матеріал показав, що найбільше виявилось перейменованих назв магазинів, ресторанів, кав'ярень, торговельних центрів, супермаркетів, театрів, бібліотек, шкіл, закладів дошкільної освіти, житлових комплексів, медичних установ. Численними також були змінені назви окремих продуктів харчування та торговельних марок продовольчих і промислових товарів. Кількість перейменованих віртуальних об'єктів є найменшою, що свідчить або про гальмування процесу перейменування в цій сфері, або ж про цілковиту відповідність віртуальних назв вимогам українського законодавства й смакам споживачів.

II. Шляхи зміни назв у сфері послуг

Проведений аналіз зміни власних назв дав змогу виокремити основні способи перетворення онімів у сфері послуг, зокрема:

1) створення нового найменування: більшість онімів, а саме 70 найменувань (77% від усіх перейменованих об'єктів), були замінені новими лексемами, семантично не пов'язаними із попереднім варіантом назви: ресторан *«Теремок»* > *«Tereveni»*, магазин *«Арбат»* > *«Паляниця»*, супермаркет *«Восторг»* > *«Харків»*;

2) переклад колишньої назви: 13 онімів (14,2% від усіх перейменованих об'єктів) дослівно перекладені українською чи англійською мовами: морозиво *«Белая бязоза»* > *«Біла береза»*, марка рибної продукції *«Водный мир»* > *«Водний світ»*, лінійки

засобів для догляду «Зеленая аптека» > «Green pharmacy» та «Зелена аптека», «Бархатные ручки» > «Silky hands», «Чистая линия» > «Чиста лінія», сайт оголошень «Dom.ria» > «Dim.ria», кав'ярня «Нос» > «Ніс», торговельно-розважальний центр «Остров» > «Острів», бар «Нескромный» > «Нескромний» та інші;

3) заміна в назві російських морфем українськими: 4 оніми (4,4%) адаптовані до норм української мови шляхом заміни морфем: марки йогуртів «Агуша» > «Агуня», «Машенька» > «Марійка», «Растішка» > «Ростишка», ресторан «Той самий Барашек» > «Той самий Баранчик»;

4) графічна адаптація оніма: 4 назви (4,4%) зазнали графічних змін унаслідок заміни латинської літери «Z» на кириличну «З»: медичний заклад «Zdravo» > «Зdravo», ресторани «Kinza» > «Kinза» та «Pizza» > «Pізза», а у назві цукерки «Sharzam» замінили «Z» на тризуб.

Хоча процес перетворення колишніх назв зі сфери бізнесу ми частково уже висвітлювали в тезах конференції [Титок, Кравченко 2024: 97–99], тут розглянемо детально кожен із названих способів перейменувань.

П.1. Створення нового найменування. Майже три чверті онімів різних видів були змінені шляхом створення нової назви. Це 70 одиниць (77% від усіх перейменованих об'єктів). Подібний процес відбувався в українській ойконімії в 2014–2016 роках у період декомунізації, коли майже 70%, а це 609 із 889 українських сіл, що підлягали перейменуванню, отримали нові назви, зовсім не пов'язані із колишніми [Kravchenko, Petriv 2023: 77].

Однак, на відміну від змін у назвах сіл, у сфері бізнесу, попри інше лексичне навантаження нових найменувань, деякі компанії намагалися максимально зберегти не лише візуальний дизайн попередньої назви, а і її звуковий або буквений склад, обираючи такі нові слова, які були б дуже подібними до колишніх назв: ресторан «Теремок» змінили на «Tereveni», лінійку молочних продуктів перейменовували з «Простоквашино» на «Просто наше». Передусім це стосується ергонімів та товаронімів, оскільки найменування одиничних об'єктів чітко й конкретно прив'язані до певного місця, певного часу і міцно – до свого денотату, слугуючи для нього своєрідним заголовком,

який зберігається в пам'яті людини і є важливим чинником під час засвоєння і утримання інформації в процесі комунікації [Карпенко 2006: 289, 91]. Саме тому власники бізнесу не поспішають повністю відмежовуватися від уже розкрученої назви, від уже відомого бренду, а швидше трансформують його зі збереженням попередніх асоціативних зв'язків. Адже який би не був привабливий новостворений ергонім, він впливає на потенційного клієнта лише спочатку, а далі все вирішує не назва, а робота відповідного підприємства чи закладу [Карпенко 2006: 169]. Якщо ж зв'язок між назвою і підприємством у пам'яті споживача розривається, то для відновлення або встановлення його заново потрібен час, а це – втрачені гроші і, відповідно, прибутки.

Творчий підхід до зміни назви своєї продукції застосував виробник «Криворіжхліб», максимально зберігаючи зовнішнє оформлення товару, кількісний та якісний склад літер у слові й кардинально змінюючи лексичне значення нового найменування: хліб «*Бородинський*» тепер став «*Бородянським*» (змінена лише одна літера, але семантичне наповнення є протилежним, воно тепер розкриває зовсім іншу історію, на жаль, трагічну для сьогодення України).

Менший зв'язок між новоствореною та колишньою назвами товару чи абсолютно протилежне лексичне значення нового перейменування змісту колишньої назви можемо простежити на прикладі хремотонімів і ергонімів, що представляють заклади культурної та освітньої сфер.

Хремотоніми змінювали повністю, здебільшого такий підхід застосовували до коротких однослівних назв, які є інформативними та впізнаваними. Цікавий факт, що різні компанії під час проведення перейменування надавали популярним раніше товарам різних назв, попри те, що до зміни в багатьох виробників їх іменували однаково. Так, наприклад, «*Московська*» ковбаса, яку виготовляли на багатьох підприємствах, тепер має такі назви: «*Бандерівська*», «*Київська*» (її виготовляють три компанії), «*Подільська*», «*Традиційна*», «*Українська*» (її виготовляють два підприємства) та «*Чорнобайвська*» (див. рис. 1), а сир «*Російський*» різні виробники іменують як «*Класичний*», «*Полтавський*» та «*Український*» (див. рис. 2).

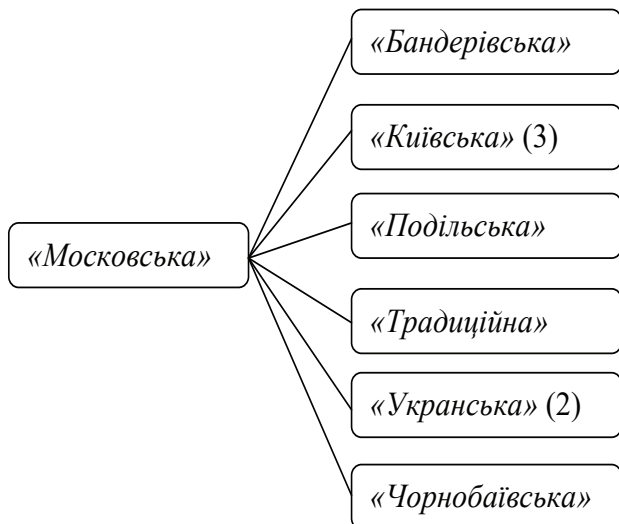

Рис. 1. Перейменування ковбаси «Московська» на різних підприємствах

Як бачимо, виразною є тенденція замінювати відтопонімні та відхоронімні назви, пов'язані з країною-агресоркою, на нові, що утворені також від топонімів та хоронімів, але вже українських. Єдиним винятком серед наведених прикладів є ковбаса «Бандерівська», назва якої утворена від антропоніма, хоча в цьому онімі також можна простежити аналогію з перейменуванням у Києві *Московського проспекту* на *проспект Степана Бандери*. У хрестоматіях назву російської столиці найчастіше змінювали на назву української столиці – місто Київ, що цілком закономірно відображає бажання виробників зберегти і мотив номінації продукції, пов'язаний зі столицею, і, відповідно, з ознакою якості, і підкреслити українське походження продукту, і протиставити своє ворожому маркеру.

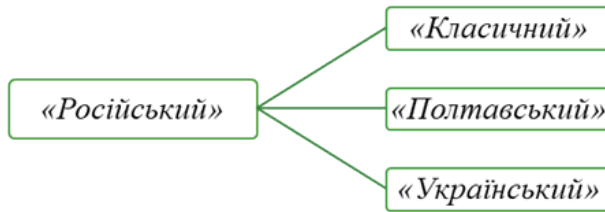

Рис. 2. Перейменування сиру «Російський» на різних підприємствах

Назви дошкільних установ, які мають складнішу будову (це переважно багатокомпонентні словосполучення) і, відповідно, багатоаспектний мотив номінації, мали інший шлях змін. Перейменування дитячих садочків відрізняються від проаналізованих вище, адже лише частина такої назви зазнає трансформації. У цих ергонімах, що переважно є «онімізованими одиничними апелятивами, часто демінутивного характеру» [Торчинський 2008: 189], зміни відбулися лише в останньому компоненті, який і допомагає відрізнити один заклад від іншого в межах одного населеного пункту. У різних містах Полтавщини та Івано-Франківщини заклади дошкільної освіти з відомим елементом «*Чебурашка*» були змінені на «*Кобзарик*», «*Барвінок*», «*Віночок*», «*Капітошка*». Нові ергоніми відображають українські реалії на противагу персонажів на ім'я *Чебурашка*, що репрезентує російську культуру в низці мультфільмів та літературних творів. Нові назви відгукуються в душах українців, оскільки вони є конотонімами, утвореними від інших, уже відомих українських онімів, і, відповідно, містять у собі і інформацію, і емоції, близькі нашим співвітчизникам.

Конотоніми стають одними з найбільш яскравих згорнутих культуроносних знаків. У національній культурі такі власні назви відіграють роль кодів до прочитання інформації. Ці коди утворюють у свідомості кожного етносу свої базові доміанти – внутрішні менталітетні етнопсихологічні системи, а нове онімне значення втілюється в яскравий світоглядний комплекс емоційно забарвлених естетичних уявлень [Лукаш 2011: 124].

Завдяки новим назвам відбувається перекодування із культури, притаманної літературно-художньому оніму *Чебурашка* в культуру, де є місце українським образам і українським персонажам.

Назви бібліотек Києва також мають свій шлях трансформації. Усі вони містили меморативний елемент, а саме іменування на честь людини, пов'язаної з російським імперським чи радянським минулим. Такі антропонімні елементи в назвах були змінені або на імена осіб з української історії, або ж на відтопонімні чи відапелятивні похідні, або ж ці найменування скорочували шляхом відкидання відантропонімних компонентів. Замість *бібліотек імені Ф. Достоєвського, М. Лермонтова, В. Маяковського, М. Некрасова* та інших представників російської культури відтепер у Києві є *бібліотеки «Всесвіт», «Книголюб», «Сузір'я», бібліотека на Межигірській, бібліотека на Русанівці*, а також заклади *імені Григорія Сковороди, Катерини Білокур* та інші: *Центральна публічна районна бібліотека імені О.С. Пушкіна* стала *Центральна публічна районна бібліотека «Почайна», Бібліотека імені В. Дубініна для дітей – Бібліотека імені Дмитра Білоуса для дітей, Бібліотека ім. М. Некрасова – Голосіївська бібліотека, Бібліотека «Дружби народів» – Етнобібліотека*.

Змін зазнали й назви кількох установ зі сфери культури. Зокрема, театри в Харкові, Одесі та Києві позбулися ад'єктивного компонента *«російський»*. Тепер маємо не *Харківський академічний російський драматичний театр імені Пушкіна*, а *Харківський академічний драматичний театр* (з назви прибрали ще й ім'я російського письменника), не *Одеський обласний академічний російський театр*, а *Одеський обласний академічний драматичний театр*, а назву столичного *Національного академічного театру російської драми імені Лесі Українки* змінили на *Національний академічний драматичний театр імені Лесі Українки*.

Зрештою, аналіз перейменованих однослівних товаронімів та ергонімів сфери харчування і багатокомпонентних назв закладів культури та освіти засвідчив відмінність процесу перейменування в різних сферах життя українців.

П.2. Переклад колишньої назви. Малопомітними в самих назвах, однак важливими для утвердження державної мови, були перейменування, які відображали процес перекладу й адаптації російських назв, що мали подібне написання українською мовою. Кав'ярня «*Нос*» тепер називається «*Ніс*», торгово-розважальний центр замість «*Остров*» отримав назву «*Острів*». Зміна навіть однієї літери може стати поштовхом до зміни мовної свідомості. І це не випадково, адже назви закладів позбувалися літер, яких немає в українському алфавіті, зокрема російської літери **ы**: бар «*Нескромний*» більше не «*Нескромный*», а замість «*Бардым*» тепер існує «*Бардим*».

Інтернетоніми, зокрема сайтоніми, мають іншу структуру, ніж ергоніми чи товароніми: зміна кількості компонентів у них може кардинально вплинути не лише на сприйняття нового об'єкта, а й на пошукову здатність комп'ютера. У назвах «*Dim. gia*» та «*ВЧохлі*» були змінені лише окремі літери в результаті перекладу слів з російської на українську мову, тому обидва двокомпонентні інтернетоніми (двохосновні, за структурною класифікацією М. Карпенка, оскільки вони утворені від двох слів [Карпенко 2017: 123]) внаслідок процесу зміни назви не втратили ні кількості твірних основ, ні кількості графем.

П.3. Заміна в назві російських морфем українськими. Адаптація слів до морфем української мови також важлива, однак з різних мовних і позамовних причин це не завжди вдале розв'язання проблеми. Навіть якщо назва сформована лише з українських літер, вона може бути транслітерацією слова російської мови. Простежимо це на зміні назв кількох торговельних марок продуктів дитячого харчування.

Марка «*Агуша*» тепер стала «*Агуня*», де український формант *-ун'-а*, який є непоширеним засобом вираження емоційної оцінки в українських словах [Полюга 2001: 388], замінив російський суфікс *-уш-а*. А от назву «*Растішка*» змінили на «*Ростишка*», однак і в такій формі вона не окреслює типові для української мови слова, адже первинна назва з російським коренем, як і її змінений варіант з уже українським коренем, репрезентує непоширений спосіб творення іменників з використанням суфіксів *-уш-* та *-к-*, представлений переважно серед розмовних слів, утворених під впливом російської мови.

Адаптованими до української мови стали і назва *«Марійка»*, що замінила товаронім *«Машенька»* на типову форму українського імені як найменування товару, і назва ресторану *«Той самий Баранчик»* замість колишнього ергоніма *«Той самий Барашек»*. Мережа закладів харчування з цією назвою функціонує в різних містах України, однак зміна назви не скрізь відбувалася послідовно: у Полтаві назву змінили саме так, а от у Харкові спершу перейшли з назви *«Тот самый Барашек»* до *«Той самий Барашек»*, і лише згодом остаточно закріпили форму *«Той самий Баранчик»*.

П.4. Графічна адаптація оніма. Графічні зміни оновили тільки вигляд назв, однак їх звучання лишилося таким, як було до процесу перейменування. Для власників компаній важливо, щоб споживач не втрачав зв'язок із уже відомим йому продуктом. Відповідно до ухваленого 2022 року Закону України «Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну» [Про заборону], у назвах заборонено використовувати символіку «воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну», серед якої є латинські літери «Z» та «V» (стаття 2 пункт 4). Цікаво, що закон ухвалювали вже після того, як власники компаній почали впроваджувати зміни щодо вилучення літер «Z» та «V» із назв своїх закладів та із назв продукції.

Фармацевтична компанія *«Zdravo»* змінила символ «Z» у назві свого сайту та світлинах соціальних мереж на українську літеру «З» і обрала назву *«Зdravo»* для подальшого представлення компанії у всіх сферах діяльності. Заклади харчування в Рівному *«Kinza»* та *«Pizza»* теж позбулися символу, який асоціюється з ворожим військом, і стали *«Kinza»* та *«Pіzza»*, а сам цей процес зміни отримав назву «дезетизація», що неабияк влучно його описує [Опанасик 2022]. Оригінальне рішення запропонувала кондитерська компанія *«Лукас»*: вона оновила дизайн цукерки *«Sharzan»*, змінивши п'яту літеру на стилістичне зображення герба України (див. рис. 3).

Рис. 3. Оновлений дизайн цукерки «Sharzan» кондитерської компанії «Лукас»

Проведений у дослідженні аналіз засвідчив, що в більшості випадків під час зміни назв було використано всі можливі способи творення онімів, які б максимально наближали нову назву до колишньої, за можливості зберігаючи її семантичне наповнення та графічне оформлення.

Ергоніми та товароніми не втратили свій зв'язок із попередньою назвою, оскільки в іменуванні відбулися мінімальні зміни або ж для створення нового оніма було перекладено колишню назву. Натомість хремотоніми зазнали кардинальних змін: їх замінили іншими словами, які тепер відображають інші реалії.

Зміна назв, асоційованих із мовою ворога, – неминучий процес, що нині в Україні має підтримку і власників компаній, і споживачів. Несприймання окремих назв соціумом і заміна їх виробниками свідчить про взаємодію бізнесу та суспільства, без близького діалогу між якими неможливо знайти найкраще розв'язання проблеми.

Ініційований суспільством та закріплений законодавством процес зміни власних назв на території України ще триває. У різних областях України досі фіксують назви, які неодмінно потребують змін. Саме тому перспективу нашого дослідження

вбачаємо в розробленні рекомендацій щодо перейменувань онімів різних класів, зокрема ергонімів, товаронімів, хремадонімів, сайтонімів, нікнеймів, для потреб українського виробника.

Здобуття українцями повної незалежності неможливе без утвердження української мови, визначення меж своєї культури та знання власної історії. Варто вміти не лише віддалятися від чужого, нав'язаного чи штучно створеного, але й через власні назви поширювати все своє, українське, передавати його наступним поколінням та завдяки відтворенню українського світогляду в онімах презентувати себе у світі.

Ажнюк Б. Семіотичне конструювання публічного простору: війна і мова. *Мова і війна: динаміка мовної системи і мовна політика*. Відп. ред. Б.М. Ажнюк. Київ, 2024. С. 88–122.

Карпенко М.Ю. Онімний простір Інтернету. Одеса, 2017.

Карпенко О.Ю. Проблеми когнітивної ономастики. Одеса, 2006.

Лукаш Г.П. Актуальні питання української конотоніміки. Донецьк, 2011.

Опанасик М. ДеЗетизація піцерії відбулася у Рівному. *Radio Трек*. 29.04.2022. URL: https://radiotrek.rv.ua/news/pershiy-pishov-u-rivnomu-vidbulasya-dezetizaciya-piceriyi-foto_287716.html (дата звернення: 28.02.2024).

Полюга Л.М. Словник українських морфем. Львів, 2001.

Про забезпечення функціонування української мови як державної: 25.04.2019 № 2704-VIII. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2704-19#Text> (дата звернення: 16.02.2024).

Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну: 22.05.2022 № 2265-IX. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2265-20#Text> (дата звернення: 16.02.2024).

Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів: 21.03.2023 № 3005-IX. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text> (дата звернення: 16.02.2024).

Титок А.В., Кравченко Л.О. Шляхи зміни власних назв у сфері послуг. *Філологія XXI століття: нові дослідження і перспективи. Тези VIII Всеукраїнських наукових читань за участю молодих учених* (Київ, 11–12 квітня 2024 р.). Київ, 2024. С. 97–99.

Торчинський М.М. Структура онімного простору української мови. Хмельницький, 2008.

Dvořáková Ž. Odrážení ruských vlivů v urbanonymii a v jazykové krajině ostatních zemí. *Acta onomastica*. 2023. № 64/1. С. 22–44.

Kravchenko L., Petriv Kh. Ways of renaming of modern Ukrainian villages. Restoring the former names. *Acta onomastica*. 2023. № 64/1. С. 75–87.

REFERENCES

Azhniuk, B. (2024). Semiotic construction of public space: war and language. Azhniuk, B.M. (Ed.) *Language and war: the dynamics of the language system and language policy* (pp. 88–122). Kyiv (in Ukr.).

Dvořáková, Ž. (2023). Reflection of Russian-Ukrainian war in urbanonyms and in the linguistic landscape of other countries. *Acta onomastica*, 64/1, 22–44 (in Czech).

Karpenko, M.Yu. (2017). The Onymic Space of the Internet. Odesa (in Ukr.).

Karpenko, O.Yu. (2006). Problems of cognitive onomastics. Odesa: Astroprint (in Ukr.).

Kravchenko, L., Petriv, Kh. (2023). Ways of renaming of modern Ukrainian villages. Restoring the former names. *Acta onomastica*, 64/1, 75–87 (in Eng.).

Lukash, H.P. (2011). Current issues of Ukrainian conotonymics: a monograph. Donetsk: Promin (in Ukr.).

On Supporting the Functioning of the Ukrainian Language as the State Language: 25.04.2019 № 2704-VIII. *The official web-portal of the Verkhovna Rada of Ukraine*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2704-19#Text> (accessed 16.02.2024).

On the Condemnation and Prohibition of Propaganda of Russian Imperial Policy in Ukraine and the Decolonization of Toponymy: 21.03.2023 № 3005-IX. *The official web-portal of the Verkhovna Rada of Ukraine*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text> (accessed 16.02.2024).

On the Prohibition of Propaganda of the Russian Nazi Totalitarian Regime, the Armed Aggression of the Russian Federation as a Terrorist

State Against Ukraine, Symbols of the Military Invasion of the Russian Nazi Totalitarian Regime in Ukraine: 22.05.2022 № 2265-IX. *The official web-portal of the Verkhovna Rada of Ukraine*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2265-20#Text> (accessed 16.02.2024).

Opanasyk, M. The deZetization of the pizzeria took place in Rivne. *Radio Trek*. April 29, 2022. URL: https://radiotrek.rv.ua/news/pershiy-pishov-u-rivnomu-vidbulasya-dezetizaciya-piceriyi-foto_287716.html (accessed 28.02.2024).

Poliuha, L.M. (2008). Dictionary of Ukrainian morphemes. Lviv (in Ukr.).

Torchynskyi, M.M. (2008). The structure of the nominal space of the Ukrainian language. *Khmelnitskyi* (in Ukr.).

Tytok, A.V., Kravchenko, L.O. (2024). Ways of Changing Proper Names in the Service Sector. *XXI Century Philology: New Research and Prospects: Abstracts of the All-Ukrainian Scientific Readings with the Participation of Young Scientists* (Kyiv, April 11–12, 2024) (pp. 97–99) (in Ukr.).

Статтю отримано 19.06.2024

Liudmyla Kravchenko, Alla Tytok

CHANGE OF PROPER NAMES IN THE UKRAINIAN BUSINESS SECTOR IN 2022–2024

The article analyzes the ways in which proper names in the food, cultural, educational and medical spheres of Ukrainian business have been changed after the large-scale Russian military invasion into Ukrainian territory. The article identifies and describes the main ways of transforming names in accordance with consumer preferences and legislative requirements.

The analysis of the collected 58 ergonyms (names of institutions and agencies), 21 chrematonyms (names of a single item), 10 tovaronyms (brand names), and 2 internetonyms (Internet onyms) showed that the changes most affected ergonyms, chrematonyms, and tovaronyms, as they are in constant contact with the consumer and have the greatest impact on them, while the renaming process affected internetonyms the least.

Names were changed: by translating previous names (14.2% of all renamed objects: “Нос” > “Ніс”, “Бархатные ручки” > “Silky hands”), by adapting the former names to the norms of the Ukrainian language through

phonetic and morphemic changes (4.4%: “*Маиенька*” > “*Марійка*”), and by minimal graphic changes (the “Z” symbol was changed (4.4%: “*Zdravo*” > “*Зdravo*”). But most of all, the process of renaming resulted in new titles being created (77%: “*Арбат*” > “*Паляниця*”).

The article also traces the differences in renaming different classes of proper names. Ergonyms and tovaronyms have not lost their connection with the previous name, as minimal changes have occurred in the nomination, or the former title has been translated to create a new one. Instead, chrematonyms have changed radically, as they have been replaced by other words that now reflect completely different realities.

The public demand for renaming in the service sector increased rapidly after February 24, 2022, when business owners listened to the demands of society and began to adapt their names not only to the norms of the Ukrainian language established by law, but also to the worldview changes of the consumer audience. The desire of business owners and consumers to receive services and buy products with Ukrainian names demonstrated the high level of self-identification of Ukrainians and their easy separation from artificially created relations with the Russian cultural space. Such a step is important for Ukraine today, as it affirms our identity and focuses attention on our history and culture.

Key words: Ukrainian language, proper name, renaming, ergonym, tovaronym, chrematonym, internetonym.

СЛОВО

В ХУДОЖНЬОМУ ТВОРІ

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2024.100.10>

УДК 81'38

СЛОВЕСНИЙ ОБРАЗ СУЧАСНОГО ПІДЛІТКА (НА МАТЕРІАЛІ ПОВІСТІ С. ГРИДІНА «НЕ ТАКИЙ»)

БИБИК

Світлана Павлівна,

доктор філологічних наук,
професор, провідний науковий
співробітник відділу стилістики,
культури мови та соціолінгвістики,
Інститут української мови НАН
України;

вул. Михайла Грушевського, 4,
м. Київ, 01001;

e-mail: sbybyk2016@ukr.net

ORCID: 0000-0002-9765-497X

Svitlana

BYBYK,

Doctor of Philology, Professor, Leading
researcher of the Department of
Stylistics, Culture of the Language
and Sociolinguistics,
Institute of the Ukrainian Language
of National Academy of Sciences of
Ukraine;

4, Mykhaila Hrushevskoho St., Kyiv,
01001, Ukraine;

e-mail: sbybyk2016@ukr.net

У статті представлено дослідження мови повісті Сергія Гридіна «Не такий», присвяченої особистій, але типовій, історії нашого сучасника – підлітка, який долає численні ситуації цькування в шкільному середовищі, серед однолітків. Предметом аналізу є лексико-фразеологічні одиниці, які створюють мовностилістичну модель з двома планами реалізації. Перший – формування словесного образу соціально-культурного середовища, в якому взаємодіють підлітки, виявляючи свою ідентичність. Другий – окреслення соціально-психологічного тла, що спричинює цькування підлітка і взагалі появу та закріплення булінгу як норми поведінки в середовищі шкільної молоді.

Письменник обстоює збереження насамперед особистісної ідентичності, оскільки основний акцент робить на провokatивній мовній поведінці та діяльності як представників шкільної молоді, так і наставників, які створюють тло для породження і підтримування булінгу в освітній сфері.

Ключові слова: *лексика, фразеологія, мовний портрет, мова агресії, цькування, субкультура, соціокультурна ідентичність, мовно-предметний знак культури, жаргон, сленг, варваризм.*

У сучасній українській літературі чітко окреслений сегмент художніх текстів про підлітків, що засвідчує соціокультурне спрямування мовотворчості деяких авторів прозових, драматургійних, поетичних творів. На увагу дослідників заслуговують повісті С. Гридіна «Не такий», О. Бурлаки «Поцілунок був не останній», М. Кідрука «Не озирайся і мовчи», Т. Корнієнко «Недоторка», О. Луцєвської «Скелет без шафи», Т. Малярчук «Мох пох», А. Шавлач «Пампуха» та ін., а також п'єси Марини Смілянець «16+» і поетичного наративу «Життя безцінне» Т. Пакалюк. Усіх їх об'єднує така важлива для підліткового середовища соціально-психологічна проблема, як цькування, відчуття загроженості власній індивідуальності в сучасному світі.

З лінгвостилістичного погляду привертає увагу повість С. Гридіна «Не такий» (2013), яка зафіксувала багатоплановий мовний портрет сучасного підлітка. Його створили власні імена персонажів, лексичні маркери їх зовнішніх і внутрішньо-психологічних ознак, характерне лексико-фразеологічне наповнення типологізованих мовних практик насамперед учнів старших класів, а також «вулиці» і старшого покоління (батьків, учителів). Взаємодія складників мовно-предметного і мовно-психологічного планів скоординована центральною соціально-культурною проблемою сучасного підліткового буття – цькуванням. Усі текстотвірні складники спрямовані на виявлення причин посилення булінгу і способів його уникання. Отже, соціокультурна векторність є характерною ознакою зазначеного твору.

Мовний портрет Дениса Потапенка – головного персонажа – динамічний. У заданих текстом часово-просторових координа-

тах його зовнішній і внутрішній портрети змінюються на траєкторії «не такий» (біла ворона) – «зовсім інший».

Власне ім'я *Дениса Потапенка* має текстовий соціально маркований відповідник-прізвисько *Потап*, що є скороченням його прізвиська, яке, власне, і утворене на основі чоловічого імені Потап. Не вдаючись до етимології оніма, зауважимо, що він корелює із зовнішніми ознаками хлопчика – неповороткого, повновидого, незграбного через свою статуру. Тут автор твору, з нашого погляду, мимоволі актуалізує фольклорний образ ведмедя Потапа Потаповича з відомої казки.

З перших сторінок повісті письменник окреслює словесний портрет «не такого» Потапа. Спочатку маркерами проблеми із зовнішністю стають мовно-предметні знаки: батьки дарують *гантелі* на день народження сина, що дуже образило його через невинуваті сподівання на більш сучасний подарунок – телефон. Назва спортивного знаряддя стає предметним символом головної проблеми «не такого» хлопчика, який набрав зайві кілограми і став об'єктом цькування не лише в класі. Епітетний ряд подарованого знаряддя недовгий, але показовий: спочатку вони *невеликі*, згодом – *запилені*, бо нікому не потрібні, як і сам Потап, предмет персоніфіковано, а тому вони, як і хлопець, викликають співчуття. Цьому слугує метафоричний епітет – *нещасні*: *Потап різким рухом відкрив її і отетерів: там лежали дві невеликі гантелі! Всі мрії розбилися об каміння дійсності! Ну для чого це йому? Для чого?! Знову його тицяють носом в одну з головних проблем його життя?!* (с. 5); *нещасні гантелі*, які досі валялися під ліжком (с. 16); *запилені гантелі* (с. 21)...

Урешті-решт «гантелі» стають мовно-психологічним знаком-символом – взаємної байдужості підлітка та членів його середовища буття (цю функцію виконує вторинна номінація гантелі = *залізяки*) і навіть глузування (вторинна номінація гантелі = *знуцання*): *Гантелі, які лежали перед ним, зайвий раз нагадали Денисові про те, що так хотілося забути. Це був не подарунок, а знущання! Його ніби тицяли носом у власні вади, як те кошеня, що не встигло добігти до ящика з піском* (с. 6).

Відповідна лексика і лексичні сполуки створюють зовнішній портрет Дениса як учня молодших класів: *тугенький животик, рожеві щічки*, трохи пізніше – *невисокий товстун з несимпатичними складками на животі і ледь відвислими щоками, тлустенький однокласник, тіло, як різдвяні драгли*. А його внутрішньопсихологічний стан означають дієслова та іменники на позначення емоційних реакцій. *Соромиться* роздягатися на пляжі, *ненавидить* уроки фізкультури, придбання одягу – *жах, проблема*. Означені ситуації вказують на те, що викликає почуття переляку, страху, цілковитого фізичного і психологічного дискомфорту. Пор. у тексті: *Але вже до закінчення першого класу хлопчик набрав з десяток зайвих кілограмів. У нього виріс невеличкий тугенький животик, з'явилися рожеві щічки, як у дітей з реклами молочних продуктів. Натомість зникла впевненість у собі. Він соромився роздягатися на пляжі, перестав ходити з татом до улюбленої парильні і зненавидів уроки фізкультури. А придбання нової шкільної форми взагалі перетворилося на суцільний жах* (с. 6).

Через зовнішню незграбність, повноту вторинне ім'я *Потап* отримує ряд вторинних номінацій – від евфемістично-співчутливого у невластне авторській мові («*колобочок*») до зневажливо-знущальних в оцінках ровесників і навіть вчительки фізкультури – *свиня, порося вгодоване, бройлер*, а далі – гопників (*свиня, кабан, жирний*), пор.: *дуже вже смішно виглядав цей «колобочок» у своїх крутих кросівках, про які тільки й могли мріяти ті, хто справді займався спортом* (с. 9); *Ромко Загорський. Присів, помацав задник кросівок і прицмокнув від захвату. Потім відвернувся, сів на лавку і тихо додав: – Тільки як свиню не вдягай, а вона свинею і залишиться!* (с. 10).

Лексичними маркерами «зовсім іншого» Дениса, який працював над своїм внутрішнім та зовнішнім перетворенням, вже як учень передвипускного класу, стали вторинні номінації-асоціати з «героями нашого часу» – *інопланетянин* (один із вербалізаторів внутрішньої форми назви твору «Не такий»), *ти прямо наче з картинки, наш генномодифікований продукт, новий і покращений Денис, Бред Піт, Джонні Деп* («що Горобця в якомусь фільмі грав»), *справжній мачо: – О о о о! – очі Ромка розширилися. – Нічого собі! Ти куди Потапенка подів, інопла-*

нетянинне!? Слухай, Потапе, ти прямо наче з картинки! Як це так? Що з тобою сталося? (с. 51); – Потап! Ну ти просто **Бред Піт!** – вражена Юля Сосновська не зводила з Дениса своїх ясних очей (с. 52); **Справжній мачо!**.. Чуєш, Потапе, мене сьогодні Чмиря про тебе розпитувала: чи з ким зустрічаєшся, чи хтось тобі подобається і всяке таке... (с. 54).

Словесними знаками власне цькування як форми взаємодії ровесників з Денисом Потапенком є дієслова і дієслівна фразеологія відповідної семантики – *знуцатися, підколювати, мститися, кптити; вставляти свої п'ять копійок, наче з ланцюга зриватися*, а також словесні маркери жестової мови (*показувати пальцем 'відкрито осуджувати когось'*): – **Сало в нові кросівки натече!** Обережніше, не вимаж! – **знуцально закричав хтось із хлопців; Помітивши, що Самоха не збирається заступатися за Потапенка, школярі наче з ланцюга зірвалися, намагаючись влучним жартом показати свою перевагу над тлустеньким однокласником. Вони наввипередки підколювали Потапа, який уже давно зістрибнув з перекладки і стояв, боячись повернутися до зали обличчям** (с. 12).

Увесь лексикон повісті «Не такий» у сконцентрованому форматі моделює: 1) соціально-культурне середовище, в якому взаємодіють підлітки, виявляючи свою ідентичність; 2) соціально-психологічне тло, що спричинює цькування підлітка і взагалі появу і закріплення булінгу як норми поведінки в середовищі шкільної молоді.

Отже, мова повісті С. Гридїна є конденсованою презентацією окремого соціуму – підлітків. Соціальну маркованість мініконтекстів створюють мовно-предметні знаки часу. Серед них стилістично нейтральні одиниці мови – показові в контексті відображення певних зацікавлень шкільної молоді (*паркур, ноутбук, телевізор, комп'ютерна гра, чипси* та ін.). Наприклад: *Як Самоха не намагався долучити Дениса до своїх тренувань, усе було марно. Той надавав перевагу комп'ютерним іграм або сидінню біля телевізора з великою пачкою чипсів* (с. 7).

Актуальна й цілком органічна для учнівської субкультури побутово-розмовна лексика на позначення предметних реалій (*мобільник, медляк, кроси, дискач*), осіб (*студик 'студент', бойфренд, гьорлфренд, тупак, Дімич*), дій, процесів (*потусу-*

ватися, ошиватися), ознак (класний, халявний, кльовий) і под.: – Кожен **медляк** – мій! – підморгнув він Сосновській. Вона легенько стисла його пальці, натякаючи на можливий розвиток подій, посміхнулась і пішла до загального кола (с. 55); – Будеш, булочко, моїм **бойфрендом**? – запитала з усмішкою Леся. І Потоп зрозумів, що з нього просто кепкують, і ображено відвернувся (с. 41); – **Кльові!** – то підійшов Ромко Загорський (с. 10).

На цьому тлі різко вирізняються мінітексти, насичені маркерами іншої експресивно-стилістичної шкали. Письменник згущує елементи шкільного й молодіжного сленгу, кримінального жаргону, лексико-фразеологічні комунікеми знижено-розмовного, згрубіло-зневажливого реєстрів, які традиційно доповнюють словесні образи соціально низьких верств населення чи представників певних субкультур. Вони перемежовані фамільярними (*пацан*) і зневажливо-оцінними вторинними номінаціями осіб (*козел, даун, ботан, чуперадло*). Наприклад: – **Ну ти, Самохо, даєш!** – ляснув Матвія по плечу Ігор Дмитрук. – **Респект тобі і уважуха! Я таке тільки в кіно бачив!** (с. 12); *У моєї однокласниці днюха була, її предки накрили стіл і кудись щезли, ми випили трохи пива і почали грати у «пляшечку»* (с. 44); – **Класний прикид!** – сказав Ромко, побачивши Потоп (с. 54); – **Пихнеш!?** – простягнув цигарку Шура. – **А ти нічого пацан!** *Я раніше думав, що ти ботан задрипаний, а вчора, казали, ти Дятла мочканув, правда? Ризиковий ти пацан! На, шмальни!* (с. 55); – **Та відвали ти!** – відштовхнув Шуру Потоп і нерівною ногою почвалав до зали (с. 56) тощо. Ця «не така» мова дисонує із лексико-фразеологічним тлом мови автора.

Письменник не випускає з уваги і такі важливі мовні знаки ідентичності особистості, як власні імена. Тому частина лексики представників субкультур – їхні прізвиська з характеризувальними ознаками. Зокрема письменник вводить у сюжетну канву повісті ряд персонажів-підлітків, які вибивали в районі школи гроші в дітей. Їх він саркастично означає метафорою «три богатири», яка охоплює осіб на прізвиська *Слон, Хиля, Сьозя*. Не вибудовує С. Гридін гендерних ідеалістичних кордонів між мовно-культурними ознаками молоді. Тому, хоч як не прикро, мовно-естетичне втілення знайшов реалістичний феномен вульгаризації, згрубіння дівчат: вони також через

асоціальні схильності чи сприйняття їхніх зовнішніх ознак набувають знижених прізвиськ. Наприклад, Марина Кропивенко стає серед «своїх» Кропивою. Іра Кухлик – прізвисько Кварта через захоплення алкоголем та ін.

Як уже зазначено вище, другий, але контекстуально вагомий, мовний план формує соціально маркована лексика і фразеологія субкультур гопників, емо, дітей з неблагополучних родин. Увесь лексикон цих соціолінгвальних типажів є джерелом агресії, що викидається мовними засобами. З лінгвостилістичного боку, правильно означити цей аксіологічний феномен як «мовна агресія», «що називає деструктивне використання мовних засобів з метою вираження зневаги, неприязні, ворожості, погроз до адресата» [Коць 2021: 98]. Утім, її першопричиною є психологічний соціально закріплений стан певної частини молоді, здатної до цькування ровесників і молодших себе.

Під письменницьким пером епізод за епізодом розростаються соціальні портрети молоді, яка не намагається навіть спілкуватися з ровесниками «без понтів». Не випадково слово «понти» (*крим., мол.* ‘обман, хитрість, видимість чогось’, са-мовпевнена поведінка, самовихваляння, спілкування на позір, див. дет: Став.: 213, 214) повторюється в тексті: *без понтів, показувати понти*. Для понтів взуває нові кросівки Денис, використовуючи їх як спробу підвищити свій авторитет чи взагалі повернути до себе симпатію однокласників [*Тому спортивне взуття насправді було йому без потреби і мало на меті одне: задовольнити незрозумілі та безглузді бажання, які на мові його однокласників називалися коротко і змістовно – «понти»* (с. 10)]. Саме спілкування «без понтів» і привертало головного персонажа, дарувало розкутість, щирість у стосунках: *Всі вони були чоловічої статі і, на радість Дениса, без особливих понтів* (с. 35); *Йому подобалась ця чиста, не зіпсована дорогими цяцьками та понтами, дівчина* (с. 56).

Одним із вагомих моральних імперативів є авторське твердження-узагальнення до картини буття: *Гопники – вони, як і бродячі собаки, відчують відсутність страху і внутрішню силу людини* (с. 28). Пор.: гопник – ‘2. *мол., несхвал.* Агресивно налаштований підліток (молодик)’ (Став.: 88).

Звертаємо увагу на те, що не оминає автор повісті традиційний письменницький прийом непрямого вираження ставлення до гопників, хуліганів, моральних насильників – уведення їх реплік російською мовою із жаргонно-арготичними маркерами, які набувають додаткової текстової конотації ‘чужий’. Ключові номінації-варваризми цих комунікативних відрізків – вульгарна лексика, арготизми. Представники т. зв. «соціального дна» вдаються до зоонімів у функції зневажливих вторинних номінацій осіб (*дятел, свінья в'єтнамская, казьол толстий, бегемот, удод*), жаргонних вторинних номінацій жертв, на яких спрямована їхня агресія (*баклан* ‘крим., жарг. Молодий недосвідчений злодій’, Став.: 37; *чмо* ‘крим., мол., жрм., зневажл. Неприємна людина, яка викликає відразу, огиду’, Став.: 292; *лох* ‘2. мол., крим., зневажл. або лайл. Жертва злочину; потенційна жертва злочину’, Став.: 164; *фраєр* ‘крим. Потенційна жертва злодія’, Став.: 273; *шкет* ‘крим. Підліток’, Став.: 302). Пор.: – **Ти шо это, дятел, свої манаткі тут разбрасиваєш?** – «наїхав» на Дениса татуйований пацан (його звали Канава або Коновалов Сергій Степанович, як було зазначено у його свідощті про народження). – **Ти на каво, свінья в'єтнамская, батон крошиш?**; – **Ти, казьол толстий, знаєш, хто я такой?** – наступає Канава, ніби хотів розчавити Дениса своїм чималим міцним тілом; – **Слиш, удод!** – звернувся до Потапа Канава. – **Ти сам напригнеш ліі тсебе помочь?** – виставив він кулак, знущаючись з хлопця (с. 57) тощо.

Як виділено в наведених контекстах, стилізована мова гопників насичена характерними для неї лексико-фразеологічними усно-розмовними комунікемами-варваризмами (*шо ти свої манатки тут разбрасиваєш* (манатки ‘пожитки, одяг’, розм., СУМ-11 IV: 616), *ну шо ти лезеш всьо время, оно тебе надо, О, знакомиє всьо ліца і под.*) і власне розмовними фразеологізмами (*не твайо сабаче дело* [зневаж., синонім до *Не ваше (твое, його і т. ін.) діло; Не вашого (твого, його і т. ін.) ума (розуму) діло* – ‘вас (тебе, його і т. ін.) не стосуються, ви (ти, він і т. ін.) не повинні втручатися’, СУМ-11 II: 304; УРС-1926: 379]), фраземами із кримінального середовища [*ти на каво батон крошиш* (‘поводити себе агресивно’, мол., Став.: 42); *фільтруй базар* ‘бути обережним у виборі висловів’, крим., мол., Став.: 37)].

Не менш принизливими є аналогічні апеляції до ровесника, виголошені українською мовою – також жаргонні кримінального походження, поширені в молодіжному середовищі (Став.: 35, 36), як-от: – **Бабки є, бегемот, га?** – наблизився підліток. *За його спиною маячила тінь ще одного пацана, якого Потап бачив уперше, однак приятні він теж не викликав. – Давай бабоси, чуєш! Мені на куриво не хватає! Ти ж не хочеш відкинути копита із-за жадібності!?* – **знущально поглянув він на Потана** (с. 27).

Не школярами, а «табірниками», «прибульцями», «вихідцями з минулого», навіть шмарами, тобто пов'язаними, означає письменник (Потап сприймає їх як *збіговисько*, на тлі якого він як біла ворона, «не такий») тих, хто приїхав на літній заміський відпочинок. Деякі з них представлені через соціальні та розумові оцінки [*Торнадо втратив віру у справедливість і здобув стійку алергію на міліцейський кийок – його поставили на облік у дитячій кімнаті як особливо небезпечного «елемента»; Коновалова він не любив, бо вважав його недоумкуватим бовдуром, про що час від часу тому і натякав* (с. 38)]. Ті чи інші мовно-предметні деталі наповнюють внутрішню форму зневажливо-іронічних вторинних номінацій дітей, які нагадують когось чужого, не такого – чи то африканські народи з характерними прикрасами у вухах, у носі (*У лівому вусі в неї був «тунель» – велика діра з чорною металічною вставкою, що розтягувала мочку і нагадувала прикраси африканських народів; Час від часу з-під шевелюри виглядали синюватого кольору губи і великий гострий ніс із блискучою серезкою*), чи то яскравих представниць племені емо (*На яскравій представниці племені емо були вузькі рожеві штаниці, які підкреслювали нерівність ніг, і чорна футболка із зображенням смайлика з кривавими сльозами на очах*). Назви реалій конкретизують похмурий образ представників соціальних угруповань – готів (*чорні футболки, чорні важкі хрести на шиях, черепи із зміями на футболках, витатуєваний на плечі великий чорний трайбл* [один із стилів татування. – С.Б.]).

Мова «табірників» мало чим відрізняється від мови гопників. Тут також ріже вухо (автор виділяє відповідні чужі слова-вкраплення лапками) головного персонажа кримінальний жар-

гон [Татуйований хлопчина, судячи з усього, в таборі був не вперше. Він голосно розповідав усім, хто зібрався навколо нього, про те, що **«він тут вже третій строк мотає»**, описував порядки в цьому закладі, перемішуючи українські слова з російськими та нецензурними, і, вочевидь, **«важав себе крутим, «відавши віди» пацаном** (с. 33–34)], елементи просторіччя: *Кімната, в якій вони жили вдома, була тісною і незатишною, бо квартиру «матуха» (так Славко назвав маму) отримала для тимчасового проживання в будинкоуправлінні, де працювала двірником* (с. 36), зневажлива фразеологія [**«Ну ти і село без газу!»** – дивувався Севка. – *Береш зубну пасту, кладеш її ввечері в труси...* (с. 36)]. Головний персонаж тихо протестує проти докільля – стилістичним маркером відчуження є залапкованість, тобто закритість для нього тих сегментів молодіжного буття, які він не сприймає ні розумом, ні почуттями.

Як бачимо, проблема мови молодіжного середовища початку ХХІ ст. – наскрізна в аналізованій повісті, вона важлива як в аспектах соціолінгвістики, так і соціальної психології, пошуку спільної мови між поколіннями. О.М. Данилевська зауважувала: «Підлітки схильні за мовою оцінювати рівень інтелектуального розвитку людини, її освіту, місце в соціальній ієрархії, регіон проживання й особливості виховання», вони «у неофіційній комунікації – прагнуть почуватися комфортно, невимушено, тому орієнтуються на мовлення колективу» [Данилевська 2019: 168, 171]. А втім, і мова старших за віком знижена, фамільярна, вульгарна та агресивна. Вона також «заражена» елементами молодіжного сленгу як засобу психологічного пристосування до «своїх» – до дітей: такі маркери засвідчуємо в мові батьків [**«Хепні бьоздей ту ю! З днем народження, синку!»** – привітав його батько, сіпнувши за вухо (с. 9)], а найбільше – в мові агресивно налаштованих деяких учителів, мовним портретам яких автор приділив чимало уваги, фокусуючись на деталях їхніх комунікативних звичок.

Насамперед відзначаємо, що епітетні ознаки щодо деяких наставників непрямо вказують на наявність проблем у спілкуванні не лише в контексті кореляцій «учні – учні», але й «учні – вчителі». Хоча і є прояви вульгарності, ворожості в комунікації між однокласниками чи ровесниками шкільного віку, але пись-

менник засвідчує ще одне з джерел булінгу – це мовна культура вчителів. На жаль, мовний образ учительства теж представлений у ракурсі субкультури. Звертаємо увагу на характерні прізвиська-конотоніми, що налаштовують на сприйняття переважно вчителів-жінок:

Мимра ('людина з невиразною зовнішністю'), вона ж класна, керівничка, клята Мимра: <...> **досить молодої, високої, але недбало вдягнутої тітки з хитромудрою зачіскою**. Вона силкувалася розставити дітей у тільки їй відомому порядку, при цьому **дратувалася, що їй ніхто не розуміє, і від того ставала дедалі більше схожою на злу няньку з американських комедій** (с. 4); <...> **гостре, схоже на пацючу мордочку, обличчя** (с. 11);

Швабра (довготелеса брутальна, противна вчителька фізкультури): **Всі інші «пестливі імена», на які не скупилися учні різних років, не приживалися – швабра ж вона і в Африці швабра!** (с. 11); **Звернення на кшталт «ідіоти», «барани» чи «придурки» були звичними для Швабри, тому ніхто вже не звертав на них уваги** (с. 11). Її манеру висловлюватися конкретизують дієслова **заверещати, зарепетувати, зірватися** (на писк), **напуститися, як-от: – Якого чорта? Хто дозволив! – зарепетувала Клара, кидаючись до Олега Звितяжного, котрий невідомо навіщо схопив баскетбольного м'яча і цілився ним у кошик; – Бігом руш, стадо баранів! – заверещала вона і почала плескати в долоні, ніби підганяючи гусей на пасовищі** (с. 11);

Гітлер (груба, брутальна, не розмовляє з дітьми, гавкає на них, «як той поліцей»), має характерні вусики над верхньою губою, відзначена манерою одягатися в темне): **Почалася алгебра. Її викладала Катерина Іванівна. Сказати, що цю вчительку у школі не любили – це зовсім нічого не сказати. Наслухавшись на уроках історії про жорстокого німецького диктатора, учні «ніжно» називали її Гітлером. Хоч у порів'янні з Катериною Іванівною лиховісний фюрер, мабуть, здався б обл'злим кошеним! Вчителька була огрядна, дуже висока, мала громовий голос і носила незмінні темні кофтинки та довгі спідниці. А над верхньою губою у неї темніли густі вусики... Вчителі в учительській замовкали, щойно вона туди заходила, і розбігалися, мов перелякані таргани** (с. 23). Мовні самохарактеристики – відзначені індивідуальні звороти – також засвід-

чують зневагу до учнів: – **Чому я маю, як той поліцай, увесь час на тебе гавкати!?** У мене ще хвіст не виріс! – напирала математичка на Рувьову. Фрази, які виголошувала Катерина Іванівна, ставали шкільним фольклором і передавалися з покоління в покоління. – **Мені вже набридло викликати до школи твоїх батьків! Краще б ти сиротою народилась! Їм би не так соромно було!** (с. 23).

У підсумку автор повісті «Не такий» підводить читачів до висновку, що і табір, і школа (ліцей) подібні за соціально-культурними та соціально-психологічними ознаками середовища. Синонімічні до іронічної вторинної номінації «храм знань» зневажливі негативно-оцінні назви *філія установ для божевільних, зона*, де відбуває свої сірі дні учнівська молодь: *Щодня перед першим уроком восьмий «А» нагадував філію установи для божевільних: діти говорили, кричали, бігали, причому всі й одночасно* (с. 23); *Біля школи Потапа наздогнав задиханий Ромко Загорський, і хлопці разом ввійшли до храму знань, щоб відбутися ще один сірий день* (с. 28). Аналогічний за соціальною аксіологією і контекст про професійний навчальний заклад як «зону»: *Вони «відбували термін» (так вони самі любили казати) в якомусь професійному ліцеї* (с. 8).

Ще більше увиразнюють цей соціальний портрет сучасних освітньо-виховних закладів мініконтекстні ситуації, означені лексиконом із нешкільної тематики, як-от – *стриптиз, курити, бути під мухою, матюкатися* [Хлопці, ковтаючи слину, припали до шпарини в дверях, однак несподіваний *стриптиз* швидко закінчився. Дівчата *закурили* і продовжили балачку (с. 14); *Двоє хлопців із десятого «Б» стояли там, поплескували один одного по плечах і, матюкаючись* через слово, доводили, як вони поважають пацанячу дружбу. *Здається, обидва були під добрячою «мухою»* (с. 55)].

Як і шкільне середовище, табір відпочинку представлений через номінації, що створюють образ чогось зруйнованого, непривабливого, застарілого, що вже не придатне до використання. Усе це узагальнено сучасним словом з іронічним уживанням – «ексклюзив» ('Те, що існує в одному екземплярі; щось виняткове', СУМ-20), *сюрприз*. У контексті важливі не лише номінації реалій, але й означення до них (каструлі з *погнутими*

кришками; стара ложка), дієслівні словоформи, що додають відтінку зневаги (*стирчав* алюмінієвий черпак), зневажливих вторинних номінацій також (їжа – зневажл. *слизька субстанція*, ірон. *кулінарний шедевр*; котлета – *плячок*).

Сам табір засоційований з чимось чужим, нереальним: *І Денис ураз подумав, що потрапив у якийсь вигаданий світ, напіввармію-напівзадзеркаля* (с. 37).

Мовно-культурна ідентичність ПІДЛІТОК підтримується в аналізованій повісті С. Гридїна і таким наскрізним мотивом, як «голос “Бумбоксів”». Це улюблений гурт головного персонажа Дениса Потапенка. І тому саме з його емоційно-психологічними переживаннями і пов’язані інтертекстами – уривки з пісенних творів відомого українського гурту, які увиразнюють і особистісні пріоритети хлопця:

- краще бути наодинці, відсторонюватися від усього чужого і неприйняттого (асоціат *наодинці*), не втрачаючи індивідуальних пріоритетів (акцент на інтимізувальних за́йменниках *я, мій*):

*Коли ти наодинці,
всі навколо золотоординці,
у чужій хатинці... (с. 16);
Вдома я на канаті, я кльовий.
На спілкування тариф нульовий.
Небо моє – моя стеля.*

В ванній є море, в кутку пустеля... (с. 32);

- приділяти регулярно час фізичним вправам:

*Технологія проста: ким би ти не став,
Зранку встав, присідай до ста і читай устав... (с. 28).*

Отже, мовний портрет сучасного підлітка в повісті С. Гридїна «Не такий» формують два лексико-фразеологічні плани – (1) модель соціально-культурного середовища (мовосвіт підлітка та його ровесників) як вияв різновекторних ідентичностей; (2) модель соціально-психологічних передумов цькування підлітка. Їхні складники контрастують за емоційно-експресивним наповненням, мовним втіленням толерантності та ворожості відповідно. Письменник обстоює збереження особистісної ідентичності насамперед, оскільки основний акцент робить на

провокативній мовній поведінці та діяльності як представників шкільної молоді, так і наставників, які створюють тло для породження і підтримування булінгу в освітній сфері.

Гридин С. Не такий. Львів: Вид-во Старого Лева, 2013. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printitzip.php?tid=17548>

Данилевська О.М. Мова в системі цінностей сучасного українського підлітка. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Філологія*. 2019. Т. 22. № 1. С. 162–172.

Коць Т.А. Мовна агресія в інформаційному просторі: між стильовою нормою і деструкцією. *Українська мова*. 2021. № 3. С. 97–107.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Став. – Ставицька Л.О. Короткий словник жаргонної лексики української мови. Київ: Критика, 2003.

СУМ-11 – Словник української мови: у 11 т. Київ: Наукова думка, 1973–1983.

СУМ-20 – Словник української мови: у 20 т. Київ, 2015–2024. URL: <https://sum20ua.com/?page=856&searchWord=ексклюзив&wordid=214632>

REFERENCES

Danylevska, O.M. (2019). Language in the value system of a modern Ukrainian teenager. *Bulletin of the Kyiv National Linguistic University. Series: Philology*, 22, 1, 162–172 (in Ukr.).

Hrydin, S. (2013). Not like that. Lviv: Vyd-vo Staroho Leva. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printitzip.php?tid=17548> (in Ukr.).

Kots, T.A. (2021). Linguistic aggression in the information space: between stylistic norm and destruction. *Ukrainian language*, 3, 97–107 (in Ukr.).

LEGEND

Став. – Stavytska, L.O. (2003). A short dictionary of slang vocabulary of the Ukrainian language. Kyiv: Krytyka (in Ukr.).

СУМ-11 – Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol. (1973–1983). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

СУМ-20 – Dictionary of the Ukrainian language: in 20 vol. (2015–2024). Kyiv URL: <https://sum20ua.com/?page=856&searchWord=ексклюзив&wordid=214632> (in Ukr.).

Статтю отримано 26.04.2024

Svitlana Bybyk

THE VERBAL IMAGE OF A MODERN TEENAGER (BASED ON THE STORY OF S. HRYDIN “NOT SUCH”)

The article presents a study of the language of Serhiy Hrydin’s story “Not Like That”, dedicated to the personal, rather typical, story of our contemporary – a teenager who overcomes numerous situations of bullying in the school environment, among his peers. The subject of analysis are lexical and phraseological units that create a language model with two implementation plans. The first is the formation of a verbal image of the socio-cultural environment in which teenagers interact, revealing their identity. The second is an outline of the socio-psychological background that causes bullying of a teenager and generally the emergence and consolidation of bullying as a norm of behavior among school youth.

The article emphasizes the special stylistic load of colloquial vocabulary and phraseology, elements of jargon (youth, criminal, subcultures), slang in the language of teenagers, teachers, and their parents. Examples of figurative and stylistic loading of lexical and phraseological communicatives are given. Particular attention is paid to the intertextuality of quotes from the song lyrics of the “Boombox” group, in particular, key words reflecting the mood, language thinking of the main character who resists bullying while preserving his “self” are singled out.

The writer argues for the preservation of personal identity first of all, since the main emphasis is on the provocative language behavior and activities of both representatives of school youth and mentors, which create the background for the generation and maintenance of bullying in the educational sphere.

Key words: vocabulary, phraseology, language portrait, language of aggression, bullying, subculture, socio-cultural identity, language-object sign of culture, jargon, slang, barbarism.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2024.100.11>

УДК 811.161.2'373.4:821.161.2-31

ПЕРЦЕПТИВНА ЛЕКСИКА У РОМАНІ ТАМАРИ ГОРІХА ЗЕРНЯ «ДОЦЯ»

КОЛОЇЗ
Жанна Василівна,

Zhanna
KOLOIZ,

доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри української мови,
Криворізький державний педагогічний
університет;
вул. Університетська, 54, м. Кривий Ріг,
Дніпропетровська область, 50086;
e-mail: koloiz.zv@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3670-2760

Doctor of Philological Sciences, Full
Professor, Head of the Ukrainian
Language Department,
Kryvyi Rih State Pedagogical University;
54, University St., Kryvyi Rih,
Dnipropetrovsk region, 50086, Ukraine;
e-mail: koloiz.zv@gmail.com

У статті досліджено особливості вербалізації екстероцептивних (зовнішніх) відчуттів у романі «Доця» Тамари Горіха Зерня. Акцентовано на перцептивних образах, що, апелюючи до свідомості реципієнта, актуалізують його перцептивний досвід й уможливають сприйняття перцептивної інформації. Перцептивну лексику, розраховану на опосередковане «подразнення» тих чи тих органів чуття, представлено як таку, що позначає візуальні, аудіальні, тактильні, одоративні, смакові (густативні) відчуття.

Ключові слова: перцептивна лексика, перцептивний образ, маркована одиниця, адресат.

Якщо донедавна феномен мілітарної літератури осмислювали крізь призму трагічних подій Другої світової війни, то наразі його пов'язують із подіями російсько-української війни, російської збройної агресії проти України, розпочатої ще у 2014 році й модифікованої в повномасштабне вторгнення. Сучасна так звана мілітарна проза загалом і жіноча зокрема гучно заявили про себе «вибуховою» з'явою цікавих, привабливих, успішних, а подекуди й тріумфальних творів. До таких уналежнюють і роман «Доця» Тамари Горіха Зерня, що став «тим каменем, який пробив скляну греблю» [Горіха Зерня 2021], викликав потужний резонанс і серед пересічних громадян, і серед академічної спільноти, зосередив і продовжує зосереджувати

на собі увагу літературознавців (Н. Герасименко, Т. Гребенюк, М. Рябченко, О. Сидоренко, О. Шелюх та ін. [Пухонська 2021]), почасти – мовознавців [Ренчка 2020].

«Доця» – це художня панорама, у центрі якої Донецьк як оголений нерв або, як справедливо зауважує сама письменниця, «пульсуюча вава, рана», «вузол нервовий», «величезний нервовий центр, у який загнали голку» – «і паралізували половину нашої країни» [Горіха Зерня 2020]. Індивідуально-авторська інтерпретація жажливих історичних реалій суттєво увиразнила й архітектуру людської чуттєвості, що потребує серйозної наукової рефлексії у форматі лінгвоперцептологічних дискусій. Оприявлене художнє полотно вирізняється широким діапазоном мовних засобів, зорієнтованих на відображення тих чи тих деталей, зокрема й ґрунтованих на перцептивно-психологічних процесах, що допомагають сприйняти, відчувати, пізнати страшну трагедію ХХІ століття. І це цілком закономірно, адже, беззаперечно, мова слугує своєрідним провідником екстероцептивних (сигналізують про особливості реалій навколишнього світу), інтероцептивних (сигналізують про внутрішній стан організму), пропріоцептивних (сигналізують про рух і положення людського тіла у просторі) відчуттів. Пор.: *Я стала свідком величезної трагедії. Те, що сьогодні відбулося, зачепить усіх нас, кожного жителя міста. Донецьк лежав перед нами, як величезний неповороткий звір. Йому щойно впорснули отруту прямо у спинний мозок, і тіло звіра вже відмирає. Зовсім скоро він не зможе поворухнутися, і тільки бачитиме, як дрібніший, але більш вправний хижак шматує його плоть. Попереду чекає довга агонія, але захмеліла голова не вловлює тривожних сигналів від периферійної нервової системи. У голови поки що все добре* (с. 67). Письменниця вербалізує свої думки так, що вони отримують перцептивний відгук в адресата, словесна репрезентація відчуттів надає доступ до тих структурних елементів свідомості, у яких зафіксовані результати фізіологічного досвіду. На зорові, слухові, дотикові, запахові і т. ін. рецептори опосередковано діють «подразники», об'єктивовані у відповідних словесних зразках, так званих перцептивних лексемах, які ґрунтовані на чуттєвому досвіді і спроможні викликати в читача певні чуттєві реакції. Пор.: *Ця площа здається безкінечною,*

куди не кинь – скрізь крики, вереск, лють, скрізь бійня. Одна частина мене знає, що все несправжнє, що це сон, страшний сон, і ми зараз прокинемося. Інша фіксує події, як на кіноплівку, і в голові стукотить нав'язливою мухою: «Я свідок. Я свідок. Я свідок» (с. 65), де *куди не кинь (оком)* – «кругом, скрізь, усюди, де тільки видно»; *свідок* – «людина, що була присутня при якій-небудь події й особисто бачила щось».

Тамара Горіха Зерня вміло послуговується перцептивною лексикою на позначення відчуттів. Вона актуалізує відображення у свідомості реципієнта предметів і явищ об'єктивної дійсності опосередковано: з одного боку, через канву художнього тексту, на якій оприявлені перехресні стяжки чуттєвих вражень, з іншого, – крізь призму узагальнених знань і набутого досвіду, що уможливають появу відповідних перцептивних образів. Напр.: *Це був не вибух. Це було щось таке, чому немає слів у людській мові. На десятки кілометрів зметнулася й опала земля. Над містом піднявся атомний гриб, і по всіх російських сайтах того дня написали, що Україна підірвала під Донецьком атомну бомбу. Багряною загравою накрило пів неба, почалася канонада дрібніших розривів, це детонували боєприпаси, які не підірвалися від першого влучення. Горіли цистерни з мазутом, зайнялися сотні костриці* (с. 280). Перцептивні образи нерідко накладаються. Пор.: *За секунду я смикалася у повітрі, буквально розпластана по чіїхось руках. І нарешті плакала, і знову могла вдихнути і видихнути, і відчула відразу і холод, і зашпори у відмороженій ступні, і щеміло розбите коліно, і навіть смак їжі, якою я напихалася останню годину, проявився на язичці* (с. 69). Художньо інтерпретуючи відповідні реалії об'єктивної дійсності, письменниця послуговується сенсорно маркованими зразками, що, апелюючи до свідомості реципієнта, актуалізують його перцептивний досвід й уможливають сприйняття перцептивної інформації.

Так звана екстероцептивна лексика розрахована на опосередковане «подразнення» тих чи тих органів чуття, представлена у вигляді візуально, аудіально, тактильно, одоративно, густативно маркованих одиниць. До таких зараховуємо насамперед одиниці зі значенням тілесності, що позначають зокрема й той чи той орган чуття [*в очі не бачила* (216); *свіжим оком глянеш*

(с. 260); *сліпі очі взагалі не бачать* (с. 273); *наче очі відкрилися* (с. 280); *закладало вуха* (с. 20); *аж закладає вуха* (с. 104); *і вухом не веде* (с. 114); *слухала впіввуха* (с. 222); *до бульок з носа, до сліз з очей* (с. 20); *ніс розпух і перестав дихати* (с. 46); *носом вдих, ротом видих* (с. 227); *просто шкірою відчуваю* (с. 87); *на моїй шкірі синьці вискакують миттєво* (с. 110); *у роті пересохло* (с. 276)] тощо.

Візуальні перцептиви репрезентовані візуально маркованими зразками, що опосередковано впливають на емоційний стан адресата, викликають певну реакцію на художньо інтерпретований зоровий образ навколишнього світу й породжують відповідні асоціації.

Тамара Горіха Зерня відводить своїй головній героїні – Доці – роль спостерігачки, поміщаючи її в епіцентр зображуваних подій і представляючи їх її очима. Доця стає своєрідним окуляром (лінзою), який (яка) допомагає читачеві «сфокусувати зір» (с. 226), захистити очі від «яскравих подразників» і «механічних ушкоджень». Напр.: *Ми різко зупинилися на порожній дорозі і завмерли, задираючи голови в небо, як діти, які вперше побачили салют. Ліворуч від нас працювали «гради». Шеренги червоних і жовтих комет описували яскраву дугу над головою і зникали за горизонтом. Ми опинилися під гігантською світловою аркою, і це була найяскравіша ілюмінація в моєму житті* (с. 204). Ситуації зорового сприйняття найрізноманітніші, візуальні перцептиви налаштовують на сприйняття конкретних людей і предметів, їх розміру, кольору, форми, переміщення у просторі і т. ін., що «спливали перед очима» (с. 27) і які «уявляла перед очима» (с. 127), «шукала очима» (с. 220), «несвідомо шукала очима» (с. 278).

Доступні зорові довколишні об'єкти почасти супроводжуються присудковим словом *видно* у значенні «можна бачити», що подекуди набуває заперечної модальності, як-от: *у гаражі повно диму, але вогню не видно* (с. 28); *як видно з джипієсу* (с. 42); *зображення було нечітким, розмитим, його видно в профіль, але впізнати можна* (с. 116); *видно руку в чорній рукавичці з обрізаними пальцями на прикладі* (с. 124); *у сутінках погано видно, але вулиця виглядала порожньою і тихою* (с. 125); *залізні ворота із колючим дротом замкнено, техніки*

не видно, вікна у більшості вибиті (с. 140); навіть у сутінках видно, що прапор має не дві, а три смужки (с. 148); з вулиці нічого не видно, двометровий паркан заріс плющем – і впираюся поглядом у тіло на порозі (с. 278). Цілком закономірно, у межах художнього тексту актуалізуються візуально марковані зразки зі значенням процесуальної ознаки (*спостерігати, поглядати, помічати, дивитися* тощо), з-поміж яких вирізняються продуктивністю особові й неособові форми дієслова *бачити* («мати здатність сприймати зором») як стверджувальної, так і заперечної модальності (143 слововживання). У разі, коли авторка прагне «скерувати, спрямувати зір на кого- чи що-небудь», вона послуговується віддієслівним іменником *погляд*, який зазвичай отримує атрибутивний поширювач: *перший, пильний, схвальний, «лядський», цікавий, гіпнотичний, розумний, випадковий, характерний* і т. ін. Напр.: *Крім того, я абсолютно точно знаю, хто в них снайпер. Я його вирізнила з самого початку за характерним поглядом, яким він змалював і мене, і Романа. Так дивляться тільки профі: одночасно і на тебе, і на горизонт за спиною, вираховуючи можливі ворожі засідки й обираючи місце для своєї позиції* (с. 198).

Аудіальні перцептиви репрезентовані аудіально маркованими зразками, що опосередковано впливають на емоційний стан адресата, викликають певну реакцію на художньо інтерпретований слуховий образ навколишнього світу й породжують відповідні асоціації. Такі одиниці ілюструють відчуття, що локалізуються у свідомості реципієнта через орган слуху, відображають авторське світобачення, письменницький чуттєвий досвід, налаштовують адресата на сприйняття й інтерпретацію як природних, так і штучних звуків. Напр.: *Уже була глуха ніч, коли тишу за вікном підірвав звук сирени. Гудок був такий сильний, що завібрували стіни* (с. 16); *Окремим шкрябаючим дисонансом до тролейбусного різноголосся додався виразний російський акцент. Я його впізнала з півзвуку, з першого слова, з першого екання. Чужа говірка різала вухо тягучою претензійністю* (с. 123); *Хоча дракон лишився уві сні, металевий лязкіт нікуди не подівся, а навпаки наростав. Від цього звуку завібрували стіни гаража, як від землетрусу. Здавалося, хтось прив'язав до ланця сотню металевих щитів і тягне це по*

асфальту, висікаючи іскри (с. 178); *За комином було тихо, цегла глушила звуки бою, і я майже дослухалася до автоматних черг, які спалахували тут і там по всьому селі* (с. 196). Слухові рецептори є потужним «каналом зв'язку» із зовнішнім світом, уможлиблюють концептуалізацію акустичних реалій у площині мови, окреслюють шляхи репрезентації різних акустичних категорій із використанням різних мовних засобів – насамперед слів із частинимовним значенням предметності (*тиша, звук, сирена, гудок, різноголосся*), а також процесуальної (*призати вухо* – «дратувати кого-небудь, неприємно діяти на орган слуху») чи то непроцесуальної ознаки (*шкрябаючий дисонанс, металевий лязкіт*). Примітною в такому разі є лексема, використовувана для позначення поняття «слухове відчуття, викликане механічними коливаннями; те, що людина чує, сприймає органом слуху», тобто лексема *звук*.

До ядерних аудіальних перцептивів, актуалізованих у романі «Доця», уналежнюємо й лексеми *голос* – «сукупність різних щодо висоти, сили і тембру звуків, які видає людина чи тварина за допомогою голосового апарату», напр.: *Розбудили мене голоси в коридорі, кроки, штовханина. Щось габаритне тягли підлогою, щось падало з гуркотом* (с. 102); *Якщо раніше я стояла німим острівцем серед безкінечного моря розмов, суперечок, сварок, то зараз оніміли майже всі. Пасажири почали говорити дуже тихо, майже на вухо співрозмовнику, понижуючи голос в особливих місцях. Навіть банальні теми набували драматичного звучання, як у театрі. І на тлі багатозначного перешіптування особливо виділялися крикуні чи провокатори, яких тепер добре видно* (с. 123); *Його голос переривається, у трубі чулися сторонні шуми. До війни я б сказала, що це лясання батога по воді або салют* (с. 279). Подекуди відповідна одиниця зумовлює появу контекстуально зумовлених зразків, які опосередковано чи безпосередньо стосуються слухового рецептора (пор.: *говорити – тихо – на вухо співрозмовнику – понижуючи голос*), засвідчують те, що слухове сприйняття тісно пов'язане з комунікативним аспектом. Окрім лексеми *голос*, так звані «звукові семи» характеризують і інші одиниці зі значенням предметності, як-от: *розмова, суперечка, сварка, звучання, перешіптування, крикун, шум* і т. ін. (пор.: *шум* –

«сукупність різноманітних звуків, які швидко змінюються за частотою і силою; глухі звуки, що зливаються в одноманітне незлагоджене звучання»; *гул голосів* (с. 40), де *гул* – «віддалений або тривалий шум, що часто утворюється внаслідок злиття багатьох одноманітних або різнорідних звуків»). Такі моменти переконливо ілюструють: локалізувати звук набагато складніше, ніж візуально сфокусуватися на тому чи тому об'єкті.

До того ж, у контекстуальному оточенні аудіальні перцептиви отримують різні атрибутивні поширювачі, які певним чином модифікують значення стрижневого компонента, що відбиваються на контексті загалом, напр.: *божественний голос* (с. 13); *глибоко посаджений голос із добре відпрацьованими грудними модуляціями* (с. 30); *втомлений голос* (с. 36); *знайомий голос* (с. 78); *внутрішній голос* (с. 154); *зовсім інший голос, старий і безмежно втомлений* (с. 232) тощо. Неабияке інформаційне навантаження, так би мовити, перебирає на себе предикат: *голос прохрипів, загундосив* і т. ін. [пор.: *апарат підвищав голосом муедзина* (с. 151)].

У романі «Доця» **звук** репрезентовано як основний засіб інтелектуального й емоційного впливу на адресата, що повністю зосереджує свої думки, почуття на описуваних явищах, подіях, сприймає їх не лише зором, але й слухом, напр.: *Вона припинила труситися так само раптово, як і починала, повернулася до мене і сказала спокійним та буденним голосом, без жодного сліду істерики. – З неба люди падали. У мене на сараї. І на городі лежать. Голі, всі голі. І ноги кругом...* (с. 219). Письменниця, чітко усвідомлюючи те, що під час сприйняття й осмислення відповідного факту в організмі реципієнта відбуватимуться певні емоційні процеси, готує нас до дій у конкретній ситуації: ми налякані, але наше тіло не мобілізується до втечі, адже від реальності не втечеш. А відтак – про страшні наслідки катастрофи Boeing 777 на території Донецької області, підконтрольній так званій ДНР, сказано нібито «*спокійним та буденним голосом, без жодного сліду істерики*», хоч зазвичай у подібних ситуаціях, як відомо, виникає підвищена емоційна збудженість, супроводжувана риданням, сміхом, криком, корчами чи то розладом чутливості, рухомої сфери. Деякими симптомами авторка

наділяє її свою героїню, напр.: *У неї щось із обличчям. Абсолютно білі безкровні губи, жодного натяку на рум'янець – суцільне біле полотно на якому чорніли бездонні очі. Зіниці розширені, як у наркоманки, але жінка не схожа на наркоманку <...> Вона глянула на мене так, ніби щойно помітила, і раптом схопила за плече. Здалося, що в тіло впилися залізні лещата, такими сильними були ті пальці. Якби вона взялася за шию, я б у житті не вирвалася б. <...> Я пручалася з усіх сил, мені вдалося вдарити її по коліну, і лещата на мить ослабли. <...> Жінка так і стояла, тримаючи руку поперед себе, і тільки нижня щелепа тремтіла. Таке враження, ніби раптом зробилося дуже холодно, і вона намагається щось сказати, але губи не слухаються, і крізь зчеплені зуби прориваються глухі стогони* (с. 218). Наразі стає зрозуміло: Тамара Горіха Зерня «вводить» свою героїню у ступор, стан нечутливості, отупіння, нерухомості, зумовлений травматичним ушкодженням мозку, впливаючи не лише на слухові, а й зорові, дотикові рецептори, тобто використовуючи її тактильні перцептиви.

Тактильні перцептиви репрезентовані тактильно маркованими зразками, що опосередковано впливають на емоційний стан адресата, викликають певну реакцію на художньо інтерпретований дотиковий образ навколишнього світу й породжують відповідні асоціації. Якщо візуальна й аудіальна лексика є результатом вербалізації, так би мовити, дистантних відчуттів (здійснюються на певній віддалі, дистанції), то тактильна – є результатом суб'єктно-об'єктної взаємодії, контакту, безпосереднього дотику когось до чогось чи навпаки (пор.: дотик – «відчуття, що виникає при стиканні шкіри з навколишнім середовищем»). Напр.: *Чи не вперше у житті я не відчувала ні рук, ні ніг – тіло буквально заніміло. Я натискала на литку, бачила ямку на шкірі, бачила червону смужку від нігтів, але не чула дотику* (с. 104). Саме за допомогою тактильних відчуттів героїня Тамари Горіха Зерня оцінює не лише об'єкти навколишньої дійсності [*Ніколи не любила цей ритуал, сама по можливості уникала рукостискань, бо від самої перспективи доторкнутися до чужого холоділи й покривалися липким потом долоні* (с. 86)], а й власний фізичний стан організму, його

життєдіяльність, здатність виконувати життєві функції: *Обережно торкнулася голови – голова на місці, це добре. Замість звичної коси вкололася об щетину. Я лиса?* (с. 230).

Спектр тактильної лексики доволі строкатий, її диференціація, окрім ядерних елементів (*дотик, шкіра, рука, пальці, нога, торкнутися / доторкнутися* тощо), передбачає одиниці на позначення дотикових відчуттів, пов'язаних із визначенням: температури (*холодний, теплий*); вологості (*мокрый, сухий, вологий*); фактурності (*гладкий, липкий, гострий*); пластичності (*твердий, м'який*) і т. ін.: *Марина ухопила мене за руку, і я зауважила, які в неї сильні пальці. Тепер точно ходитиму з відбитком її п'ятірні, бо на моїй шкірі синці вискакують миттєво* (с. 110); *Все тіло тут же вкрилося пилом і липким потом, піт збирався в калюжі під ногами й животом, і кожен рух супроводжувався чавканням пластику, який прилипав до мокрої шкіри* (с. 188); *Майже не дихаючи, повертаюся на бік і спускаю ноги на підлогу, піджимаючи пальці від холодної плитки* (с. 231). Атрибутивні компоненти, що виступають специфічними маркерами тактильних відчуттів, ілюструють зазвичай якісні характеристики тих чи тих об'єктів (суб'єктів) відповідного «каналу зв'язку». Тактильні образи загалом уплітаються в контекст здебільшого при появі головної героїні, якій ті чи ті відчуття зазвичай і приписуються, маніфестують її емоційний і душевний стан.

Одоративні перцептиви репрезентовані одоративно маркованими зразками, що опосередковано впливають на емоційний стан адресата, викликають певну реакцію на художньо інтерпретований нюховий образ навколишнього світу й породжують відповідні асоціації. Напр.: *Так солодко уявляти себе в тихому човні, відчувати прохолоду і запах чистої білизни* (с. 104); *Карликові сосни чесно віддали життя, закриваючи потребу в бліндажному дереві, і свіжий запах смоли перебиває запах заліза* (с. 202). Одоративну лексику, що ілюструє специфіку ольфакторного сприйняття навколишнього світу, письменниця рідко використовує для зображення й позитивно оцінної характеристики пейзажів, предметів, явищ, персонажів. Замилювання краєвидами, картинами природи відходить на задній план, бо те, що сприймають органи нюху, так чи так

стосується війни, де протистояння відбувається з «вогнем і мечем», де боротьба – не на життя, а на смерть – непримиренна, жорстока, безпощадна. А тому навіть лексема *аромат* подекуди модифікує своє позитивно оцінене навантаження («приємний і ніжний запах; пахощі»), потрапляючи в контекстуальне оточення з одиницями іншої конотації: *Я закурила надворі, вдихаючи запах диму разом із ароматами ночі, яблук, прилої трави та тяжкого духу немитого тіла* (с. 273). Пор.: запах диму – аромат ночі – аромат яблук – аромат прилої трави – аромат тяжкого духу немитого тіла. Приємні, «свіжі» запахи повсякчас перебивають запахи «димув» (с. 248), «заліза» (с. 202), а «залізний запах» почасти «накладається на сморід газу» (с. 64), «сморід крові» (с. 98), «ядерного поту, тютюну й перегару» (с. 190), «мертвого тіла, який ні з чим не сплутаєш» (с. 251).

Густативні (смакові) перцептиви репрезентовані густативно маркованими зразками, що опосередковано впливають на емоційний стан адресата, викликають певну реакцію на художньо інтерпретований смаковий образ навколишнього світу й породжують відповідні асоціації. Напр.: *Це як радіація. Ти її не бачиш, не відчуваєш на смак, тільки в повітрі витає прозоре, і тобі краще випити йоду або тікати, доки не пізно* (с. 8); *Потім замовила ще каву, смакуючи кожен ковток* (с. 68). Варто, вочевидь, зауважити на тому, що лексичні одиниці, спричинені появою смакових відчуттів, не вирізняються особливою продуктивністю, хоч у романі певною мірою й актуалізовані найменування страв, напоїв тощо, використовувані для позначення тих чи тих продуктів харчування [*Потрібна їжа, і не мої кухонні вправи, а тонни нормальних продуктів. Хліб, м'ясо, ковбаса, тушонка, кава. Потрібна вода, хоч палета питної, і бак для технічної води* (с. 89)]. Однак до оприявлення результатів густативного сприйняття реалій зображуваної дійсності такі лексеми мають опосередкований стосунок: «миска борщу зі сметаною, повна по вінця, аж ложка стоїть», «і налиснички, і картопля з салом і цибулькою, і пухкий домашній пиріг із маком» (с. 126) уявляються тоді, коли про «наварене» розказують зі «смаком».

Смак є доволі затребуваним доменом при метафоризації («розвинуте почуття прекрасного, здатність до естетичної оцінки»). Тамара Горіха Зерня наділяє свою героїню, як і інших персонажів, здатністю думати «про смаки замовника» (с. 26), їсти, «не розбираючи смаку» (с. 66), «довго і зі смаком» переповідати історії (с. 167).

Зазвичай густативні перцептиви пов'язують з атрибутивними одиницями, які використовують для позначення смакових властивостей, коли з'являються, так би мовити, приємні / неприємні смакові образи, які, щоправда, у романі є поодинокими. Напр.: <...> *вода в сільському водогоні часто зникала і мала сильний металевий присмак* (с. 167); *Рот заповнився солодкою слиною, ноги ослабли й затремтіли, як ватяні, я буквально відчула, як нутроці піднімаються вгору і перекривають дихання* (с. 220); *Скоріше за все, бойовикам просто солодкого захотілося* (с. 253). Прикметники *солодкий, гіркий* експонуються в деяких контекстах із переосмисленим метафоричним значенням: *Це буде гірка пам'ять, яка отруюватиме наступні роки й довго дійматиме фантомними болями, але це її чаша, яку доведеться випити до дна* (с. 172).

Узагальнюючи, зауважимо: вербалізація екстероцептивних відчуттів передбачає не лише психофізіологічні механізми сприймання тих чи тих художньо відображених фрагментів об'єктивної дійсності, але й актуалізує специфічні лінгвокогнітивні операції, у результаті яких відбувається «обробка» колективно й індивідуально набутої перцептивної інформації. Словесна репрезентація відчуттів надає доступ до тих структур свідомості, у яких зафіксовані результати чуттєвого досвіду.

Тамара Горіха Зерня не лише сама відчуває трагедію сучасної війни, але й ословлює свої думки так, що вони отримують перцептивний відгук: адресат торкається до поверхні реальності, вдихає запах-аромат сучасного буття, чує вибухові симфонії, бачить форму і колір, що заповнюють вітражі свідомості, а потім, на жаль, не зі смаком, а з гірким присмаком переповідатиме про те, від чого болить власне серце і ятриться власна душа.

Бурич Л. Сенсоризми як репрезентанти авторської свідомості. *Вісник Львівського університету. Серія Журналістика*. 2018. Вип. 43. С. 218–226.

Гладченко К. Перцептивна лексика у мовній картині світу (когнітивний аспект). *Лінгвістичний вісник*. 2015. Вип. 4. С. 35–43.

Горіха Зерня Т. «Для мене війна є важливою частиною нашого буття»: інтерв'ю. 24.06.2011. URL: <https://suspilne.media/culture/141948-dla-mene-vijna-e-vazlivou-castinou-nasogo-butta-intervu-z-tamarou-goriha-zerna/>

Горіха Зерня Т. Доця: роман. Київ: Білка, 2019.

Горіха Зерня Т. «Я дуже хочу, щоб наші письменники знову й знову поверталися до теми війни»: інтерв'ю. 16.08.2020. URL: https://lb.ua/culture/2020/08/16/464002_tamara_goriha_zernya_ya_duzhe_hochu_shchob.html

Колоїз Ж.В. Когнітивно-прагматичний потенціал аудіальних перцептивів у поетичному мовленні Василя Стуса. *Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету: збірник наук. праць*. 2018. Вип. 17. С. 134–153.

Колоїз Ж.В. Специфіка тактильної лексики в романі Валентини Мастерової «Суча дочка». *Духоўная спадчына Усходняга Палесся: зб. навук. арт.* Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2018. С. 188–192.

Пухонська О.Я. Від історії до Донбасу: ідентичнісний простір війни в романі Тамари Горіха Зерня «Доця». *Закарпатські філологічні студії*. 2021. Вип. 15. С. 207–212.

Ренчка І.С. Мовна поведінка та мовна стійкість українців в умовах російсько-української війни (за романом Тамари Горіха Зерня «Доця»). *Українська мова*. 2020. № 3(75). С. 75–91.

Семашко Т. Етностереотипи тактильного модусу сприйняття: динаміка становлення. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Філологія*. 2015. Вип. 17(1). С. 39–42.

REFERENCES

Burych, L. (2018). Sensorisms as representatives of the author's consciousness. *Bulletin of Lviv University. Journalism series*, 43, 218–226 (in Ukr.).

Hladchenko, K. (2015). Perceptual vocabulary in the linguistic picture of the world (cognitive aspect). *Linguistic Bulletin*, 4, 35–43 (in Ukr.).

Horikha Zernia, T. (2011). “For me, war is an important part of our existence”. URL: <https://suspilne.media/culture/141948-dla-mene-vijna-e-vazlivou-castinou-nasogo-butta-intervu-z-tamarou-gorih-zerna/> (in Ukr.).

Horikha Zernia, T. (2019). *Dotsia: a novel*. Kyiv: Bilka (in Ukr.).

Horikha Zernia, T. (2020). “I really want our writers to return again and again to the theme of war”. URL: https://lb.ua/culture/2020/08/16/464002_tamara_gorih_zernya_ya_duzhe_hochu_shchob.html (in Ukr.).

Koloiz, Zh.V. (2018). Cognitive-pragmatic potential of auditory percepts in the poetic speech of Vasyl Stus. *Philological studies: Scientific bulletin of the Kryvyi Rih State Pedagogical University*, 17, 134–153 (in Ukr.).

Koloiz, Zh.V. (2018). The specifics of tactile vocabulary in Valentina Masterova’s novel “Daughter of a Bitch”. *Spiritual heritage of Eastern Polissia* (pp. 188–192). Gomel (in Ukr.).

Pukhonska, O.Ya. (2021). From history to Donbas: the identity space of war in Tamara Horikha Zernia’s novel “Dotsia”. *Transcarpathian Philological Studies*, 15, 207–212 (in Ukr.).

Renchka, I.Ye. (2020). Linguistic behavior and language stability of Ukrainians in the conditions of the Russian-Ukrainian war (based on the novel “Dotsia” by Tamara Horikha Zernia). *Ukrainian language*, 3(75), 75–91 (in Ukr.).

Semashko, T. (2015). Ethnostereotypes of the tactile mode of perception: dynamics of formation. *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Philology*, 17(1), 39–42 (in Ukr.).

Статтю отримано 03.03.2024

Zhanna Koloiz

PERCEPTIVE VOCABULARY IN THE NOVEL “DOTSIA” (“DAUGHTER”) BY TAMARA HORIKHA ZERNIA

The article examines the peculiarities of the verbalization of exteroceptive sensations in the novel “Dotsia” (“Daughter”) by Tamara Horikha Zernia, the objectified results of sensory perception that signal certain realities of the surrounding world are represented. Attention is focused on perceptual images that appeal to the recipient’s consciousness, actualize his perceptual experience and contribute to the perception of perceptual information. The perceptual vocabulary,

which is designed for indirect “irritation” of the relevant sense organs, is presented in the form of visually, auditorily, tactilely, odorically, and gustatory marked samples. These samples are considered to be able to influence the emotional state of the addressee, to cause a certain reaction to the artistically interpreted visual, auditory, tactile, olfactory, and gustatory images of the surrounding world, and to generate appropriate associations.

Visual perceptions are differentiated according to certain situations of visual perception, depending on the setting for the perception of specific people and objects, their size, color, shape, movement in space, etc.

Auditory perceptuals are characterized through the prism of sensations localized in the recipient’s consciousness through the organ of hearing, which adjust the addressee to the perception and interpretation of both natural and artificial sounds. The ways of representation of different acoustic categories using different linguistic means are outlined – first of all, words with a part-linguistic meaning of objectivity, procedural or non-procedural feature.

Tactile perceptions are interpreted as the result of subject-object interaction, contact, direct touch of someone to something or vice versa. The spectrum of tactile vocabulary is quite varied, its differentiation, in addition to nuclear elements, includes units for the designation of tactile sensations related to the determination of temperature, humidity, texture, plasticity, etc.

The specificity of the use of olfactory and gustatory perceptives, their semantic load in the artistic text, is proven.

Key words: perceptual vocabulary, perceptual image, labeled unit, addressee.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2024.100.12>

УДК 81'42[81'22:111.852:008(477)]821.161.2-1

МАРКЕРИ НАЦІОНАЛЬНОЇ КАРТИНИ СВІТУ УКРАЇНЦІВ У ПОЕТИЧНОМУ ДИСКУРСІ НЕОКЛАСИКІВ

ПАЛАШ

Альона Олегівна,

доктор філософії, молодший науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України; вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001; e-mail: palash706@gmail.com
ORCID: 0000-0001-5283-9906

Alona

PALASH,

PhD, Junior Researcher Department of Stylistics, Language Culture and Sociolinguistics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine; 4, Mykhaila Hrushevskoho St., Kyiv, 01001, Ukraine; e-mail: palash706@gmail.com

У статті представлено аналіз мовно-естетичних знаків культури (МЕЗК) як маркерів національної картини світу українців. Матеріалом дослідження став поетичний дискурс українських неокласиків, що органічно поєднує здобутки світової класики та національні традиції, створюючи своєрідний культурний простір, насичений образами та символами, зокрема такими, як земля, вогонь, Україна. Мовно-естетичне ускладнення відповідних МЕЗК демонструє складність і різноманітність цих знаків, що зумовлено як внутрішніми художньо-образними потребами, так і зовнішніми соціально-історичними чинниками. Простежено традиційні й новітні контекстуальні синтагматичні й парадигматичні зв'язки номінацій земля, вогонь, Україна. Ця інтерпретація засвідчує закріплення характерних семантичних відтінків, пов'язаних із національно-культурними конотаціями, в українському поетичному та загальномовному словнику. Рецепція та інтерпретація слів-образів земля, вогонь, Україна в поезії неокласиків багатовимірно спираються на фольклорно-міфологічну традицію, одночасно відображаючи суспільно-політичні конотації, мотивовані часом.

Ключові слова: мовно-естетичний знак культури, національна картина світу, національно-культурні конотації, етноконотація, семантика.

Мовно-естетичні знаки культури (МЕЗК) є важливими компонентами, що відображають національну картину світу будь-якої етнічної спільноти. Вони функціонують як універсальні мовні одиниці, які не тільки передають інформацію, але й виражають естетичні, культурні та світоглядні особливості народу. У контексті української культури МЕЗК набувають особливого значення, оскільки через них можна простежити як історичні, так і сучасні аспекти національної ідентичності українців.

Поняття МЕЗК вперше теоретично оформлене та обґрунтоване в монографічних працях С.Я. Єрмоленко «Нариси з української словесності» (1999) та «Мовно-естетичні знаки української культури» (2009). Зокрема визначено базові ознаки МЕЗК, а саме: наявність етномаркованого культурного знання, наповнення номінативної одиниці символічним змістом, герменевтичність і дидактична природа знака. Отже, аналіз МЕЗК сприяє глибшому розумінню української національної ідентичності та її вираженню в мовних формах.

Особливу увагу звертаємо на літературну творчість неокласиків, які активно спиралися на МЕЗК, що виражають національну свідомість та естетичні ідеали українства. Поетична мова неокласиків органічно інтегрувала здобутки світової класики з національною традицією. Осмислення ними долі України відбувається крізь призму віковичної культури, ціннісних надбань та сприйняття її історії в контексті історії людства. У мовно-поетичній картині світу неокласиків маркерами національної картини світу є МЕЗК *земля, вогонь, Україна*. Кожний із них, трансформуючись у поетичній сполучуваності, формує фрагмент національної картини світу українців 10–30-х рр. ХХ ст., у внутрішній формі якого знайшли відбиток біблійна, народно-пісенна, міфопоетична, усно-розмовна чи суспільно-політична традиція конкретно-образного узагальнення дійсності.

У поетичному словнику неокласиків МЕЗК *земля* реалізує і прямі загальномовні значення, і переносні, які засвідчують естетизацію, символізацію, а також інтертекстуалізацію цього знака в індивідуальних мовотворчих практиках. Адже «специфіка мови художньої літератури полягає в тому, що всі поняття про землю переживають тут процес естетичного осмислення,

всі вони трансформуються в світосприйманні людини і постають перед читачем водночас у дуже конкретних, чуттєвих образах-картинах та в узагальнених символах» [Єрмоленко 1999: 248].

У створеній неокласиками поетичній моделі світобудови слово-поняття *земля* конкретизують просторово марковані образи *поле* [«1. Безліса рівнина, рівний великий простір. <...> // Ділянка землі, що використовуються під посіви» (СУМ VII: 61)], *рілля* [«Виоране поле» (СУМ VIII: 575)], *лан* [«1. Безліса рівнина, рівний, широкий простір; поле. <...> // Ділянка оброблюваної землі, яка має певні межі» (СУМ IV: 443)], *нива* [«1. Ділянка або смуга землі, на якій ростуть хлібні культури або яка призначена для їх вирощування; поле» (СУМ V: 408)], *луг* [«1. Поросла травою і кущами лука, що використовується як пасовисько та сіножать. 2. заст. Низина, поросла лісом» (СУМ IV: 552)] тощо. Показово, що вони в текстах вживаються послідовно – і це засвідчує їх ситуативну взаємозамінність, демонструє контекстуальну синонімічність і синтезування семантики. Пор.: *Зоріти ніч і бути з вами, / Холодно-росяні поля, / І слухать, як гуде з нестями / І стугонить вночі земля* (Драй-Хмара: 91); *Він дасть землі, Микула новочасний, / Незнану міць – і процвіте земля, / І стане лан – як стан злотопоясний, / І нові вруна випестить рілля* (Рильський I: 226); *Напоєна пахучим медом нива, / Залитий золотом розлогий лан, – / Моя Вкраїно!... (Рильський II: 296); зелена земля моя, / Голубі береги! / Велетенською плямою / Вітер кинув луги* (Рильський II: 186); *Благословенні час той і година, / Коли земля ця цвітом процвіла, / Де бродить з калаталами маржина / У морі запаху щого зела* (Рильський IV: 225).

У трактуванні названих образів помітна орієнтація неокласиків на фольклорну традицію вживання образу *земля*, зокрема коли йдеться про зіставлення з жінкою, її станами, як-от:

- *земля – вагітність: Вона широка, тепла і вагітна* (Филипович: 91);
- *земля – народження: ...любо вірити, що знов земля цвістиме, / І новий плід зачне, і вродить новий плід* (Рильський I: 252);

• земля – мати: *Тоді б, – / як Геїн син* [Антей. – А.П.], / *що всіх героїв переміг, / почерпуючи свіжі сили при кожному до-
тику / до матері-землі, – / я духом знову окрилатів, / набрався
б знов снаги!* (Драй-Хмара: 150).

Жіночність землі – це універсальна, наднаціональна харак-
теристика: «з давніх-давен, ще з язичницьких часів земля ша-
нувалася й обожувалася як мати» [Жайворонок 2006: 243], «із
силами землі особливо споріднена жінка, мати, господиня, бо
з лона матері теж приходять усе живе й повертається назад,
щоб прийти звідти знову» [Войтович 2002: 190]. Тому орга-
нічним у мові неокласиків стає поетичний образ лона: *на лоні
ланів* (Ю. Клен: 43); *на поля розлогому лоні* (Ю. Клен: 163);
*Одважні, що прорізують уперто / Землі твердої лоно неродю-
че...* (Рильський II: 222); *Ти оживляєш лоно нив, / Ти окриляєш
води, / Тобі життя я присвятив, / Народе мій, народе!* (Риль-
ський III: 331).

Виразну етноконотацію засвідчує персоніфікований образ
землі – матері в ідіостилі М. Рильського: *земле, хліборобська
мати, / Обперезана річками голубими, / У зеленому високо-
му очінку, / У мережаній китайчатій запасці, / В плахті,
критій квітами ясними* (Рильський I: 210). Описові портретні
епітети *високий очінок, мережана китайчата запаска, плахта* –
це елементи українського національного жіночого вбрання, а
поетичне словосполучення *хліборобська мати* апелює до сві-
тоглядного стереотипу «українці – нація хліборобів».

Знаковий для поезики неокласиків образ *вільного поля*. Цей
МЕЗК вербалізує просторову уяву митця про місце, де він має
мистецьку свободу (*поля у безкраї, поле без меж*), пор.: *Але
пісня летить у поля у безкраї / Наче ластівка з теплих країв*
(Филипович: 87); *Моя Батьківщина – не сяйво пожеж, / Де
трупам зчорнілим гойдається, / Моя Батьківщина – це поле
без меж, / Це звільнена праця* (Рильський II: 197). Остання
ілюстрація генетично належить до так званих «текстів офіціо-
зу», однак естетики розглядуваного образу землі це не руйнує.

Зафіксовано в поетичному словнику неокласиків бібліїзм
земля обітована – вербалізатор семантики багатства, достатку,
щастя: *Зорекої надії / Обітована земля ... / Хто в громаді, той
щасливий, / Для того – як світ багата / Всеземного колективу /*

Обітована земля (Рильський I: 361–362). Ця апеляція теж має виразні ідеологічні конотації, прочитувані за актуальними для того часу образами *зореока надія, всеземний колектив* тощо. Це часово марковані МЕЗК.

Підтримання, продовження етнокультурних стереотипів української словесності простежуємо в сакралізації образу землі: *Поля мої, святі поля* (Рильський I: 284); *засівів ранніх лане пресвятий* (Рильський I: 76). Помітно, що основний інструмент такої сакралізації – поєднання номінації *земля* з епітетами *свята, пресвята*.

Негативне забарвлення мають епітети *земля занедбана / необроблена / непоорана: Поле чистеє / Не поорано / Вже давно* (Филипович: 52), а також поетична синтагма «земля не родить», що констатує неприродний стан землі-годувальниці: *Земля не родить* (Драй-Хмара: 167).

Семантично-оцінна поліфонія образу *земля* в поетичному дискурсі неокласиків пов'язана з двома аспектами сприйняття її мовоопису: як позитивно забарвленої природної реалії та негативно забарвленого соціально-культурного поняття.

У поетичній мові неокласиків МЕЗК *вогонь* репрезентує дві взаємопов'язані тематичні групи – позначення вогню небесного (сонячного) та вогню земного, що асоціювався з вогнем вітваря. Як зазначає В. Войтович, «вогонь вітваря – символ і провідник невидимого небесного вогню, об'єднав сім'ю, клан, плем'я і зробив їх центром, у якому проявляється дух Бога, що живе на землі. За ту найвищу мудрість землі і неба предки почали молитися життєдайному богу Сонця, стали вогнищанами, бо твердо вірили, що вогонь бога Сварожича вбереже і не спалить невинного: він святий, Божий, праведний» [Войтович 2002: 83].

Як відомо, неокласики були максимально орієнтовані на підтримання тягlosti національної словесної традиції та її синтезування із здобутками античної та європейської літератури. Тому природними, органічними у їх мовотворчості є рефлексії давніх вірувань – імена язичницьких богів, елементи ритуалів, пов'язаних з використанням вогню: *Тріумфувати – ні! Робити – так! До дна! / До краю! Мускули напружити, як струни! / Ку-мира втоплено, та він ще вирина... / Гей, а Дніпро шумить:*

не видибай, Перуне! (Рильський II: 169); *Зеленими горбами бовваніла, / Вночі широким степом шелестіла, / Молилась до Перуна і Сварога / І ще не знала, де твоя дорога. / Хозарин кликав до свого полону, / В діаспору жидівського закону, / І вавиє печеніг в роздерті шатра, / Де палахтіла жаром жовта ватра* (Ю. Клен: 94).

Численні міфопоетичні рефлексії має в поезії неокласиків також образ *блискавка / блискавиця* – небесний вогонь, «що його здавна пов'язують з богом Перуном» [Жайворонок 2006: 42], адже *блискавка* вважалася найсвятішим вогнем – даром бога Сонця, тому цей небесний вогонь берегли понад усе, його вважали чаклунським і використовували проти ворогів [Войтович 2002: 83]. Пор.: *таємниця блискавиць* (Ю. Клен: 327); *У миготінні блискавиць* (Рильський II: 256); *Блискавиць його бистрих* (Рильський II: 304).

Мотив давнього сонцепоклонницького культу відбито в антропологізації фізичних ознак слово-образу *сонця*, пор.: *І сонце на злотистім списі / Гойдається вгорі* (Ю. Клен: 59), *і сонце ранкове поволі, / гойдаючися на вершину тополі, / стає вже плином золотим* (Ю. Клен: 292); *Доріг багато в темі лежало! / Одна до щастя простяглась, / І сонце руки ті з'єднало* (Рильський IV: 55); *За гори вже сонце ховалось, / Рожевії хмарки пливли, / У ясні кольори вдягались, / І з сонцем блискучим прощались, / І тіні на землю несли* (Рильський I: 31).

Праслов'янське міфологічне уявлення актуалізоване у відповідних колірних, темпоральних ознаках *сонця*, пор.: *І понад степом сонце золоте / Завжди старою барвою цвіте* (Ю. Клен: 117); *Де давнє сонце крізь туман і дим / Спливає омофором золотим* (Ю. Клен: 126); *Віддавна сонце сяє зрячим / І чуйних закликає грім – / У звуці Сметани гарячим, / В Неруди слові вогнянім* (Рильський III: 217); *Прославить день широколетий, / Якому рівних не було, / Відколи сонце розцвіло!* (Рильський III: 322).

Мовно-естетичний розвиток МЕЗК *Україна* в поетичному дискурсі неокласиків є неоднорідним і дискретним. Це зумовлене позамовними суспільно-історичними та соціокультурними чинниками, зокрема різним ступенем інтеграції поетів «п'ятірного грона» в тогочасний ідеологічний простір та їх залежності від радянської тоталітарної системи.

У СУМ кодифіковано лексему *Україна* зі значенням «територія уздовж меж держави, біля її краю; країна, край» (СУМ Х: 422).

У поетичній реалізації цей поетизм може заступати синонім *країна*, пор.: *Лунають над просторами лункими. / Я бачив потім, як змиває з себе / Криваві плями наша Україна, – / Країна праці і працівників, – / Мости кладе, будинки горді ставить / Замість руїн, на попелі пожарищ* (Рильський II: 332); *Наша країна – країна труда* (Рильський II: 28); *Хай в муках він, як миша ця, загине, / у клітці гризучи залізо штаб; / хай стане пасткою йому країна, / де виріс він і житиме, як раб. / Нашли на нього хижу смерть і бурю! / Я тільки є благальний помсти крик, / моїм народом посланий мешуриц, / його страшний, проречистий язик. / Воскрес і віродився дух Ісаї / в моєму тілі вутлім і старім, / і чорним прапором жалоби маю / я над народом скривдjenним моїм. / Ждемо ми помсти, мов корова злучки, / яка реве та йти не хоче в хлів. / В нас Пейсах без маці, смутні в нас Кучки, / на Гамана нема медовиків». / Мов бас, бринить той* (Ю. Клен: 288). Як бачимо, у поетів, чия мовотворчість була пов'язана з різними територіями (Рильський – Україна, Клен – Німеччина), словесний образ країни різниться: один піднесено-урочистий, мажорний, почасти із соціально-політичними конотаціями, інший – знижений, мінорний.

Національно-забарвленим постає поетичний хронотоп, представлений не тільки традиційними номінативами на означення часу (*літа, вік, епоха, ера, минуле, майбутнє, день, ніч, весна, літо, осінь*), а й історично маркованими мовними одиницями, які слугують своєрідними символами минулого як семантичними складниками МЕЗК *України*. Дохристиянську добу маркують історизми *печеніги, половці, обри, татари, варяги, Аскольдова могила*, номінації язичницьких богів (*Сварог, Перун, Дажбог*), міфічних істот (*цар Горох*) пор.: *Його дощі нещадно полоскали, / і від негод він весь розкис, / порепались і геть повідставали / на ньому дошки. З десять місяців / він одоробалом царя Гороха, / діравобокий, височів / страшним, потворним символом епохи. / А зі Столипіна сяк-так / зробили швидко Марксове погруддя. / «Лише століпінський піджак*

(Ю. Клен: 172–173); *Мріється: знов печеніг, / Половці, обри, татари / Встали, / Скитським простором гудуть, / Ясир жезнуть. / Але де ж ті отари, / Що після них / Три дні й три ночі від теплої пари / Ген по слідах кочових / Степова / Возко диміла трава? / Чи ж не струмилось ріками* (Ю. Клен: 80); *Але, заливши всі літа / безчестя променями слави, / встає примара золота / старої Римської держави. / Он ступить на норвезький лід / вона й знесе звитяжні стяги. / Її до себе вабить схід, / де рідні княжили **варяги**. / <...> / І для Німеччини святої / німецький Зігфрід чи Сігурд / стає Іваном Калитою* (Ю. Клен: 246); *Чи ж не так само оливо Дніпра / Плюскоче тихо в промені вечірнім? / Хіба човни **Аскольдова гора** / Вже не вітає в просторі безмірнім, / Де давнє сонце крізь туман і дим / Спливає омофором золотим?* (Ю. Клен: 126).

Історичне минуле України втілене в метафорі «темрява століть». Оптимізує поетичний контекст прихована асоціація з роздертою плащаницею, яка стала благодатною для всіх народів світу і буде такою для майбутнього України: *Один закоханий в культурі / І вірить у державний лад, / А другий в гайдамацькій бурі / Шукає втіхи і порад. / За чаркою він не п'яніє, / А жартуватиме – біда! / Куліш таки почервоніє / І щось із Пушкіна згада. / А потім бачить – дивне диво! / **Роздерши темряву століть, / Свята і благодатна злива / Над Україною шумить*** (Филипович: 111–112). Історико-культурний контекст підтримують власні імена літературних діячів різних народів (*Гомер, Пушкін, Куліш*), маркери суспільних рухів (*гайдамацька буря*), які маркують і часові відтинки світової історії, в якій виявляє себе Україна: *Для нових поколінь, на шум зухвалій моді, / заглиблювався в текст Гомерових **рапсодій*** (Зеров І: 82).

Поетичні контексти Ю. Клена розвінчують ідеологію розквіту України в царські часи і в нові постреволуційні роки. Прикметні протиставлення номінацій на позначення «чужого» (антропоніми *Батий, Мамай, цар Петро, Стаханов*, назви народностей і влади *татари, хани*, негативно конотовані історизми *аракчєєвський режим, потьомкінські села, закони татарські* тощо) і «свого». Власне, «своє» марковане піднесеним епітетом «лицарський», пор.: *Кликали сурми народи /*

тут у хрестові походи, / і не **Батий**, не **Мамай** / переїжджали цей край. / **Строгі закони лицарські**, / а не погані **татарські**, / владу держав берегли (Ю. Клен: 232); **Солдатська пісня** вам весела / і **аракчєєвський режим**, / **потьомкінські атранні села** / і мертвий міт про третій Рим. / А ми в пісні вкладаєм тугу / за вербами, які шумлять, / викохуючи ту потугу, / в якій повстане наша рать. / <...> / Вам **дикий дух прадавніх ханів** / і **каторжний харпацький рай**, / якого вигадав **Стаханов**... (Ю. Клен: 318).

Піднесений колорит мають і такі асоціати МЕЗК України, як **Ярослав**, **Мономах**, **Хмельницький**, **Богдан**, **Данило**; **Січ**, **острів Хортиця**, **гетьманська булава** і **бунчук**, **гетьман**, пор.: **Тим часом, скривджений панами**, / **Хоча ж і сам не з бідарів**, / **Хмельницький** утіка степами / **До запорізьких козаків**, / У їхнє «лукомор'я» вольне. / **Вслухається народ бездольний** – / **Гримить у Січі** грім новий – / **Коронний гетьман**, **гетьман польний** / **І Єрємія** кам'яний / **Віч-на-віч стануть незабаром** / **Перед розбурханим пожегаром**, / **Як супротивна течія** – / **Та гору ж то візьме чия?** (Рильський II: 231); **Нужди й труда упертий син**, / **Біжить туди**, де вольна воля, / **Біжить крізь жах**, **біжить крізь ніч**, / **Туди**, де в водному околі / **Повсталала Запорізька Січ** (Рильський II: 229); **Там, над простором древнього майдана** / **слова урочисті універсала** / **дзвенять і розчакловують Богдана**, / **якого туга в камінь вчарувала** (Ю. Клен: 156); **Гучним і буйним бенкетом Богдана** / **Ти завершила коло, Богом дане** (Ю. Клен: 95); **А нам Данилова корона**, / **протоптаний варягом слід**, / і **Ярославові закони**, / і **Мономахів заповіт** (Ю. Клен: 317).

Підкреслено негативного оцінного забарвлення в інтерпретації Юрія Клєна набув словесний образ Богдана Хмельницького, який пов'язав історичну долю України зі становленням та діяльністю Московської держави: **Знов дише в легендах Москва**; / **А понад Софійським майданом** / **Так само на північ віддано** / **Простерта в руці булава**. / **Та ні, це глузливий салют!** / **Вкажи нею вниз, о гетьмане**, / **Бо рідний акрополь повстане** / **Не в дебрях чухонських, а тут** (Ю. Клен: 8). Минуле та сучасне України вступають у кореляційні відношення: **Свята Софія землі вже збирає** / і **України** дві в одну єднає. / **По всіх містах**,

немов весняний шал, / гуде універсал. / В старому Києві центральність Рада. / Та це ж розпочала Шехерезада, / в надхмарне царство кинувши місток, / одну з своїх казок. / Ще дітьми ми їх слухали охоче. / Куди ж її фантазія заскочить? / Вона підмішує в давнини мед / сучасний вінегрет (Ю. Клен: 156). Із казками Шехерезади, сучасним вінегретом асоціює поет суспільно-політичні зміни в Україні в 1917–1918 рр. Усе видається таким еkleктичним! Дисгармонія національного буття реалізується через традиційний для ментальної сміхової культури синтез елементів трагічного й комічного (переважно іронії, сарказму, гротеску, фарсу).

Сучасне історичне тло конкретизують власні імена учасників революційних подій 1917–1919 рр., пор.: *Та січові стрільці на оборону / стають, шикуються в струнці колони, / то ж Коновалець їхній командир / Кипить, клекоче вир. / Житомирською йде ворожий навал. / Але летять назустріч крики «Слава!»* (Ю. Клен: 158); *Але спливає Україна кров'ю, / бо підступають орди Муравйова, / і ясний Київ кидають стрільці, / мов стомлені жєнці* (Ю. Клен: 159).

Однією із стрижневих ідейних домінант поетичних творів неокласиків стає могутній архетипний образ *України-страдниці, України-руїни* на перехресті трагічної історії, пор.: *У ті роки великої руїни / Такий рясний, нечуваний врожай / Послав Господь нещасній Україні, / Якого доти ще не бачив край* (Ю. Клен: 116); *Вітавши хмару сарани, / Під шум нарад і конференцій / Усі зійшлись твої лани, / Твій скарб, і скот, і степ ділити. / І знов (на літа чи віки?) / Зчорнілий край, дощами змитий, / І над полями вітряки... / Знов невідкличність і руїна. / О, казнь незримой руки! / Очетвертована Вкраїно!* (Ю. Клен: 97); *І сполох помсти погасає / В кривавім морі. Дням тяжким / Не знає ліку Україна. / То там, то там спахне жарина / І панську руку опече, – / Та вік, як рік, у тьму тече, / І Україна – як руїна* (Рильський П: 230). Загальну тональність страждання підтримують метафори *сполох помсти, криваве море*, епітетна сполучуваність *велика руїна, нещасна Україна, очетвертована Вкраїно, зчорнілий край*.

Негативно маркованими постають центральні символи більшовицької епохи – *серп і молот*: *Та дзенькнув серп і за-*

махнувся **молот**... (Ю. Клен: 126); *Чи розповів, як то людей в наш вік / Крушив і чавив **пролетарський молот**? / В скількох кров'ях купаючи той **герб**, / Жнива справляв на людській ниві **серп**?* (Ю. Клен: 115), в поетичному тексті лексема *нива* виступає знаковим образом життя, а *серп* і *молот* – знаряддям сталінського режиму.

Важлива ознака світовідчуття неокласиків – це екзистенційне переживання соціально-політичних проблем сучасності, що й зумовило активну присутність в їхній творчості громадянських рефлексій та наскрізний трагічний пафос. Стильова манера неокласиків відкрита як для збереження традиційних способів художнього моделювання світу, так і для освоєння естетичних новацій. Відправним пунктом авторської поетичної програми стало переймання й творче переосмислення найвищих досягнень західноєвропейської та національної поезики.

Органічним складником образу *України* стає її природа. Через змалювання краєвидів української землі митці передають її красу та відтворюють національний дух народу. Крім образів *землі, степу, води*, поетичні пейзажі естетизують традиційні для національного культуропростору реалії: *ліси, гори, садки, гаї, яри, дороги, вітер* тощо. Знаками національного простору виступають назви рослин: *береза, верба, вишня, дуб, жито, каштан, клен, тополя* тощо, пор.: *Тополі і дуби схилиють токмо чола* (Зеров І: 102); *Коли ти п'єш сухі піски, / Гризеш кору **верби** старої. / О, знаю, пройдуть ще віки – / Не вистачить твоєї зброї* (Филипович: 63); *Знову небо в озерах синіє, / Біла **вишня** у небі цвіте. / Ясне сонце, всевладна надіє, / Хай настане життя золоте!* (Филипович: 103); *З камінних сходів я безжурно сходжу / На рівний і широкий тротуар, / Над головою шелестять **каштани**, / Доносяться уривками* (Филипович: 126); *Ти збираєш кленові листки, / В кожнім русі топкої руки / Ніжна втома і радість осіння... / О, задуманих **кленів** склепіння!* (Рильський: 347).

Вплив народнопоетичної традиції простежуємо у зверненні до образу *неба* та астральних поетизмів – *сонця, хмар, місяця, зір*, які в мовній практиці неокласиків стають постійним атрибутом пейзажів і філософських розмірковувань про вічні

проблеми людського буття: *Кругом сади. На їхні пишні шати / Спадає водограїв срібна мла, / А з неба, де горять ясні блавати, / Спливає золотиста мушмала* (Драй-Хмара: 124); *Я від їздив, і оком астролога / Допитувався в зір – яка дорога / Мене провадить у майбутні дні...* (Зеров І: 47); *повітря, рослини, води – / Вславляють усі блакить, / Усі приходять до згоди / Безмежно життя любить* (Филипович: 58).

Ключові мовно-естетичні знаки національної культури в дискурсі неокласиків – це образи, що вже універсалізовані в процесі становлення та розвитку української поетичної мови як вербалізатори національного колективного досвіду – міфопоетичного, фольклорного, а також історично-культурного, соціального та літературно-художнього. Із цим пов'язані розширені образно-виражальні можливості та інтенсифікована оцінність цих одиниць, що умотивовують їх значущість як компонентів національної картини світу українців.

Войтович Л.В. Українська міфологія. Київ: Либідь, 2002.

Єрмоленко С.Я. Мовно-естетичні знаки української культури. Київ, 2009.

Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності: Стилістика та культура мови. Київ: Довіра, 1999.

Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006.

Ковалів Ю.І. Українська поезія першої пол. ХХ ст. Київ: Перше вересня, 2000.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Драй-Хмара – Драй-Хмара М. Вибране. Київ: Дніпро, 1989.

Зеров – Зеров М.К. Твори: у 2 т. Т. 1: Поезії. Переклади. Київ: Дніпро, 1990.

Рильський – Рильський М.Т. Зібрання творів: у 20 т. Київ: Наукова думка, 1983–1990.

СУМ – Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

Филипович – Филипович П. Поезії. Київ: Рад. письменник, 1989.

Ю. Клен – Клен Ю. Вибране. Упоряд., авт. передм. Ю. Ковалів. Київ: Дніпро, 1991.

REFERENCES

- Kovaliv, Yu.I. Ukrainian poetry of the first half of the 20th century. Kyiv: Pershe veresnya (in Ukr.).
- Voitovych, L.V. (2002). Ukrainian mythology. Kyiv: Lybid (in Ukr.).
- Yermolenko, S. (1999). Essays on Ukrainian literature: Stylistics and Culture of Language. Kyiv: Dovira (in Ukr.).
- Yermolenko, S. (2009). Linguistic and aesthetic signs of Ukrainian culture. Kyiv (in Ukr.).
- Zhavoronok, V.V. (2006). Signs of Ukrainian Ethnoculture: Dictionary and Reference Book. Kyiv: Dovira (in Ukr.).

LEGEND

- Драй-Хмара – Draï-Khmara, M. (1989). Selected. Kyiv: Dnipro (in Ukr.).
- Зеров – Zerov, M.K. (1990). Works: in 2 vols. Vol. 1: Poems. Translations. Kyiv: Dnipro (in Ukr.).
- Рильський – Rylskyi, M.T. (1983–1990). Collected works: in 20 vols. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
- СУМ – Dictionary of the Ukrainian Language: in 11 vols. (1970–1980). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
- Филипович – Fylypovych, P. (1989). Poetry. Kyiv: Rad. pysmennyk (in Ukr.).
- Ю. Клен – Klen, Yu. (1991). Selected. Yu. Kovaliv (ed.). Kyiv: Dnipro (in Ukr.).

Статтю отримано 03.06.2024

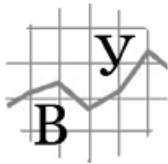
Alona Palash

MARKERS OF THE NATIONAL PICTURE OF THE WORLD OF UKRAINIANS IN THE POETIC DISCOURSE OF THE NEOCLASSICS

The article analyses the linguistic and aesthetic cultural signs (MEZK) as markers of the national picture of the world of Ukrainians, focusing on the poetic discourse of Ukrainian neoclassics. The poetic language of the neoclassics organically combines the achievements of the world classics and national traditions, creating a rich cultural space full of images and symbols, including earth, fire, and Ukraine. The lin-

guistic and aesthetic development of MEZK in their discourse demonstrates the complexity and diversity of these signs, which is due to both internal artistic needs and external socio-historical factors. The article traces traditional and modern contextual syntagmatic and paradigmatic connections between the nominations earth, fire, and Ukraine. This interpretation contributes to the consolidation of characteristic connotations associated with national and cultural connotations in the poetic and common language vocabulary. The reception and interpretation of the images of land, fire, and Ukraine in the poetry of the neoclassics are multidimensionally based on the folklore and mythological tradition, while reflecting the latest socio-political connotations motivated by the times. These processes demonstrate the complex and multifaceted nature of linguistic and aesthetic cultural signs that are markers of the national picture of the world of Ukrainians.

Key words: linguistic and aesthetic cultural sign, national picture of the world, national and cultural connotations, ethnoconotation, semantics.

МОВНА НОРМА: СТАЛЕ І ЗМІННЕ

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2024.100.13>

УДК 811.161.2'81'367.625

НОВІ ЯВИЩА В СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНОМУ ВЖИВАННІ ДІЄСЛІВНИХ УТВОРЕНЬ

ГОРОДЕНСЬКА
Катерина Григорівна,

Kateryna
HORODENSKA,

доктор філологічних наук,
професор, завідувач відділу
граматики та наукової термінології,
Інститут української мови НАН
України;
вул. Михайла Грушевського, 4,
м. Київ, 01001;
e-mail: k.horodenska70@meta.ua
ORCID: 0000-0003-2638-9037

Doctor of Philological Sciences.
Professor, Head of the Department of
Grammar and Scientific Terminology,
Institute of the Ukrainian Language of
the National Academy of Sciences of
Ukraine;
4, Mykhaila Hrushevskoho St., Kyiv,
01001, Ukraine;
e-mail: k.horodenska70@meta.ua

У статті проаналізовано нові явища у вживанні трьох основних типів дієслівних утворень – дієвідмінюваних, або морфологічних, дієслів, інфінітивів та предикативних форм на -но, -то, з'ясовано мовні й позамовні чинники граматичної динаміки, оцінено зміни на тлі прескриптивних граматичних норм.

Констатовано повернення до активного нормативного вжитку форми першої особи множини наказового способу на -мо, -ймо зі значенням спонукання до спільної дії в заклично-спонукальних дискурсах. Відзначено посилення тенденції до активнішого використання інфінітивів у творенні синтетичної (простой) форми майбутнього часу та подальшу конкуренцію інфінітива і співвідносного з ним іменника в об'єктній позиції.

Визначено проблеми реактуалізації предикативних форм на -но -то в наукових текстах, офіційно-діловій сфері та в мові засобів масової комунікації.

Ключові слова: дієслівні утворення, дієвідмінювані дієслова, інфінітив, предикативні форми на **-но, -то**, реактуалізація, прескриптивні граматичні норми.

Перші зміни в семантико-граматичному вживанні дієслівних утворень української мови почали з'являтися в 90-х рр. ХХ ст., далі вони набували ширшого й стійкішого характеру. Практичні вияви цих змін дослідники досі оцінюють неоднаково. Вони більш-менш одноставні лише у визначенні основних причин граматичної динаміки, адже пов'язують її з активізацією прескриптивних чинників, з подальшою «націоналізацією», автохтонізацією української літературної мови [Колібаба 2014: 87; Тараненко 2016: 91, 98]. У пропонованій статті поставлено за мету оцінити нові явища та зміни у використанні дієслівних утворень на тлі прескриптивних граматичних норм та деяких уже сформованих тенденцій, з'ясувати їхню комунікативну доцільність.

Зміни сталися у вживанні всіх чотирьох типів дієслівних утворень – дієвідмінюваних, або морфологічних, дієслів, інфінітивів, предикативних форм на **-но, -то** та аналітичних форм дієприкметників [Городенська 2017: 372–375], але найбільше їх зазнали перші три типи, тому вони й стали об'єктом окремого дослідження.

У граматичному використанні **дієвідмінюваних дієслів** зміни пов'язані насамперед із поверненням до активного вжитку форми першої особи множини наказового способу на **-мо, -імо**, якою мовець спонукає себе і всіх інших осіб до спільної дії. Ця морфологічна форма становить граматичну специфіку української літературної мови. Як відомо, замість неї, подібно до російської мови, в українському вжитку радянського періоду набула поширення аналітична форма *давай (давайте) + дієслово* у формі майбутнього часу, пор.: *давай підемо, давай поїдемо, давайте почнемо, давайте поговоримо, давайте подумаємо, давайте згадаємо, давайте заспіваємо* і под., замість нормативних *ходімо, їдьмо, почнімо, поговорімо, подумаймо*,

згадаймо, заспіваймо та ін. Сьогодні досить очевидною і незаперечною є тенденція до переважного вживання дієслівних форм наказового способу спільної дії чи спільного стану в заклично-спонукальних дискурсах, пор.: *Єднаймося!*; *Тримаймося!*; *Тримаймося одне одного!*; *Тримаймося разом до перемоги!*; *Гуртуймося для перемоги!*; *Рухаймося разом до перемоги!*; *Тримаймо стрій!*; *Думаймо!*; *Бережімо здоров'я!*; *Будьмо обережними!*; *Будьмо впевненими в перемозі!* Слабкіше виражає спонукальність до виконання спільної дії форма першої особи множини теперішнього часу, транспонована в таку саму форму наказового способу, пор.: *Гартуємо* (=гартуймо) *перемогу разом!*; *Наближаємо* (=наближаймо) *перемогу разом!*; *Підтримуємо* (=підтримуймо) *український футбол!*; *Пишемо* (=пишімо) *диктант разом!* Паралельно з ними використовують і форми другої особи множини наказового способу із закінченнями *-іть*, *-те*, які, на відміну від перших, спонукають інших осіб виконати потрібну дію чи набути потрібного стану, пор.: *Правильно носіть маску!*; *Мийте руки!*; *Бережіть себе!*; *Бережіть своє здоров'я!*; *Тримайтеся!*; *Донатйте Збройні сили України!*; *Допомагайте Збройним силам України!*; *Не залишайте укриття!*; *Не панікуйте!*; *Перевіряйте інформацію!*; *Не довіряйте сумнівним джерелам!*; *Не розслабляйтеся, війна триває!*; *Вірте Збройним силам України!*; *Повертайтеся до дому живі й здорові та ін.*

У вживанні дієвідмінюваних дієслів помітне також активніше використання форм спонукального способу, для яких характерне послаблене волевиявлення мовця та апелятивності, оскільки він, як відомо, не вимагає від співрозмовника чи співрозмовників обов'язково виконати бажану для нього (них) дію [Городенська 2017: 391]. Ці форми органічні для контекстів некатегоричного спонукування до дії в питальних або розповідних реченнях, яке досить відчутне на тлі відповідних форм наказового способу, що категорично спонукають виконати дію, пор.: *Чи не спрогнозували б ви дії влади?* і *Спрогнозуйте дії влади.* До форм спонукального способу вдаються переважно журналісти в спілкуванні з експертами на теми війни або конфіденційні теми, напр.: *Чи не повідомили б ви докладніше про нічні обстріли міста?* (звернення Г. Бабій до експерта);

Чи не розповіли б ви в межах дозволеного про напрямки наступу українських збройних формувань (звернення С. Стуканова до експерта).

В українському комунікативному просторі очевидне активніше використання дієслів у формі майбутнього часу, що зумовлено позамовними чинниками – очікуваннями і сподіваннями людей на перемогу в російсько-українській війні, напр.: *Ми переможемо!*; *Ми вистоймо!*; *Перемога буде за нами!*; *Ми проживемо цей складний час разом!*; *Ми відбудуємо зруйновані міста і села!*

У сучасній мовній практиці простежуємо чимало змін у семантико-граматичному вживанні конкретних дієвідмінюваних дієслів, що суперечать прескриптивним нормам. Ідеться, зокрема, про використання деяких дієслів у функції допоміжного (напівзв'язкового) компонента складеного дієслівного присудка, що, як відомо, виконує семантичну і граматичну функції. Це стосується таких, як *мати*, *хотіти*. Перше з них стало досить активно вживаним у сучасному українському комунікативному просторі у функції допоміжного (напівзв'язкового) дієслова, поєданого з інфінітивом у структурі дієслівного складеного присудка. Воно витіснило із цієї структури модальний компонент зі значенням повинності – *повинен* (*повинна*, *повинне*, *повинні*) – і тепер саме означає, що хтось повинен що-небудь робити / зробити (пор.: *Кожен з нас має допомагати, хто чим може, Збройним силам України і Кожен з нас повинен допомагати, хто чим може, Збройним силам України; Цією справою мають керувати люди, які набули вже досвіду і Цією справою повинні керувати люди, які набули вже досвіду*). Особливо помітне надуживання фразеологізованої сполуки *має бути*, яка означає 'повинно щось відбутися, настати' (напр.: *Щоранку має бути зведення про ситуацію на всіх напрямках ведення війни*); 'хтось повинен прийти, прибути куди-небудь чи бути присутнім десь' (напр.: *На зустрічі має бути вповноважений із прав дитини*); 'щось повинно міститися, лежати де-небудь' (напр.: *Тут мала бути переправа; На столі мали бути папки з матеріалами*). СУМ-11 зафіксував значення 'хтось повинен робити (зробити) що-небудь' дієслова *мати*, але як останнє із шістьох його значень, і, що досить важливо, це значення про-

ілюстровано прикладами з творів української класичної літератури та літератури новітнього періоду. Активне використання дієслова *мати* в ролі допоміжного (напівзв'язкового) елемента з модальним значенням повинності у структурі дієслівного складеного присудка в українській мові останніх десятиріч пояснюють впливом польської мови. На мою думку, обґрунтувати таке вживання лише чужомовним впливом буде не об'єктивно. Те, що дієслівний зв'язковий компонент *мати* з модальним значенням повинності у структурі дієслівного складеного присудка істотно витіснив з українського вжитку модальний компонент *повинен* (*повинна, повинне, повинні*), свідчить про однастайність насамперед професійної (журналістської, наукової, освітянської) спільноти в підтриманні та застосуванні цього модального компонента, на що могла вплинути і чужомовна практика його активного вживання.

Безпідставно почали активно вживати напівзв'язковий компонент *хочу* у структурі дієслівного складеного присудка двоскладних речень. Це явище спостерігаємо на Суспільному радіо та Українському телебаченні, які щодня передають привітання та подяки відомих людей воїнам Збройних сил України. Їх починають *Я хочу привітати...; Я хочу подякувати...; Я хочу звернутися...; Я хочу сказати, що пишаюся вами, бійцями...* У таких зверненнях зайвим є напівзв'язкове дієслово *хочу*, оскільки тут воно виражає значення 'мати намір, збиратися щось зробити', а той, хто звертається до воїнів, повідомляє не про свій намір, а безпосередньо висловлює їм подяку або захоплення їхньою звитягою, мужністю, стійкістю. Тому потрібно починати привітання, подяку реченнями із простим дієслівним присудком: *Я вітаю...; Я дякую...; Я звертаюся до...; Я пишаюся вами...*

Під впливом позамовних чинників, насамперед повномасштабної війни в Україні, активізовано вживання кількох напівзв'язкових фазових дієслів, зокрема таких, як *починати / почати, продовжувати, переставати / перестати, припиняти / припинити*, та напівзв'язкових дієслів модальної семантики *могти / змогти, уміти / зуміти, сміти, намагатися, мусити* з інфінітивами у складених дієслівних присудках (напр.: *Віднедавня російськомовні громадяни зі Сходу та Півдня України почали розмовляти українською мовою; Збройні сили України*

*продовжують чинити опір ворогові на Запорізькому напрямку; Партнери запевняють, що не перестануть допомагати Україні; Бойова бригада змогла відбити ворожий наступ; Ми не сміємо розслаблюватися, бо війна триває; Ворог намагається повернути втрачені позиції; Ми мусимо зберігати пильність та ін.) і напівзв'язкових фазових дієслів у складеному головному членові безособового (одноособового) односкладного речення (пор.: **Почало** вибухати; **Продовжувало** горіти; **Перестало** стріляти; **Перестало** вибухати).*

У використанні інфінітива як окремого типу дієслівних утворень реактуалізовано дві проблеми, що їх порушували і в попередні періоди розвитку української мови, тому вважати їх зовсім новими не можна. Перша пов'язана з уживанням інфінітива як лексико-семантичної частини дієслівного складеного присудка з формами майбутнього часу власне-зв'язки *бути*. Тут спостерігаємо ту саму тенденцію, яку відзначали дослідники у 20-х роках ХХ ст., із приводу якої дискутували мовознавці в 60–70-х роках і на якій знову наполягає багато мовознавців з 90-х років цього сторіччя. Суть її полягає в заміні таких дієслівних присудків, що є складеною (аналітичною) формою майбутнього часу недоконаного виду, синтетичною, або простою, формою цього часу. Ідеться про форми майбутнього часу *буду працювати і працюватиму, будемо допомагати і допомагатимемо, будуть наступати і наступатимуть*. Тенденція до надання переваги синтетичним (простим) формам майбутнього часу недоконаного виду помітна сьогодні в багатьох функціонально-стильових сферах української літературної мови [Тараненко 2016: 93], в індивідуальних мовних практиках, але поки що маємо підстави констатувати лише конкуренцію синтетичних і аналітичних форм майбутнього часу недоконаного виду [там само].

Друга проблема – це вживання інфінітива чи іменника, утвореного від цього інфінітива способом нульової суфіксації або за допомогою суфікса **-нн-**, в об'єктній позиції, відкритій в односкладному реченні предикативною формою на **-но**. Ідеться про речення на зразок *На території України заборонено створювати будь-які збройні формування та розташовувати іноземні військові бази і На території України заборонено створен-*

ня будь-яких збройних формувань та розташування іноземних військових баз; Тут заборонено **переходити** і Тут заборонено **перехід**; Дозволено **переходити** і Дозволено **перехід**; Заборонено **палити (курити)** у громадських місцях і Заборонено **паління (куріння)** у громадських місцях; Рекомендовано **носити** одяг із натуральних тканин і Рекомендовано **носіння** одягу з натуральних тканин. Дослідники вважали раніше і вважають тепер об'єктний інфінітив органічним явищем в українському синтаксисі. Проте в українській мовній практиці досі спостерігаємо конкурентні відношення між таким інфінітивом і віддієслівним іменником в об'єктній позиції. Оскільки значення дії чи стану є вторинними для віддієслівного іменника порівняно з дією чи станом, вираженими його базовим інфінітивом, то в об'єктній позиції логічно вживати інфінітив.

Під впливом позамовних чинників інфінітив широко використовують і в ролі простого інфінітивного головного члена із часткою **би (б)** в односкладних інфінітивних реченнях для вираження бажаної для мовців дії чи бажаного стану (напр.: **Здобути б** якнайшвидше перемогу над ворогом; **Витиснути б** окупанта за кордони України; **Дочекатися б** звільнення окупованих територій) та як лексико-семантичний компонент, поєднаний з модальними словами *треба, потрібно, варто, можна* і под., у структурі складеного головного члена інфінітивних речень (напр.: **Треба допомагати** Збройним силам України; **Потрібно триматися** всім; **Варто перевіряти** інформацію; **Не можна фотографувати** об'єкти після обстрілів; **Треба буде розмінювати** величезні площі).

Зміни, що стосуються вживання **предикативних форм на -но, -то** як окремого типу дієслівних утворень, логічно аналізувати у зв'язку з односкладними дієслівними (раніше їх називали безособовими) реченнями, де вони виконують роль головного предикативного члена. Із 90-х років ХХ ст. до сьогодні триває повернення до активного українського вжитку цих односкладних речень, що становлять національну специфіку синтаксису української літературної мови, суть якої полягає в тому, що вони спеціалізовані на вираженні дій, які не передбачають означення їхнього виконавця [Пугач 1996: 20]. Призначення речень із предикативними формами на **-но, -то** –

виражати результат раніше виконаної дії безвідносно до її виконавця [Городенська 2017: 372].

За радянської доби вживання односкладних речень із предикативними формами на **-но**, **-то** у притаманній їм функції істотно обмежили тільки тому, що вони відрізняли синтаксис української літературної мови від синтаксису російської літературної мови. Нинішнє повернення їх до активного нормативного вжитку, що триває з 90-х років ХХ ст., – це повторна реактуалізація після 20-х років. Вона почалася в лінгвістичних текстах української наукової мови, насамперед у текстах дисертацій, авторефератів, статей, в анотаціях, резюме тощо [Городенська 2001: 13]. Сьогодні спостерігаємо значно ширше вживання таких конструкцій у наукових текстах інших галузей знань та в офіційно-діловій мові (пор.: *Дисертацію рекомендовано до захисту; Автореферат розіслано; Церемонію закінчено; Нагородження завершено; Візит відкладено; Проєкт бюджету схвалено на засіданні Верховної Ради*), у мові засобів масової комунікації (пор.: *Повітряну тривогу оголошено в Києві; Повітряну тривогу скасовано; Мешканців евакуйовано із прифронтових сіл; Атаку ворога відбито; Наступ продовжено; Надано допомогу потерпілим*).

Проте у використанні односкладних речень із предикативними формами на **-но**, **-то**, усупереч їх функційному призначенню виражати результат раніше виконаної дії безвідносно до її виконавця, ще нерідко спостерігаємо введення до їхнього складу члена речення у формі орудного відмінка зі значенням виконавця дії¹, напр.: *Закон ухвалено Верховною Радою; Кошторис схвалено Кабінетом Міністрів; Допомогу надано Євросоюзом; Лист підписано директором*. Особливо помітне помилкове використання займенникового слова *нами* із цим значенням перед чи після предикативної форми на **-но** або **-то**, напр.: *Нами узагальнено порушення; Нами визначено шлях евакуації; Нами відбито підсумки*. За потреби назвати

¹ Дехто з дослідників вважає, що орудний суб'єктний із цими формами пов'язаний зрідка в науковому стилі, що свідчить про збереження однієї з рис пасивних зворотів [Межов 2000: 95]. Але із цією думкою не можна погодитися, оскільки вона суголосна з підтриманням трикомпонентних пасивних конструкцій, у яких суб'єкт виражений формою орудного відмінка.

виконавця дії потрібно вживати в українській мові, як відомо, двоскладних речень, підмет яких і означає його, пор.: *Закон ухвалено Верховною Радою і Верховна Рада ухвалила закон; Кошторис схвалено Кабінетом Міністрів і Кабінет Міністрів схвалив кошторис; Допомогу надано Євросоюзом і Євросоюз надав допомогу; Лист підписано директором і Директор підписав лист; Нами узагальнено порушення і Ми узагальнили порушення; Нами визначено шлях евакуації і Ми визначили шлях евакуації; Нами зібрано інформацію про злочини росії в Бучі та Ірпені і Ми збрали інформацію про злочини росії в Бучі та Ірпені.* Як бачимо, проблему з орудним суб'єкта, на розв'язанні якої наполягали українські мовознавці ще у 20-х роках ХХ ст., остаточно не усунули з української мовної практики і через сто років.

Так само не вилучили і невмотивованих зв'язкових компонентів *було, буде*, поєднаних із предикативними формами на *-но, -то* в односкладних конструкціях. Щодо них тривають дискусії дотепер: одні категорично заперечували саме поєднання цих форм дієслівної зв'язки *бути* з предикативними формами на *-но, -то* (В.І. Сімович, М.М. Гладкий, М.Ф. Сулима, С.С. Смеречинський), інші обмежували вживання зв'язок *було, буде* з такими формами семантичним і комунікативним чинниками (Л.А. Булаховський, С.П. Бевзенко, І.З. Петличний), а треті вважали поєднання цих зв'язкових компонентів із предикативними формами на *-но, -то* нормативним (О.П. Ізюмов, М.К. Грунський, О.Н. Синявський).

Спостереження за використанням зв'язок *було, буде* з предикативними формами на *-но, -то* в різних функційно-стильових сферах української літературної мови 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст., що його виконала С.В. Харченко, дало їй підстави констатувати: уживання цих зв'язкових форм на сьогодні не внормоване, не кодифіковане в граматичних описах української літературної мови. Серед синтаксичних конструкцій, головний член яких виражений дієслівною зв'язкою *було* і предикативом на *-но, -то*, переважають ті, у яких ця зв'язка має факультативний характер, її використання в авторських текстах безпідставне, воно залежить від суб'єктивного сприйняття вихідного дієслова. Зваживши на конструктивні міркування деяких своїх

попередників і на власні спостереження, С.В. Харченко подала кілька рекомендацій:

1. Перевагу потрібно надавати синтаксичним конструкціям, у яких предикатив на **-но, -то** вживаємо без дієслівного зв'язкового компонента *було*.

2. До комунікативних ситуацій, у яких використання дієслівного зв'язкового компонента *було* з предикативом на **-но, -то** семантично й граматично зумовлене, зарахувала такі:

1) якщо на початку речення постає потреба щось минуле протиставити теперішньому, увиразнити буттєвість, пор.: *Як було вже зазначено; Як було вже з'ясовано в попередньому розділі;*

2) якщо потрібно дистанціювати минуле від теперішнього, посилити часове віддалення певної інформації від моменту мовлення чи щодо основної, поданої в реченні інформації;

3) якщо потрібно вказати на протяжність дії.

3. Зв'язковий компонент *буде* з предикативом на **-но, -то** семантично й граматично потрібен у комунікативних ситуаціях, коли:

1) мовець свідомо / підсвідомо бажає в перспективі дистанціюватися від можливої дії, у відповідь на докір, що він чогось не виконав, відповідатиме: *Буде зроблено (виконано, підготовлено);*

2) мовець хоче заакцентувати саме на майбутній бажаній, прогнозованій чи уявній дії, бажаному факті тощо, а не на виконавцеві дії: *...буде уніфіковано видачу земельних актів (з газети) [Харченко 2017: 264–268].*

Цілком слушним вважаю застереження дослідниці, що сьогодні в українському житку чимало «абсолютно зайвих *було*» в односкладних конструкціях із предикативними формами на **-но, -то**, та підтримую рекомендацію про доцільність використання зв'язки *було* лише в комунікативних ситуаціях, у яких потрібно протиставити минуле теперішньому, увиразнити буттєвість, дистанціювати минуле від теперішнього.

Неоднозначною є тенденція до помітного використання зв'язки *буде* з предикативними формами на **-но, -то** в різних жанрах публіцистичного і художнього стилів, та надзвичайно обмеженого її вживання із цією функцією в текстах науко-

вого стилю, яку спостерегла С.В. Харченко [Харченко 2017: 267–268]. Услід за Ю.В. Шевельовим, вважаю таке вживання суперечливим, оскільки воно відбиває поєднання різновекторних граматичних форм – минулого і майбутнього часу в одній синтаксичній конструкції [Шевельов 2008: 445]. У таких конструкціях логічно вживати форми майбутнього часу доконаного виду морфологічних дієслів, пор.: **Буде виконано завдання** і **Виконаємо завдання**; **Їм буде виділено земельну ділянку** і **Їм виділять земельну ділянку**.

Отже, одні зміни у вживанні дієслівних утворень за понад два десятиріччя набули стійкого характеру, інші перебувають на стадії взаємодії або конкуренції з попередніми тенденціями, а треті почали лише розгортатися. Вияви змін залежать від їхнього зв'язку з граматичною прескриптивною нормою, нерідко – з поверненням такої норми, безпідставно вилученої з писемної та усної української мовної практики під впливом чужомовної граматичної норми, або з розвитком певної тенденції у вживанні дієслівних утворень, спричиненої якимись позамовними чинниками в сучасному українському комунікативному просторі.

Городенська К. Синтаксична специфіка української наукової мови. *Українська термінологія і сучасність*. Київ: КНЕУ, 2001. Вип. IV. С. 11–14.

Городенська К.Г. Дієслово. *Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Соколова С.О., Загнітко А.П.* Граматика сучасної української літературної мови. *Морфологія*. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2017. С. 364–492.

Колібаба Л. Варіантність відмінкових закінчень іменників на тлі морфологічних норм української літературної мови кінця ХХ – початку ХХІ сторіч. *Українська мова*. 2014. № 1. С. 86–96.

Межов О.Г. Орудний відмінок як морфологічний варіант суб'єктної синтаксеми. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія. Філологія*. Вінниця, 2000. Вип. 2. С. 93–97.

Пугач В.М. Історія формування та функціонування предикативних форм на **-но**, **-то** в українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 1996.

Тараненко О.О. Тенденції до синтетизму в сучасній українській літературній мові (кінець ХХ – початок ХХІ ст.). *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Філологія*. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2016. Т. 19. № 2. С. 91–100.

Харченко С.В. Синтаксичні норми української літературної мови ХХ – початку ХХІ ст. Київ: Міленіум, 2017.

Шевельов Ю.В. Історичні перипетії однієї синтаксичної конструкції у східнослов'янських мовах (безособові речення на *-но, -то* із знах. відмінком додатка). *Шевельов Ю. Вибрані праці: у 2 кн.* Кн. 1: *Мовознавство*. Київ: Києво-Могилянська академія, 2008. С. 432–453.

REFERENCE

Chevelov, Yu.V. (2008). Historical vicissitudes of one syntactic structure in East Slavic languages (impersonal sentences in *-no, -to* with the accusative case of the adjunct). *Chevelov, Yu. Selected works: in 2 books. Book 1: Linguistics*. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia (in Ukr.).

Horodenska, K. (2001). Syntactic specificity of the Ukrainian scientific language. *Ukrainska terminolohiia i suchasnist, IV*, 11–14 (in Ukr.).

Horodenska, K.H. (2017). Verb. *Iykhovanets, I.R., Horodenska, K.H., Zahnitko, A.P., Sokolova, S.O. Grammar of modern Ukrainian literary language. Morphology* (pp. 364–492). Kyiv: Vyd. dim Dmytra Buraho (in Ukr.).

Kolibaba, L. (2014). Variant case endings of nouns against the background of morphological norms of the Ukrainian literary language of the late 20th – early 21st centuries. *Ukrainska mova, I*, 86–96 (in Ukr.).

Kharchenko, S.V. (2017). Syntactic norms of the Ukrainian literary language of the 20th – early 21st centuries. Kyiv: Milenium (in Ukr.).

Mezhov, O.H. (2000). Instrumental case as a morphological variant of the subjective syntaxeme. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. Mykhaila Kotsubynskoho. Seriia. Filolohiia, 2*, 93–97 (in Ukr.).

Puhach, V.M. (1996). History of the formation and functioning of predicative forms in *-no, -to* in the Ukrainian language: Abstract of Ph.D. thesis in Philology. Kyiv (in Ukr.).

Taranenko, O.O. (2016). Tendencies to syntheticism in the modern Ukrainian literary language (end of the 20th – beginning of the 21st century). *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho linhvistychnoho universytetu. Seriia Filolohiia, 19, 2*, 91–100 (in Ukr.).

Статтю отримано 24.04.2024

Kateryna Horodenska

NEW PHENOMENA IN THE SEMANTIC AND GRAMMATICAL USE OF VERB FORMATIONS

The article analyzes new phenomena of the use of three main types of verb formations, namely inflected or morphological verbs, infinitives, and predicative forms in *-no*, *-to*, found linguistic and non-linguistic factors of grammatical dynamics, evaluates the changes that have occurred in the background of prescriptive grammatical norms.

It has ascertained a return to the active normative use of the first person plural form of the imperative in *-mo*, *-imo* with the meaning of encouragement to joint action, which is especially noticeable in the exhortation-motivational discourses of the mass communication media, and the forms of the motivational mood as explicators of a non-categorical urge to perform a certain action.

The widespread use of auxiliary verbs *мату* with the modal meaning of obligation and *хотіму* with the meaning of intention to do something in the structure of verbal compound predicates was evaluated from the normative perspective.

The tendency towards more active use was noted infinitives in creating the synthetic (simple) form of the future tense and the subsequent competition of the infinitive and the corresponding noun in the object position.

The paper substantiates the wide use of infinitives in the role of the simple infinitive main member with a particle *by* (*b*) to express the desired action or desired state for the speakers and as a function of the lexical-semantic component combined with the modal words *треба*, *потрібно*, *варто*, *можна* in the structure of the compound main member of infinitive monosyllabic sentences.

The research has defined new parameters and unresolved issues of reactualization of predicative forms in *-no*, *-to* in scientific texts, the official business sphere, and mass media.

Key words: verb formations, inflected (morphological) verbs, infinitive, predicative forms in *-no*, *-to*, reactualization, prescriptive grammatical norms.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2024.100.14>

УДК 81'26

ФЕМІНАТИВИ В МОВІ УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТНЬО-НАУКОВОЇ СФЕРИ: ОФІЦІЙНА І НАПІВОФІЦІЙНА ПРАКТИКА

СЮТА

Галина Мирославівна,

доктор філологічних наук,
провідний науковий співробітник
відділу стилістики, культури мови та
соціолінгвістики,

Інститут української мови НАН
України;

вул. Михайла Грушевського, 4,

м. Київ, 01001;

e-mail: siutagalial@gmail.com

ORCID: 0000-0003-3273-1644

Halyna

SIUTA,

Doctor of Philological Sciences,
Leading Researcher of Department
of stylistics, language culture and
sociolinguistics,

Institute of the Ukrainian Language of
the National Academy of Sciences of
Ukraine;

4, Mykhaila Hrushevskoho St.,

Kyiv, 01001, Ukraine;

e-mail: siutagalial@gmail.com

У статті продемонстровано асиметричність уживання фемінативів у мові української освітньо-наукової сфери. Доведено, що в писемній офіційно-діловій практиці (особливо адміністративно-канцелярського різновиду, який забезпечує потреби управлінської комунікації) відповідно до чинної стилісованої норми домінують чоловічі форми номінування професій, спеціальностей, посад. Це відбиває варіантність сучасної граматичної норми щодо вживання фемінативів. З'ясовано, що більш чутливою до соціального запиту на вживання фемінативів є напівофіційна мовна практика, зокрема мова освітніх платформ, онлайн-ресурсів, яка засвідчує гендерну толерантність освітян і стає своєрідним інструментом поширення фемінативів в офіційну сферу мововжитку.

Ключові слова: офіційно-діловий стиль, мова української освітньо-наукової сфери, адміністративно-управлінська комунікація, офіційна мовна практика, напівофіційна мовна практика, норма, правопис, фемінатив.

Шквальна фемінативізація різностильової та різножанрової практики – одна з найпомітніших і найактивніше обговорюваних змін, що відбуваються в сучасній українській літературній

мові першої третини ХХІ століття. Цей феномен вже відрефлексований у численних мовознавчих працях (А.М. Архангельська, Є.А. Карпіловська, А.М. Нелюба, М.П. Брус, Л.П. Кислюк, С.П. Бибик, Т.А. Коць, О.А. Стишов, А.В. Шеремет та ін.). Базовими соціокультурними рушіями та мотиваторами цих змін є гендерна трансформація суспільної свідомості, перегляд стереотипів щодо соціальної ролі жінки, переосмислення моделей жіночої поведінки в соціумі та сім'ї тощо). Утім, не останню роль у підтримуванні зазначеного процесу відіграють також мовний смак і мовна мода, під впливом, а часто й під тиском яких найменування жінок іменниками чоловічого роду сприймається як дискримінація, порушення посилено пропагованих сьогодні принципів гендерної толерантності, гендерно чутливої комунікації, гендерно коректної мовної поведінки. Як наслідок, спостерігаємо необмежене, а головне – не узгоджене ні з граматичною, ні з лексичною, ні зі стилістичною нормою продукування варіантних фемінативів, які замість збагачення й урізноманітнення словника руйнують його цілісність [Архангельська 2019: 95; Коць 2023]. Намагання мовознавців спрямувати цю гіпертрофовану фемінативотворчість у річище літературної норми, на жаль, залишаються малоефективними проти громадської думки: «Інтерпретація й оцінка сучасної форсованої фемінізації маскулінізмів з нормативно-системного та соціолінгвістичного погляду виявляє істотні розбіжності, оскільки перший спирається на організм мови, другий – на актуальні проблеми комунікації та громадську думку про мовне явище» [Архангельська 2019: 96].

Природно, що в різних функціональних стилях фемінативізація відбувається неоднаково. Найменш сприйнятливий до окреслених інновацій офіційно-діловий стиль, зокрема в освітньо-науковому середовищі, де здійснюється писемна та усна комунікація в адміністративно-управлінській вертикалі (з установами, закладами освіти і науки, освітньо-науковими спільнотами й працівниками) та горизонталі (між закладами, установами, їх структурними підрозділами, працівниками). Чіткість такої комунікації забезпечують, зокрема, типові риси офіційно-ділового стилю: стандартизованість (формульність, клішованість) та стилістична нейтральність [детально див.:

Кузнецова 2014]. І не в останню чергу саме ця стильова норма блокує активну імплементацію фемінативів для офіційного називання професійного та наукового статусу, посад, почесних звань жінок в освіті й науці, оскільки «у літературній кодифікованій мові залишаються нормативно-стильові обмеження: титульні імена жінок за чинними правилами подають у формі чоловічого роду: *доктор наук, академік, член-кореспондент, Герой України, діяч науки та техніки, працівник освіти* <...> Вживання іменників чоловічого роду як «титульних імен» в офіційно-діловому стилі закріплене мовною традицією і правилами етикету» [Кислюк 2018: 456–457].

Поглиблений аналіз текстів, розміщених на сайті МОН України, на сайті Центру інноваційної освіти «Про.Світ» та в офіційному й напівофіційному сегментах освітніх платформ «Всеосвіта», «На урок», «Ed.Era», виявляє виразну фемінативну асиметричність. Тексти сайту МОН, надто відомчі документи як зразок адміністративно-канцелярського підстилю, не містять фемінативів (за винятком окремих жанрів, як-от оголошення, повідомлення) – при тому, що на цьому ж сайті 3 червня 2019 року «рекомендовано застосовувати норми та правила нової редакції правопису в усіх сферах суспільного життя, зокрема в офіційно-діловому стилі мовлення».

Натомість мова освітніх платформ та освітніх інформаційних ресурсів (як напівофіційна сфера комунікації) більш гнучка й помітно сприйнятлива до цих одиниць. Показова з цього погляду лексична кореляція *міністр – міністерка*. Послідовну позицію МОН щодо дотримання стильової норми й водночас гендерної нейтральності мови адміністративного-управлінської сфери [див.: Лагдан 2019; Шеремет 2021] засвідчують посадові підписи жінок, які обіймали посади міністра та заступників міністра освіти в різні періоди від 2019 року й донині. Листи, розпорядження та інші нормативно-правові документи підписують *Міністр* освіти і науки Ганна Новосад, *заступник* Міністра Віра Рогова, *заступник* Міністра Світлана Даниленко, *заступник* Міністра Любомира Мандзій (<https://don.kyivcity.gov.ua/files/2022/8/2/123.pdf>, дата запити: 15.05.2024; <https://don.kyivcity.gov.ua/files/2022/7/4/0636893.pdf>, дата запити: 15.05.2024; <https://don.kyivcity.gov.ua/files/2022/5/13/1212>).

pdf, дата запиту: 15.05.2024; <https://don.kyivcity.gov.ua/files/2022/4/28/32.pdf>, дата запиту: 15.05.2024; <https://don.kyivcity.gov.ua/files/2022/6/13/1.pdf>, дата запиту: 15.05.2024). Відсутність фемінатива *заступниця* в цьому сегменті офіційно-ділової писемної мови цілковито виправдана і нормативна, оскільки «називати жінку, яка працює на посаді заступника директора, заступницею <...> не можна, тому що це слово узвичаєне в українській мові зі значенням «та, що захищає кого-небудь, захисниця» <...> Посада заступника будь-якого керівника не передбачає такого захисту. Отже, *заступник* є правильною офіційною назвою посади жінки, яка заступає керівника чого-небудь» [Городенська 2016: 43].

Оскільки, як уже було відзначено, мова освітніх платформ та освітніх інформаційних ресурсів більш лояльні до фемінних новацій, то звичними для них є формулювання на зразок: *Новоспечена міністерка освіти Ганна Новосад допустила 9 помилок у короткому повідомленні у соціальній мережі Фейсбук* (www.versii.if.ua, дата запиту: 12.06.2024); *Ганна Новосад – міністерка освіти України (з відеоролика)* (www.mon.gov.ua/ua/pres-centr/pres-sluzhba, дата запиту: 11.06.2024).

Традиційні чоловічі форми для називання посад, статусів, спеціальностей жінок домінують у текстах *листів* та *наказів* – найчастотніших жанрів адміністративно-управлінської комунікації органів освіти і науки, здійснюваної по вертикалі. Пор.: *Контроль за виконанням наказу покласти на заступника міністра Мандзій Л.* (<https://don.kyivcity.gov.ua/files/2020/10/16/433.pdf>, дата запиту: 15.05.2024); *Добровольська Оксана Миколаївна – директор Київського палацу дітей та юнацтва* (<https://don.kyivcity.gov.ua/files/2020/10/16/433.pdf>, дата запиту: 16.05.2024); *Директорові Департаменту освіти і науки виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської військової адміністрації) Олені ФІДАНЯН «Про журі всеукраїнського конкурсу «Учитель року – 2023». Прошу висловити подяку за ефективну роботу в складі журі, високий професіоналізм <...> вчителю предмета «Захист України» загальноосвітнього навчального закладу I–III ступенів «Гімназія № 34 «Либідь» імені Віктора Максименка»* *Алексійчук Євгеній Юрійовичі* (номінація «Захист України»), *вчителю початкових*

класів Гімназії № 59 імені О.М. Бойченка **Гуренко Юлії Миколаївні** (номінація «Початкова освіта»)» (<https://don.kyivcity.gov.ua/files/2023/7/14/19260.pdf>, дата запиту: 15.05.2024).

Не зафіксовано фемінативів (за винятком *учениця*) також в обстежених текстах наказів і розпоряджень Малої академії наук України за 2021–2022 та 2022–2023 навчальні роки.

Характерна для текстів офіційно-ділового стилю потреба реагувати на типові, часто повторювані комунікативні ситуації, процеси, факти тощо умотивовує розбудову певних жанрів і пов'язаних із ними мовних одиниць, засобів та формул. Прикметно, що в таких текстах необхідність вибору фемінативної чи маскулінативної форми нівелюється, оскільки номінації посад, статусів тощо вживаються генералізовано – у формі множини: *Окрему подяку висловити **директорам** <...> Осадчій Тетяні Володимирівні та <...> Матвєєвій Ліні Олександрівні за сприяння проведенню конкурсного випробування «Урок»* (<https://don.kyivcity.gov.ua/files/2021/5/27/0638414.pdf>, дата запиту: 16.05.2024); *Просимо також **керівників** закладів позашкільної освіти неухильно дотримуватись трудового законодавства. Необхідні роз'яснення щодо трудових відносин під час воєнного стану можна знайти на сайті Міністерства економіки України* (<https://don.kyivcity.gov.ua/files/2022/4/28/212.pdf>, дата запиту: 16.05.2024); *<...> **педагогічні працівники закладів позашкільної освіти** адаптують заняття до умов сьогодення, пропонують вихованцям майстер-класи, вікторини, віртуальні подорожі, екскурсії, мультимедійні презентації, здійснення проєктної та дослідницької діяльності, докладають усіх зусиль для організації різноманітних активностей для дітей та їх родин* (<https://don.kyivcity.gov.ua/files/2022/4/28/212.pdf>, дата запиту: 15.05.2024); *Зміст листа просимо довести до відома керівників органів управління освітою різного рівня, **керівників та педагогічних працівників** закладів освіти з метою організації превентивних заходів з учнівськими колективами та популяризації серед дітей переваг здорового способу життя* (<https://don.kyivcity.gov.ua/files/2022/5/13/1212.pdf>, дата запиту: 16.05.2024); *<...> на доступному місці в закладі освіти варто розмістити контактну інформацію про **керівників і працівників** закладу освіти, до яких <...> можуть звертатися для*

оперативного вирішення питань, що стосуються збереження життя чи здоров'я, а також захисту прав та інтересів дитини (<https://don.kyivcity.gov.ua/files/2020/7/24/11.pdf>, дата запиту: 16.05.2024). Також у листах, наказах, інших розпорядчих документах, які регулюють освітню діяльність, у цій текстовій позиції часто виступають складні (трикомпонентні) назви осіб *учасники освітнього процесу* та *здобувачі освітніх послуг*, пор.: *Важливо фіксувати злочини, свідками чи постраждалими від яких стали **учасники освітнього процесу** та збирати максимум доказів для притягнення винних до відповідальності* (<https://don.kyivcity.gov.ua/files/2022/7/4/0636893.pdf>, дата запиту: 14.05.2024); *Міністерство освіти і науки України просить із залученням органів місцевого самоврядування та у співпраці із міжнародними та громадськими організаціями в межах компетенції провести профілактичну роботу серед **учасників освітнього процесу** та забезпечити соціально-психологічну підтримку особам, постраждалим від війни і насильства, пов'язаного зі збройною агресією російської федерації на території України* (<https://don.kyivcity.gov.ua/files/2022/7/4/0636893.pdf>, дата запиту: 16.05.2024); *Міністерство, органи управління освітою, заклади освіти впроваджують в освітній процес заходи щодо підвищення рівня обізнаності **здобувачів освітніх послуг** та їх батьків з питань протидії торгівлі дітьми* (<https://don.kyivcity.gov.ua/files/2020/7/24/11.pdf>, дата запиту: 14.05.2024).

Окреслену картину «несприйнятливості» адміністративно-управлінського дискурсу освітньо-наукової сфери до фемінативних новацій частково можна пояснити тим, що механізми й стратегії гендерного стандартування, спрямовані на узгодження української офіційно-ділової комунікації з європейською, перебувають щойно на етапі випрацювання. Як наслідок, більшість фемінативів на сьогодні не кодифіковані як єдина граматична норма, а залишаються рекомендованим варіантом. Однак окремі знакові зрушення в цій царині вже є. Зокрема, 9 вересня 2020 року з ініціативи Національної комісії зі стандартів державної мови було проведено круглий стіл «Стандартування української мови в контексті гендерної політики». Одним із його основних завдань було визначено обговорення і накрес-

лення шляхів урегулювання «проблемних питань вживання фемінізованих назв професій та посад в офіційній документації центральних органів виконавчої влади» та вироблення засад кодифікації нормативних форм назв жінок за професіями і посадами та їх подальшої фіксації в національному «Класифікаторі професій України» [детально див.: Бибик 2023: 89–90].

Під впливом таких заходів, а також реагуючи на запити суспільства (зокрема й на закиди про недостатні зусилля МОН щодо забезпечення гендерної рівності та дотримання гендерної культури) офіційно-ділова мова освітньо-наукової сфери дуже «точково», поки що тільки в «перехідних форматах» і в окремих жанрах документообігу реагує на фемінативізаційні тенденції. Зокрема, в тексті одного з листів МОН спостережено парні конструкції з назвами осіб чоловічої та жіночої статі, поєднаних сполучником *та / і* [З метою профілактики булінгу (цькування) рекомендуємо: <...> використовувати відеоролик «Вирішення конфліктів мирним шляхом. Медіація – **ровесників і ровесниць**» (<https://don.kyivcity.gov.ua/files/2020/7/24/11.pdf>, дата запити: 16.05.2024); <...> **українці та українки** продовжують бути жертвами трудового чи сексуального рабства у Вірменії, Азербайджані, Білорусії, Бельгії, Болгарії, Кіпрі, Данії (там само)]. Використовують для графічної диференціації і скісну риску [<...> розвивати медіацію однолітків, створювати служби порозуміння за принципом «**рівний – рівному / рівна – рівній**» та вирішення конфліктів мирним шляхом у закладах освіти (там само)]. Прикметно, що проілюстровані варіанти написання зафіксовано в межах одного документа.

Лояльними до фемінативів є також модератори сторінки Ради молодих учених на сайті МОН (мовно-стилістична організація розміщуваних тут текстів дає підстави зарахувати їх до напівофіційного дискурсу). Відповідно до тематичної специфіки висвітлюваних подій, фактів ужито номінації *здобувачка, аспірантка, асистентка, науковиця, наукова співробітниця, доцентка, завідувачка, доцентка, студентка, фіналістка, спікерка*. Пор.: До РМУ при МОН залучені асоційовані члени (без права голосу) з числа національних експертів, які мають значний досвід у сфері, яка відповідає меті РМУ при МОН <...> **здобувачка PhD, асистентка**

кафедри маркетингу, управління репутацією та клієнтським досвідом Державного біотехнологічного університету.

Показовий приклад ситуативного насичення фемінативами тексту – опублікований 10 лютого 2020 року анонс заходу, присвяченого Міжнародному дню жінок у науці: *МОН запрошує на зустріч з українськими науковицями*. Його презентаційний характер умотивовує системне вживання фемінативних форм як обов'язкових структурних компонентів у формулах-ідентифікаціях, за допомогою яких відреконструюють / рекламують учасниць заходу (щоправда, дуже часто вони є компонентами структур переліку поряд із формами чоловічого роду). Пор.:

На заході **фіналістки Премії L'Oréal «Для жінок у науці» 2018–2019 років розкажуть, як їм вдалося досягти успіхів у науці <...> Долучитись до події можуть Школярки та Студентки STEM-спеціальностей. Серед ТОП-спікерок:**

- **Олена Ванєєва, кандидат фіз.-мат. наук, старша наукова співробітниця** Інституту математики НАН України, **переможниця Премії L'Oréal-ЮНЕСКО «Для жінок у науці» 2018;**

- **Вікторія Саварин, кандидат фіз.-мат. наук, асистентка кафедри фізики і математики, Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького;**

- **Катерина Терлецька, докторка фіз.-мат. наук, старша наукова співробітниця** Інституту проблем математичних машин і систем НАН України, **переможниця Премії L'Oréal-ЮНЕСКО «Для жінок у науці» 2019;**

- **Валерія Трусова, докторка фіз.-мат. наук, доцентка, завідувачка кафедри медичної фізики та біомедичних нанотехнологій Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;**

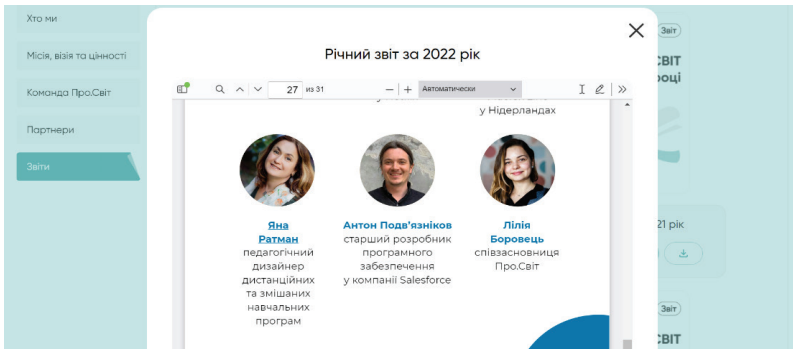
- **Оксана Крупка, кандидат хім. наук, старша наукова співробітниця, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.**

Інформативними щодо особливостей фемінативізації офіційно-ділової практики освітньої сфери є оприлюднені на платформі Центру інноваційної освіти тексти звітів про його діяльність за 2019–2023 рр. Численність зафіксованих у них фемінних лек-

сем засвідчує випрацювану чітку настанову на дотримання гендерно толерантної мови. Урахуймо, що ця настанова достатньо послідовно прописана в інструкціях, рекомендаціях (зокрема й згаданого вище круглого столу «Стандартування української мови в контексті гендерної політики»). Пор.: *Вікторія Бриндза – соціологиня, членкиня «Несторівської групи»*; *Інна Гіндич – методистка Миропільської громади, Житомирська область*; *Олександра Мухіна – координаторка проекту «Школа 3.0»*; *Ліна Коваленко – учителька математики та інформатики, наставниця команди «Fulcrum» Боярського академічного ліцею «Гармонія»*; *Анастасія Мартиненко – екоконсультантка, лекторка, голова ГО Zero Waste Society, менторка ZERO WASTE Academy*; *Маріанна Білик – керівниця соціального відділу БО ЛОФ*; *Лілія Боровець – співзасновниця організації*; *Олександра Мухіна – менеджерка проектів Про.Світ та GoFundEd*. Впадає в око шаблонність лексико-синтаксичних структур – це знову-таки формули-ідентифікації спеціальності, соціального статусу, функційних обов'язків жінки-освітянки.

Від 2022 року вживання фемінативів стає дедалі послідовніше культивованою нормою у жанрі «звіт» на платформі «Про.Світ»: *Наталія Піпа – народна депутатка України від 115 виборчого округу м. Львова, секретариня Комітету ВРУ з питань освіти, науки та інновацій (Звіт 2022 р.)*; *Залучена експертка – Наталія Каташинська (Звіт 2022 р.)*; *Анна Уварова – експертка і керівниця ГО «Про.Світ» 2019–2021 років (Звіт 2002 р.)*; *Олена Веднікова – директорка Миколаївського класичного ліцею*; *Колишня президентка нашого ліцею Тетяна Трофімчук, змонтувала відео про проєкт і поширила його через Instagram*; *Яна Ратман, членкиня наглядової ради (Звіт 2023 р.)*; *Варвара Серова – проєктна асистентка (Звіт 2023 р.)*.

Однак не варто ігнорувати і прикладів свідомого дотримання класичної норми, відповідно до якої назви осіб за родом діяльності, занять, посад не мають ознак фемінності / маскулінності, тому іменники у формі чоловічого роду правомірно «використовують для позначення осіб як чоловічої, так і жіночої статі <...> як узагальнені особові назви» [Грищенко 1997: 331]. Пор.:

Можна також припустити, що зафіксована на знімку з екрану неоднаковість лінгвальних моделей презентації (*дизайнер, розробник – співзасновниця*) пов'язана з мовним смаком, особистою позицією щодо доцільності / недоцільності, коректності / некоректності вживання фемінних форм. Згадаймо показову з цього погляду думку І.Д. Фаріон: «Я категорично проти, аби мене обзивали професорка і докторка» (коментар із мережі «Фейсбук»). Крім того, це переконливе свідчення закріпленого в чинній редакції правопису статусу фемінативів – не *обов'язкової норми, а лише рекомендованого варіанта, який* уживається за потребою і відповідно до мовних уподобань користувача (дописувача) того чи того освітнього ресурсу.

Також орієнтацію модераторів та дописувачів ресурсу «Про. Світ» на дотримання стандартів гендерної рівності в мові демонструють мінітексти з парними формами жіночого та чоловічого роду: *експерт – експертка, тренер – тренерка, учасник – учасниця* тощо: *У рамках проекту було задіяно понад 200 учасників і учасниць* (Звіт 2022 р.); – *Нашим експертам та експерткам, тренерам і тренеркам, респондентам і респонденткам досліджень!* (Звіт 2023 р. з подяками).

На освітніх порталах «Всеосвіта», «На урок» фемінативи спостерігаємо в текстах різних жанрів – від рекомендаційних матеріалів до аналітичних статей. Абсолютно передбачувано найчастотніше вживаними є номінації *учителька, вихователька, викладачка, асистентка, доцентка, експертка, консультантка, педагогиня, психологиня, логопединя, дефектологиня, методистка, рецензентка*. За цим корпусом можна визначити найпродуктивніші моделі, за якими «утворюються співвідносні

іменники жіночого роду від іменників чоловічого роду на позначення осіб за фахом, суспільною діяльністю» [Вихованець, Городенська 2004: 91]. Зокрема, це описані в чинній редакції «Українського правопису» (Київ, 2019, § 32, п. 4) моделі фемінативотворення за допомогою суфіксів:

-к-: *Вчителька* початкових класів, *вихователька* дошкільного закладу (<https://vseosvita.ua/library/konsultacia-dla-vihovateliv-ak-vihovati-nacionalni-pocutta-u-ditej-doskilnogo-viku-v-rodinnomu-koli-cerez-ukrainskij-folklor-218853.html>, дата запити: 18.05.2024); *методистка* методичного кабінету (<https://vseosvita.ua/library/embed/01006r80-da16.doc.html>, дата запити: 16.05.2024); *асистентка* вчителя (<https://vseosvita.ua/webinar/asystent-vchytelia-u-pochatkovii-shkoli-prakytkum-efektyvni-metody-roboty-821.html>, дата запити: 18.05.2024); *Наталія Зима*, найкраща *вчителька* хімії за версією *Global Teacher Prize Ukraine 2020* та *експертка* онлайн-курсу *EdEra «Сміливі навчати»*; *Експертка* у сфері клінічної психології та психології здоров'я, кризової психології, роботи з сім'ями (<https://vseosvita.ua/library>, дата запити: 18.05.2024); *Цьогоріч авторкою* тексту для *Радіодиктанту* національної єдності стане українська письменниця та *режисерка*, *членкиня* *Українського ПЕН* *Ірина Цілик* («На урок», 09.11.2022); *Інна Горбенко* <...> *кандидатка* педагогічних наук, *тренерка* та *консультантка* освітніх програм ВФ «Крок за кроком», ЮНІСЕФ (<https://vseosvita.ua>, дата запити: 18.05.2024). Таку помітну продуктивність у творенні іменників – назв осіб жіночої статі від іменників чоловічого роду (іноді мовознавці метафорично визначають її як «фемінотворчу монополію») умотивовує здатність цього суфікса поєднуватися з різними типами основ;

-ин-(я): *практична психологиня* (<https://vseosvita.ua/seminar/16>, дата запити: 15.05.2024); *логопединя* (<https://vseosvita.ua>, дата запити: 18.05.2024); *дефектологиня* (<https://vseosvita.ua/test/defektolohiya-50485.html>, дата запити: 16.05.2024); *Готуючи цей щоденник, ми хотіли хоч трошки розрадити педагогинь, допомогти їм* (<https://vseosvita.ua/test/dkr-2871833.html>); *Журналістка «Всеосвіти» разом із філологинєю* аналізують українську мову та виправляють помилки (<https://vseosvita.ua>, дата запити: 18.05.2024);

-иц-(я): *заступниця* директора з навчально-виховної роботи (<https://vseosvita.ua/library/materialy-dlia-zastupnykiv-dyrektora-z-navchalno-vykhovnoi-roboty-647188.html>); *Олена Патрикєєва, начальниця* відділу STEM-освіти ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» (<https://vseosvita.ua>, дата запити: 18.05.2024); *Інна Горбенко <...> співзасновниця* закладу дошкільної освіти «Сад можливостей “ЩастяKids”» (<https://vseosvita.ua>, дата запити: 18.05.2024).

Фемінних номінацій із суфіксом **-ес-(а)** в аналізованих текстах не зафіксовано, очевидно, з огляду на його здатність надавати новостворюваним одиницям стилістично зниженого забарвлення.

Наше підсумування рефлексій над мовою освітніх ресурсів суголосне з висновком С.П. Бибик про те, що на сьогодні «саме напівофіційна мовна практика є сферою породження і використання граматичних варіантів назв професій і посад для позначення осіб жіночої статі» [Бибик 2023: 89].

Функціональні стилі літературної мови, а також жанри, які розвиваються в межах цих стилів, по-різному реагують на виклики фемінативізації. Одним із найменш сприйнятливих до цих викликів є офіційно-діловий стиль (особливо його адміністративно-канцелярський різновид, що забезпечує потреби управлінської комунікації). У відповідних текстах згідно з чинною стильовою нормою все-таки домінують чоловічі форми номінування професій, спеціальностей, посад. Більш чутливою до фемінативізаційних новацій виявилася напівофіційна мовна практика, зокрема мова освітніх платформ, онлайн-ресурсів, що засвідчує толерантне ставлення освітян до вживання фемінативів, а відтак стає своєрідним інструментом їх поширення в офіційну сферу мововжитку.

Архангельська А.М. Femina cognita. Українська жінка у слові й словнику. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2019.

Бибик С.П. Фемінітивізація офіційно-ділової практики і проблеми сучасної української графіки, морфології, пунктуації. *Культура слова.* 2023. Вип. 99. С. 86–95.

Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови. Київ: Вища школа, 2004.

Городенська К.Г. Посада заступника чи заступниці директора? *Українська мова*. 2016. № 2. С. 43.

Грищенко А.П. Сучасна українська літературна мова. Київ: Вища школа, 1997.

Карпіловська Є.А. Неузале словотворення: правила «гри без правил». *Вісник КНЛУ. Серія Філологія*. 2005. № 8(1). С. 106–117.

Кислюк Л.П. Слововірна номінація в сучасній українській мові: система – узус – ідіолект: дис. ... д-ра. філол. наук. Київ, 2018.

Коць Т.А. Слововір назв осіб жіночого роду в українській літературній мові: між нормою і деструкцією. *Культура слова*. 2023. Вип. 99. С. 96–111.

Кузнецова Г.П. Офіційно-діловий стиль в освітній адміністративно-управлінській сфері спілкування. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 8: Філологічні науки (мовознавство)*. 2014. С. 125–140.

Лагдан С.П. Стильове використання фемінітивів в українській мові. *Scientific Research in XXI century: Proceedings of the 1st International Scientific and Practical Conference (Ottawa, Canada, December 16–18, 2019)*. 2019. Р. 163–170.

Шеремет А.В. Актуальні тенденції функціонування феміної лексики в текстах офіційно-ділового стилю української мови (20-ті роки ХХІ ст.). *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Германістика та міжкультурна комунікація = Scientific bulletin of Kherson State University. Series: Germanic studies and intercultural communication*. 2021. Вип. 2. С. 72–76.

REFERENCES

Arkhanhelska, A. (2013). *Femina cognita. Ukrainian woman in the word and dictionary*. Kyiv: Vyd. dim Dmytra Buraho (in Ukr.).

Bybyk, S.P. (2023). Feminitization of official business practice and problems of modern Ukrainian graphics, morphology, punctuation. *Culture of the Word*, 99, 86–95 (in Ukr.).

Horodenska, K.H. (2016). The position of deputy or deputy director? *Ukrainian Language*, 2, 43 (in Ukr.).

Hryshchenko, A.P. (1997). *Modern Ukrainian literary language*. Kyiv: Vyshcha shkola (in Ukr.).

Karpilovska, Ye.A. (2005). Unusual word formation: The rules of the “game without rules”. *Bulletin of the KNLU. Philology series*, 8(1), 106–117 (in Ukr.).

Kislyuk, L.P. (2018). Word-forming nomination in the modern Ukrainian language: system – uzus – idiolect: diss. ... Dr. philol. Sciences. Kyiv (in Ukr.).

Kots, T.A. (2023). The word structure of names of persons of the feminine gender in the Ukrainian literary language: between norm and destruction. *Culture of the Word*, 99, 96–111 (in Ukr.).

Kuznetsova, H.P. (2014). Official business style in the educational administrative and management sphere of communication. *Scientific journal of the NPU named after M.P. Drahomanova. Series 8: Philological sciences (linguistics)*, 125–140 (in Ukr.).

Lagdan, S.P. (2019). Stylistic use of feminines in the Ukrainian language. *Scientific Research in XXI century: Proceedings of the 1st International Scientific and Practical Conference (Ottawa, Canada, December 16–18, 2019)*, 163–170 (in Ukr.).

Sheremet, A.V. (2021). Current trends in the functioning of feminine vocabulary in the texts of the official business style of the Ukrainian language (20s of the 21st century). *Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: German studies and intercultural communication*, 2, 72–76 (in Ukr.).

Vyhovanets, I., Horodenska, K. (2004). Theoretical morphology of the Ukrainian language: Academic grammar of the Ukrainian language. Kyiv: Vyshcha shkola (in Ukr.).

Статтю отримано 28.06.2024

Halyna Siuta

FEMINATIVES IN THE LANGUAGE OF THE UKRAINIAN EDUCATIONAL AND SCIENTIFIC SPHERE: OFFICIAL AND SEMI-OFFICIAL PRACTICE

The active feminisation of multistyle Ukrainian language practice is one of the most noticeable changes taking place in the Ukrainian language of the XXI century. In addition to well-known socio-cultural factors (e.g. gender transformation of social consciousness, rethinking stereotypes of women’s social role, models of women’s behaviour in society and family), an important role in supporting feminisation is also played by language

fashion, which influences the perception of naming women with masculine nouns as discrimination, violation of the principles of gender tolerance and gender-correct language behaviour.

Feminisation is different in functional styles. The official business style, including the official business practice of the educational and scientific sphere, is the least susceptible to the innovations outlined above.

The study has revealed asymmetry in the use of feminatives in the official and semi-official segments of the language of the educational and scientific sphere. It has been established that the texts of the website of the Ministry of Education and Science, especially departmental documents as an example of administrative and clerical sub-style, do not contain feminine gender. Instead, the language of educational platforms and educational information resources (as a semi-official sphere of communication) is more receptive to these units.

Traditional masculine forms for naming positions, statuses, and specialities of women dominate the texts of such important genres of administrative and managerial communication in the field of education and science as letters and orders. There are no feminine forms (except for pupil) in the analysed texts of orders and instructions.

The absence of feminatives in the administrative and managerial discourse of the educational and scientific sphere can be explained by the fact that feminatives are not currently codified as a single grammatical norm, but remain a recommended option.

Semi-official language practice, in particular the language of educational platforms and online resources, is more sensitive to feminisation processes. It demonstrates the tolerant attitude of employees in the field of education and science to the use of feminine gender, and therefore becomes a kind of tool for their dissemination in the official business style of this sphere.

Key words: official business style, language of the Ukrainian educational and scientific sphere, administrative and managerial communication, semi-official language practice, norm, spelling, feminine.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2024.100.15>

УДК 811.161.2'374: 82–95

ПРАГМАТИКА І СЕМАНТИКА КЛІШЕ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

КОЗИРЄВА
Зінаїда Георгіївна,

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу лексикології, лексикографії та
структурно-математичної лінгвістики,
Інститут української мови НАН
України;

вул. Михайла Грушевського, 4,
м. Київ, 01001;

e-mail: zinaidakozyreva@hotmail.com;

ORCID: 0000-0002-6880-3067

Zinaida
Kozyrieva,

Candidate of Philological Sciences,
Senior Researcher of the Department
of Lexicology, Lexicography and
Structural-mathematical Linguistics,
Institute of the Ukrainian Language of
the National Academy of Sciences of
Ukraine;

4, Mykhaila Hrushevskoho St., Kyiv,
01001, Ukraine;

e-mail: zinaidakozyreva@hotmail.com

У статті проаналізовано клішовані одиниці в сучасній українській літературній мові; розглянуто стан вивчення кліше у вітчизняному і зарубіжному мовознавстві; виявлено сутнісні характеристики кліше як лінгвооддиниць і водночас як репрезентантів процесів комунікації; окреслено основні семантичні і синтаксичні типи таких стійких комплексів; описано основні моделі утворення кліше.

Ключові слова: кліше, типи та моделі мовних кліше, фразеологізм, цитата, алюзія.

У номінативному і комунікативному фондах української мови є група одиниць, що не входять ні до складу ідіоматичних висловів, ні до складу фразеологічних словосполук. Ідеться про кліше, які є об'єктом вивчення лінгвостилістики, рідше – морфології або синтаксису, спорадично – лексикології чи фразеології. Лексикографічна практика засвідчує, що клішовані одиниці почасти кваліфікують як сталі вирази [Головашук 2001; Ужченко 2005; Сологуб 2007; Вирган, Пилинська 2009].

Щодо ознак кліше дослідники називають: стійкість, відтворюваність, співвідносність з одиницями мови і одиницями мовлення [Баран 1998; Селіванова 2006; Шарманова 2010; Прохвато 2013]; стереотипність; легке відтворення готових формул, зокрема в діловому спілкуванні [Бибик 2007; Савчин 2018].

За походженням кліше кваліфікують як проміжне утворення між вільними словосполученнями і фразеологізмами, як джерело поповнення останніх [Селіванова 2008; Жулькова 2011; Шарманова 2010; Шарманова 2012]. Невипадково подеколи як синоніми вживають поняття кліше, штамп, мовний стереотип, комунікема, комунікатив та деякі ін.

Отже, мовні кліше – це стійкі й семантично цілісні, короткі за формою і граматично неоднорідні стереотипні вислови, автоматично відтворені в типових комунікативних контекстах і ситуаціях.

Із формального погляду кліше можуть бути синтетичними – однослівними (*Так, Ні, Геть!, Дякую!, Смачного!*) і аналітичними (*Добрий день!, Як справи?, Що чувати?*). За моделлю походження їх можна диференціювати на клішовані словосполучення, що набули функції вторинної номінації, словосполучення – редуковані номінації, а також на складні номінації фразеологічного типу (цитати-алюзії зокрема), переосмислені в художньо-му чи публіцистичному контекстах. Із стилістичного погляду мовні кліше поділяють на: 1) побутові кліше, основна прагматична функція яких – спрощення комунікації; 2) ділові кліше – основа стандартизації мови як необхідної умови виробничої діяльності; 3) наукові кліше, функція яких полягає в термінологічному впорядкуванні наукової мови; 4) публіцистичні кліше, яким властива пропагандистська, сугестивна функція; 5) художні кліше – культурні знаки, традиція використання яких сягає фольклору.

Наведемо приклад стійкої редукованої словосполучення-історизму: Радянський Союз ← Союз Радянських Соціалістичних Республік: *Від енергетичної кризи 1973 р. суттєво виграв Радянський Союз, який збільшив обсяги видобутку нафти для експорту* (М. Мудрий, О. Аркуша, Історія: Україна і світ, 2010, 170)¹.

Серед клішованих номінативних одиниць вирізняють:
а) перифрази.

¹ Тут і далі приклади подано за зразком оформлення у «Словнику мови творчих особистостей України другої половини ХХ – початку ХХІ століття» (Київ, 2022). URL: https://drive.google.com/file/d/1klVhz0Ogn2KNsi_wVzQs1kXdnwRY-_uf/view

Відомі клішовані сполуки, що мають часову маркованість і вживаються для характеристики конкретних суспільних подій, як-от: *Долю повоєнної Польщі було вирішено на Кримській (Ялтинській) конференції керівників «Великої трійки» у лютому 1945 р.: країна суттєво збільшила свою територію на півночі та заході, але залишилася в орбіті впливів СРСР* (М. Мудрий, О. Аркуша, Історія: Україна і світ, 2019, 52) – дипломатична зустріч у Лівадії поблизу Ялти лідерів країн антигітлерівської коаліції: Ф.Д. Рузвельта (США), Вінстона Черчилля (Велика Британія) та Й.В. Сталіна (СРСР) 4–11 лютого 1945 р., присвячена розв’язанню проблем, пов’язаних із закінченням Другої світової війни, а також встановленню повоєнного світового порядку.

Деякі називають конкретні реалії, їх вторинні номінації можуть мати знижену часову маркованість. Поява таких перифраз співвідносна з певним часом в історії культури, утім подібними кліше послуговуються доволі широко, наприклад: *Україна, віддавши Європі велетенську частину своєї людської енергії, впродовж віків була незримим протагоністом, «Великим Німим»* [різновид кінематографу, що не має звукового супроводу. – З.К.] *європейської історії* (О. Пахльовська, Ave, Europa!, 2008, 18); *однорукий бандит* ← гральний автомат: *Птаха оминув дартс, декілька одноруких бандитів і мінітур, у якому на конвеєрній стрічці на фоні лісового пейзажу рухалися брунатні олені, білі зайці та величезні монструозні зелені жаби* (К. Ое, Особистий досвід, перекл. з япон. Є. Козирєв, 2014, 15).

Спостерігаємо, що деякі кліше-перифрази зазнають структурно-семантичних трансформацій: тоді відомі перифразистерті метафори здобувають «нове життя», як-от: *Душа часто сумує за людьми в білих сорочках. За людьми великодніми. Дідусями, бабусями. Такі ж чисті душі були їхні, як сорочки великодні* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1969), т. 2, 57) (СМТОУ: 347). Наведена цитата містить алюзію: для одних «відкриється» асоціація з висловом *люди в білих шатах* (за «Одкровенням» Іоанна Богослова – це мученики, які постраждали за Христа і віру Христову); для інших – шаблонізований вислів *люди в білих халатах* – лікарі. Натомість Олесь Гончар вклав у внутрішню форму цих відомих висловів значення ‘люди

з чистою Душею', і називає він таких людей по-своєму – великодніми людьми.

Відома публіцистична перифраза може зазнавати структурного оновлення й емоційно-експресивного «відсвіження» під пером талановитого письменника, пор.: *жовта калюжа* ← жовта преса (газета): *Я тримаю в руках газету з портретом Солженіцина і боюсь розгорнути, щоб не упасти в безодню. ...До якої ж «свободи слова» ми дійшли, коли отак серед білого дня можна обплювати велике ім'я!.. І купати його в жовтій калюжі* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014, 683). Подеколи невимущений письменницький контекст народжує потенційно загальнономовний варіант відомого кліше: *ведмежа доза* ← кінська доза (значна, дуже велика кількість): *Капітан Опольчик.. наблизився до столу і зітхнув: – Давно мрію до непритомності напитися. Він справді пив багато і з насолодою. Я б уже дав дуба від тої ведмежої дози, а шоки Опольчика навіть не зайнялися рум'янцем, ніби в його шлунку сидів велетенський солітер, що всмоктував горілку* (Р. Андріяшик, Вибране: Романи, 2004, 313);

б) евфемізми: *жінка (дівчина) легкої поведінки* ← по-вія; *син. жінка (дівчина)* з пониженою соціальною відповідальністю; нічний метелик: *Нарешті йому [хлопцеві] вдалося знайти правильний шлях, на якому не ховалися навіть дівчата легкої поведінки, але тут дорогу йому загородив високий насип* (К. Ое, Особистий досвід, перекл. з япон. Є. Козирев, 2014, 21);

в) дисфемізми: *Ярмо* ← арка дружби народів у Києві: *Щербиський будував пам'ятник Леніну, музей Леніну, «Ярмо»* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014, 317) – метафора за подібністю зовнішнього вигляду, а потім уже й негативна оцінка такої метафори.

Мовна практика останніх десятиліть засвідчує стереотипність мовомислення письменників, публіцистів у тих випадках, коли вони використовують відомі метафори для новітніх вторинних номінацій, спираючись при цьому на модель фразеологізації вислову – кліше. Зокрема вираз «друга Ялта» в сучасній суспільно-політичній ситуації в Україні замінює поняття «переговори» (за асоціацією з Ялтинською конференцією 1945 р.).

Пор.: *Якщо Європа ще не може віднайти свій «спільний» голос у розмові з Росією, а час від часу і взагалі починає блукати Європою привид «другої Ялти», то Америка поводить себе значно системніше і послідовніше* (О. Пахльовська, Ave, Europa!, 2008, 518). Цитата містить алюзію на «першу» Ялту – дипломатичну зустріч лідерів США, Великої Британії й СРСР 04–11 лютого 1945 року для розв’язання проблем, пов’язаних із закінченням Другої світової війни.

Відомо, що давно ознак фразеологічної одиниці набув міжнародний сигнал лиха в радіотелеграфному зв’язку – SOS (SOC) (від Save Our Souls «врятуйте наші душі»). Аббревіатура, переважно в англomовному написанні, служить для повідомлення про те, що хтось опинився в скрутному становищі і потребує допомоги. У мовному повсякденні такі частотні кліше переосмислюються, що засвідчує зокрема уживання кліше-аббревіатури SOS у значенні ‘тривога, тривожний сигнал’: *Чи одну записку SOS отримував сам Олесь Гончар, будучи і членом ЦК КПУ, і депутатом, і Головою Спілки? І чи багатомом змиг допомогти при всьому бажанні?* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014, 330). У молодіжному середовищі сигнал-попередження іронічно обіграний у такий спосіб: *SOS по-студентському: «Спасайте, однімають стипендію»* (Гр. Тютюник, Бути письменником, Записники, 2011, 329).

Письменницька практика є джерелом актуалізації вторинних номінацій-перифраз, що можуть набути статусу публіцистичного кліше, як-от: *Так що, мабуть, єдиний порятунок – будувати сучасні школи. І університети. З надією, що хоча б наступні покоління колись вийдуть із цієї пострадянської лєтартгії, – того «снурозуму», який, як добре відомо, породжує чудовиськ* (О. Пахльовська, Ave, Europa!, 2008, 373).

Варто зауважити, що за належністю до певного структурного рівня мови розрізняємо кліше **лексичного** (виконують номінативну функцію) і **синтаксичного** різновидів (співвідносні з висловленням, судженням, виконують предикативну функцію). Вище наведено приклади першого із зазначених.

Як відомо, кліше **синтаксичного різновиду** – насамперед ознака офіційно-ділової практики, професійного спілкування, напр.: *взяти за взірець ← брати за взірець: Автор вишивки взяв*

за вірець, очевидно, один із наручів, для яких типовим було зображення в арках птахів і русалок (Т. Кара-Васильєва, Історія української вишивки, 2008, 31). У цьому випадку кліше виступає у своїй класичній формі і функції – готовий засіб номінації.

Відомі офіційно-ділові кліше – аналітичні предикати, як-от: *покласти край* – ‘припинити’, *вийти за межі* – ‘набути розголосу, стати відомим’.

Чимало таких стереотипних словосполучень походять із мови політики, дипломатії, зокрема: *нести пряму загрозу* – ‘загрожувати’; *Поняття «гласність» увійшло в суспільний вжиток у 1987 р. Спочатку гласність, яка стала частиною політики «перебудови», розуміли як можливість відкрито обговорювати важливі соціальні й політичні питання. ..Утім вона швидко вийшла за первісно задані межі: її почали розуміти як усунення всіх інформаційних заборон* (М. Мудрий, О. Аркуша, Історія: Україна і світ, 2010, 210); *Так, мені здається, це черговий декаданс. На наших очах провалюється ще одна утопія Окциденту – про те, що знявши протистояння систем, можна раз і назавжди досягнути безпеки, певності і – головне – стабільно високого стандарту життя* (Ю. Андрухович, Лексикон інтимних міст, 2017, 38) (СМТОУ: 564–565).

Близькими до кліше-професіоналізмів, що народжуються в різних сферах суспільного буття, є такі словосполучення: *балканський варіант, важка артилерія, в'їзна віза, вогнева лінія, державна турбота, індивідуальна трудова діяльність, лава запасних, ламана мова, ланцюгова реакція, легальний бізнес, лінія кордону, лінія фронту, лінія поведінки, політичне лідерство, права людини, приховане безробіття, прискорений прогрес, пережиток минулого, протистояння систем, соціально ущемлений, шлюбний контракт* тощо. Пор. у мінітекстах: *Товари низької якості, які відмовлялися купувати навіть багатостраждальні радянські покупці, накопичувалися на складах. Соціальна сфера не отримувала достатнього фінансування. Сільське господарство шкутильгало від однієї кризи до іншої. Росло приховане безробіття* (М. Мудрий, О. Аркуша, Історія: Україна і світ, 2010, 210); *Птаха тив віскі зі своєї чашики, ніби баскетболіст, якого вилучили з поля за численні помилки: він*

сидить на лаві запасних і без жодного задоволення п'є воду з пляшки, стомлений та злий на самого себе (К. Оє, Особистий досвід, перекл. з япон. Є. Козирєв, 2014, 79); Рішення українського уряду. не передавати ядерні ракети Росії може спровокувати «ланцюгову реакцію» в Європі й перевести годинник Старого Континенту на час, гірший від «холодної війни» (О. Пахльовська, Ave, Europa!, 2008, 149); «Тотальна корупція вбиває чесний бізнес в Україні», – такими невтішними були висновки міжнародної організації «Transparency International» (М. Мудрий, О. Аркуша, Історія: Україна і світ, 2019, 262); Певний час він [Ікар] навіть думав про те, щоб започаткувати якийсь легальний [легальний] бізнес: стартовий капітал уже, слава Богу, дозволяв (А. Любка, Карбід, 2015, 26); Нахил до мавпування був у всі часи, але нинішня мода на мавпування – то вже важка хвороба. Що ж стосується грошової стимуляції подібних мод, то це явище таке ж злочинне, як індустрія спокус (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014, 749); У 20-х роках [XX ст.] виробі народних промислів вже становлять значну питому вагу в експорті України (Т. Кара-Васильєва, Історія української вишивки, 2008, 336); Алексей Макаркин, віце-директор Центру політичних технологій, на запитання журналіста, що буде робити Росія, якщо в Білорусі з'явиться білоруський Ющенко, відповів так: ми поставимо білоруського Януковича. **Шах і мат.** Самій собі... (О. Пахльовська, Ave, Europa!, 2008, 305); От тільки невтямки було Васькові, чи всі оті троцькісти, праві опозиціонери й нацдеми справді існують десь і чогось домагаються, чи їх вигадав слідчий, щоб більше шити справ таким же невинним, як і Васьок, людям (Б. Антоненко-Давидович, Сибірські новели, 1989, 315) і т. ін.

З часом кліше публіцистичного походження старіють. На сьогодні кліше-радянізми, що були у складі лексики пропаганди, поширюваною документами КПРС та ЗМІ, або вийшли з ужитку, або зазнали іронійної переоцінки, а почасти їх уживають в усній чи писемній практиці з метою пародіювання (мовної гри): Профанація великих слів, великих ідей та постатей нині йде широким фронтом – і ніхто не боронить! (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 44); Сахаров склав невисоку ціну своєму пекельному науковому досягненню,

пов'язаному з бомбардуванням атомного ядра, і взявся за бомбардування сонного серця, сонного сумління, міщанської маси – «**монолітної морально-політичної єдності радянського народу**» (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 241); Звичайно, у країні, де ідеологія була знаряддям поневолення народу, де існував «**ідеологічний фронт**», а письменники були «**бійцями ідеологічного фронту**», ця книга [«Сучасна література в УРСР» І. Кошелівця] стала великою «**ідеологічною диверсією**» (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014, 333); *Знищити особу – це стара державна мудрість, але запізніла. Особа стає надто великою після смерті. Найкраще – профілактика: раннє виявлення, рання неутралізація [нейтралізація], раннє знешкодження, тобто перетворення на легко **закручуваний і відкручуваний гвинтик*** (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 94). Спираючись на позитивні моральні стереотипи, влада минулого актуалізувала в арсеналі своїх ідеологічних кліше біблійні вирази, а також фразеологізми зі стертою образністю: *Раніше любили поняття «люди доброї волі», бо наповнювали його радянським змістом: довірливі добрі простаки, готові боротися проти своїх урядів під нашими гаслами «мир і щастя», соціалізм [соціалізм]...* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 168). Вислів з Євангелія від Луки (2: 14), що сягає грец. ἐπὶ γῆς εἰσὶν ἐν ἀνθρώποις εὐδοκία, лат. in terra pax hominibus bonae voluntatis (укр. Слава Богу на висоті, і на землі мир, у людях добра воля! – переклад І. Огієнка) вживався в Росії ще в ХІХ ст. Нова хвиля популярності в СРСР була пов'язана з уживанням в тексті Стокгольмської відозви (1950 рік). У сучасній політичній фразеології його дедалі частіше заступають поняття «спільний європейський дім», «загальнолюдські цінності», «духовна спадщина».

У часи радянщини зафіксовано чимало калькованих іншомовних кліше, як-от: *психологічна війна* ← англ. psychological warfare, PSYWAR: *ХХ вік – вік психологічної війни і нечуваного політичного лицемірства. ...Разом з розвитком радіо і телебачення, що об'єднує планету [планету], розвинулися способи відчуження, порізнення, дезінформації [дезінформації], протиставлення і дискредитації людей. Це забезпечує рівень*

страху і ненависти в полоні сучасної бездуховної цивілізації (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 118).

Як відомо, саме через шлях утворення кліше пройшли відомі фразеологізми, джерелом яких була професійна практика, наприклад, фразеологізм «архімедів важіль», що тепер означає ‘рушійна сила чого-небудь’: *Треба тільки намацати в собі той архімедів важіль, той стрижень себе самого й цупко держати його в руках. Тоді буде інше, прекрасне життя і проста, логічна смерть* (Б. Антоненко-Давидович, *Смерть*, 1989, 129); *«Капітал» Марксів... Що це? Тора, Євангелія [Євангеліє], Аль-Коран чи важіль Архімеда?* (Б. Антоненко-Давидович, *Смерть*, 1989, 51). Такі фразеологізми, що стали символами ситуацій, ми вже не вважаємо за кліше.

У сучасному тлумачному словнику активного типу розрізняємо клішовані вислови двох типів: а) нетрансформовані, тобто вжиті в нормативному, усталеному в літературному стандарті вигляді; б) трансформовані – повністю або частково.

При перетворенні формальної структури кліше змін зазнає план вираження мовної одиниці. Наприклад, за скорочення елементів відомого фразеологізму *на вагу золота* отримуємо дещо іншу асоціацію із семою ‘цінний, важливий’: *на вагу* ← *на вагу золота*: – *Становище змінилося. Думаю, що тепер там [у війську Петлюри] на вагу кожна одиниця. Якщо ні, будемо тут... – Маруся помовчала й додала: – Будемо тут держати Україну* (В. Шкляр, *Маруся*, 2014, 256).

Контекстуальне розширення кліше – ще один шлях трансформації відомих виразів: *під шумок українізації* ← *під шумок: Під шумок українізації було заарештовано й засуджено найкращу частину української інтелігенції [інтелігенції] – письменників, академіків, професорів, колишніх дипломатів, міністрів, офіцерів Української Народньої [Народної] Республіки (УНР)* (Є. Сверстюк, *Блудні сини України*, 1993, 34) – потай від інших, користуючись нагодою політичного просування і впровадження елементів української мови та культури в різних сферах життя під час загальносоюзної кампанії коренізації 1920–1930-х років.

Біблійний образ «яблуко розбрату» має в мові публіцистики і художньої літератури ряд напрямів трансформації. Причому

і на морфологічному, і на лексико-семантичному рівнях. З нашого погляду, зберігається лише внутрішня форма давнього біблійного фразеологізму. Пор.:

плід згоди ← яблуко розбрату: *Він [Мирон] подивився крізь нього [яблуко] на світло. Здавалося, зсередини повинні прозирати зернята. – Сподіваюся, це не яблуко розбрату? – Ні, це плід згоди* (В. Шкляр, Маруся, 2014, 74) – антитеза, яка образно спростовує невідворотність масштабних, непередбачуваних і часто-густо руйнівних наслідків, спричинених якоюсь незначною подією;

яйце розбрату / тухле яйце ← яблуко розбрату: пов'язаний з подією, коли один з протестувальників влучив в опозиційного кандидата В.Ф. Януковича яйцем: *Вони [солдати] теж зрозуміли, що зрадлива фортуна підсунула мені замість бойової гранати «тухле яйце», й, оговтавшись від переляку, зайшилися божевільним реготом* (В. Шкляр, Троща, 2017, 389).

Сучасна мовна практика відбиває процес народження нових і нових кліше. Основою цього процесу є частотність тих чи інших фраз чи слів, наповнення медійного середовища характерними ключовими словами як маркерами часу, а також авторитетність джерела інформації. Пор. у зв'язку з цим такі контексти:

– зі словом **вила**. Відомий фразеологізм *вилами* [по воді] *писано* – про те, здійснення чого викликає сумнів (СУМ І: 419) власне чи не єдиний із цим ключовим словом. Утім суспільна практика породила новий зворот з ознаками новітнього фразеологізму «брати на вила», який за значенням та емоційно-експресивним колоритом подібний до виразів *брати бика за роги, брати за зябра, брати за горло, брати за барки, брати в лабету* тощо, які стосуються ситуації подолання певних труднощів, наполегливого розв'язання якоїсь ситуації силовими методами. Традиційний український сільськогосподарський реманент «вила» прислужився для характеристики намірів 'винести когось-небудь, що-небудь за межі чогось'. Причому, пам'ятаємо, що на вилах не лише розтрушували сіно, але й виносили гній з приміщень, де тримали велику рогату худобу. Тому кліше-фразеологізм **винести на вилах** має негативне забарвлення: *Сьогодні ми, висловлюючись фігурально, винесемо на вилах*

Л. Кучму, а завтра така сама доля спіткає інших. А кажемо, що ми європейці, прагнемо ввійти у співдружність цивілізованих країн (П. Толочко, Несповідимі путі України, 2004, 139) – прецедентний вислів депутата Олега Ляшка;

– зі словом «**голубий**», що позначав диференційний колір прапора «Партії регіонів» (2001–2023): *А спектакль «голубого» Майдану-2007? «Донецькі», які розповідають, скільки заробили. <...> Частина з них зрозуміла, що політична сила, яка ними маніпулює, виставила їх на посміховисько, – в їхній радянській одежі, з їхніми радянськими обличчями, – змучені люди, перетворені на клейку масу під назвою «шаріков» (О. Пахльовська, Ave, Еуропа!, 2008, 377). Йдеться про події на майдані Незалежності під час Помаранчевої революції. Негативне забарвлення кліше-метафори спричинює багатозначність символічного значення кольору: «**голубий**», тобто гомосексуаліст. Отже, оцінка політичної події набула іронійно-пародійної характеристики;*

– зі словом **шахівниця** утворилося ряд кліше зі значенням ‘стратегічне ігрове поле’, пор.: – *З огляду на складність мінливої східноєвропейської шахівниці, вживаючи термін З. Бжезінського, з її постійною і загрозовою зміною правил гри, розширення політичного простору ЄС означає не лише системну експансію ринкових форм економіки, а й накреслення нового кордону цивілізованих держав (О. Пахльовська, Ave, Еуропа!, 2008, 158); Вони [українські олігархи] думають, що становлять собою великий інтерес для Росії, але Кремль використовує їх як анонімних пішаків для розміну на своїй велетенській геополітичній шахівниці, де Росія хоче переграти всіх, а часом переграє лише саму себе (О. Пахльовська, Ave, Еуропа!, 2008, 497); У 2018 р. США припинили членство в ЮНЕСКО. Тож, залишаючись найвпливовішим гравцем на «світовій шахівниці», країна випробовує нові підходи і творить інтригу несподіванки й непередбачуваності (М. Мудрий, О. Аркуша, Історія: Україна і світ, 2019, 281). Зафіксовані варіанти кліше з ключовим словом «шахівниця» відбивають геостратегічні імперативи великих імперських намірів.*

Деякі синтаксичні моделі кліше – односкладні речення-гасла. Характерні вони для мови публіцистики: *У добу «прискоре-*

ного прогресу» [прогресу] комуністи то будували, то руйнували, а тому поганяли людей у свята і в будні. Роботи не видно, але «п'ятирічку за чотири роки», **«догнати і перегнати»** і – «вперед!» (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014, 477) – вислів із статті В.І. Леніна «Катастрофа, що загрожує, і як з нею боротися», а також гасло з промов М.С. Хрущова «Догнати й перегнати Америку»; *Після виборів опозиційні сили почали протести під гаслом «Повстань, Україно!»*. Їхньою метою була відставка Кучми (М. Мудрий, О. Аркуша, Історія: Україна і світ, 2019, 254) – патріотичний заклик демократичних сил під час Помаранчевої революції.

Серед традиційних для української мовної картини світу кліше-приховані цитати з творів Т. Шевченка. Щоправда, прочитуваність їх різна і залежить від ерудиції читача. Пор. розширене кліше *заноситися живцем з чужого поля* ← нести з чужого поля: *В кожну національну культуру романтизм уписувався по-різному, часто він заносився живцем з чужого поля і часом мав вигляд «москвича в Гарольдовом плаще»* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014, 39) – сприйматися без змін, точно відтворюючи місце свого походження. З тексту:

Найшли,

Несли, несли з чужого поля

І в Україну принесли

Великих слов велику силу,

Та й більш нічого.

(Т.Г. Шевченко, «І мертвим, і живим, і ненародженим...»).

Іронійний контекст створюють цитатні алюзії із заміною компонента:

Задля галочки скликано кілька тисяч працівників літератури і мистецтва – від молдаванина до чукчі... Задля казенної галочки! (О. Гончар, Щоденники, 2008, т. 1, 437) (СМТОУ: 128) – цитата з поеми «Кавказ» Т.Г. Шевченка «Од молдаванина до фінна...» пристосована для характеристики нових геополітичних умов існування Російської Федерації;

Початок карнавального дійства на площі Ринок: конкурс анекдотів, ораторія «Дух, що тіло пре до бою», вибори Королеви Свята «Суперпанна», перетягування канатів і ковдр, акробатичні етюди, апокрифічні розваги, театральна вистава-

містерія «Любов к Отчизні де героїть», танці, жарти, любовці (Ю. Андрухович, Рекреації, 1997, 49) (СМТОУ: 192) – не цілком коректна назва ораторії на масовому гулянні як алюзія на рядки з вірша Івана Франка «Вічний революціонер» – *Дух, що тіло рве до бою, яка переінакшує і спотворює семантичне навантаження первісного тексту.*

Мовна гра спричинює кліше-оказіоналізми – структурно і лексично трансформовані номінації, що складають основу мовної свідомості того чи іншого покоління мовців. Наприклад, у цитаті *В добу «Бровеносця в потьомках» вони гарцювали своїми ногами під столом затишного кабінету в передчутті задоволення* (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 307) пародію породжує заміна формально близьких слів: паронимазія *бровеносець – бровеносець, Потьомкін – в потьомках*. У такий спосіб осміюється час революційних змін в імперській Росії на початку ХХ ст.

Отже, мовні кліше в художній і публіцистичній практиці є важливим засобом номінування процесів, станів, дій. Закріплені в мовній свідомості, вони легко відтворюються, є впізнаваними, навіть у разі структурних і семантичних, аксіологічних трансформацій. Широке розуміння кліше як відтворюваних одиниць національної мовної практики дає можливість заховувати до них не лише стереотипи офіційно-ділової мови і книжні вирази-штампи з мови газет, але й клішовані словосполучення, що набули функції вторинної номінації, словосполучення – редуковані номінації, а також складні номінації фразеологічного типу (цитати-алюзії зокрема), переосмислені і трансформовані в художньому чи публіцистичному контекстах. Можливо, не всі дослідники поділяють думку про можливість кліше трансформуватися, тому в цій статті ми розглядаємо суть поняття, структурні типи й моделі утворення кліше. Розв'язання теоретичних питань української фразеології сприятиме чіткості подання відповідних матеріалів і в сучасних лексикографічних джерелах, зокрема у «Словнику активного типу», над яким працює відділ лексикології, лексикографії, комп'ютерної і структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України.

Баран Я.А. Фразеологія у системі мови: автореф. дис. ... докт. філол. наук. Київ, 1998.

Бибик С.П. Офіційно-діловий стиль. *Українська лінгвістика XX – початку XXI ст.: система понять і бібліографічні джерела*. Київ, 2007. С. 267–278.

Вирган І.О., Пилинська М.М. Російсько-український словник сталих виразів. Харків: Прапор, 2009.

Головащук С.І. Російсько-український словник сталих словосполучень. Київ: Наукова думка, 2001.

Жуйкова М.В. Образна основа фразеологізмів і фреймове моделювання. *Славянская фразеология в синхронии и диахронии*. Гомель, 2011. Вип. 1. С. 22–26.

Савчин Т. Кліше в українській мові. *Наукові записки ТНПУ. Серія: Мовознавство*. Тернопіль, 2018. Вип. 1(29). С. 66–70.

Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля-К., 2006.

Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. Полтава: Довкілля-К., 2008.

Сологуб Н.М. Кліше. *Українська мова. Енциклопедія*. Редкол.: Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), М.П. Зяблюк та ін. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007.

Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови: Посібник для студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів. Луганськ: Альма-матер, 2005.

Шарманова Н.М. Мовні кліше: з історії вивчення в лінгвістиці *Структура і семантика мовних одиниць. Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2010. Вип. 5. С. 115–120.

Шарманова Н.М. Мовне кліше в контексті функціонально-стильової диференціації мови *Структура і семантика мовних одиниць. Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2011. Вип. 6(2). С. 119–129. <https://doi.org/10.31812/filstd.v6i2.742>

Шарманова Н.М. Кліше в українському телепросторі: прагматичний і метакомунікативний вияви. *Мовознавство*. 2012. № 5. С. 81–86.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

СМТОУ – Словник мови творчих особистостей України другої половини ХХ – початку ХХІ століття. Наук. ред. Є.А. Карпіловська і З.Г. Козирєва; техн. ред. Л.І. Дідун і Ю.О. Цигвінцева. Київ: Інститут української мови НАН України, 2022. URL: https://drive.google.com/file/d/1klVhz0Ogn2KNsi_wVzQs1kXdwnRY-_uf/view

СУМ – Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

REFERENCES

Baran, Ya.A. (1998). Phraseology in the language system: autoref. thesis ... Dr. Philol. of Science. Kyiv (in Ukr.).

Savchyn, T. (2018). Cliches in the Ukrainian language. *Scientific notes of TNPU. Series: Linguistics, 1(29)*, 66–70 (in Ukr.).

Selivanova, O.O. (2006). Modern linguistics: a terminological encyclopedia. Poltava: Environment-K. (in Ukr.).

Selivanova, O.O. (2008). Modern linguistics: directions and problems: Textbook. Poltava: Environment-K. (in Ukr.).

Sharmanova, N.M. (2011). Linguistic cliché in the context of functional and stylistic differentiation of language. *Structure and semantics of language units. Philological studies: Scientific Bulletin of Kryvyi Rih State Pedagogical University, 6(2)*, 119–129. <https://doi.org/10.31812/filstd.v6i2.742> (in Ukr.).

Sharmanova, N.M. (2012). Cliché in the Ukrainian telespace: pragmatic and metacommunicative manifestations. *Movoznavstvo, 5*, 81–86 (in Ukr.).

Solohub, N.M. (2007). Cliche. *Ukrainian language. Encyclopedia*. V.M. Rusanivskiy, O.O. Taranenko, M.P. Ziabliuk and others (Eds.). Kyiv: “Ukrainska entsyklopediia” im. M.P. Bazhana (in Ukr.).

Uzhchenko, V.D., Uzhchenko, D.V. (2005). Phraseology of the modern Ukrainian language: A guide for students of philological faculties of higher educational institutions. Luhansk: Alma Mater (in Ukr.).

LEGEND

СМТОУ – Dictionary of the language of creative personalities of Ukraine of the second half of the 20th – beginning of the 21st century. Ye.A. Karpilovska and Z.H. Kozyrieva; L.I. Didun and Yu.O. Tsyhvintseva (Eds.). Kyiv: Institute of the Ukrainian Language of the National

Academy of Sciences of Ukraine, 2022. URL: https://drive.google.com/file/d/1klVhz0Ogn2KNsi_wVzQs1kXdnwRY-_uf/view

СУМ – Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol. (1970–1980). Kyiv: Naukova dumka.

Статтю отримано 02.02.2024

Zinaida Kozyrieva

PRAGMATICS AND SEMANTICS OF CLICHÉS IN THE MODERN UKRAINIAN LANGUAGE

Broad understanding of clichés in modern studies leads to the lack of clear formulation of the semantic and syntactic typology of such linguistic formations. The very concept of “the cliché” needs to be clarified and separated from related formations – phraseological units, clichés, catchphrases, quotations, exclamations, etc. There is also a lack of thorough research into the semantic and lexical-grammatical properties of clichés. The issue of importance and reasonability of using clichéd units, many of which still require lexicographic description, remains controversial. The aims of this work are to determine the linguistic status of language clichés, to identify their essential characteristics as linguistic units and as manifests of communication processes, to develop reliable criteria for distinguishing clichéd expressions from similar formations (phraseological units, proverbs, sayings, terms, interjections, etc.), to outline the main semantic and syntactic types of such stable units, to describe the main models of cliché formation, to raise a number of issues related to the practice of modeling language clichés in lexicography, to study the ways of their transformation based on multi-genre sources of the Ukrainian language for the purposes of creating the Dictionary of the active type of the modern Ukrainian literary language – the latest modern lexicographic source of the lexical and phraseological repertoire of the Ukrainian language in the early XXI century, which is currently being created by scientists of the Department of Lexicology, Lexicography and Structural-Mathematical Linguistics of the Institute for Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Key words: language clichés, types and models of language clichés, cliché modeling in the modern explanatory dictionary.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2024.100.16>

УДК 811.161.2:[81'35+81'36]

ЗАКІНЧЕННЯ РОДОВОГО ВІДМІНКА ОДНИНИ В ІМЕННИКІВ ІІІ ВІДМІНИ: НОРМА І УЗУС

КОЛІБАБА

Лариса Миколаївна,

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу граматики та наукової
термінології,

Інститут української мови НАН
України;

вул. Михайла Грушевського, 4,
м. Київ, 01001;

e-mail: kolibaba79@gmail.com

ORCID: 0000-0001-7063-5309

Larysa

KOLIBABA,

PhD in Philology, Senior Researcher
of the Department of Grammar and
Scientific Terminology,

Institute of the Ukrainian Language
of National Academy of Sciences of
Ukraine;

4, Mykhaila Hrushevskoho St., Kyiv,
01001, Ukraine;

e-mail: kolibaba79@gmail.com

*У статті проаналізовано зміни в уживанні закінчень родового відмінка однини іменників жіночого роду ІІІ відміни, зафіксовані в «Українському правописі» 2019 р. Схарактеризовано суть цих змін та обґрунтовано їхню історичну основу. Наведено факти, що засвідчують потребу повернути до сучасної мовної практики в родовому відмінкові однини іменників ІІІ відміни закінчення **-и** як питому морфологічну норму української мови.*

Ключові слова: закінчення, іменники ІІІ відміни, родовий відмінок однини, «Український правопис».

Однією із граматичних змін в «Українському правописі» 2019 р., що спричинила цілковито протилежні реакції мовців – від повного схвалення до категоричного неприйняття, є кодифікування закінчення **-и** в родовому відмінкові однини іменників ІІІ відміни. Нагадаємо, що відповідно до чинного правописного кодексу для всіх іменників жіночого роду, що закінчуються на **-ть** після попереднього приголосного (*вість, радість, смерть, честь, хоробрість* та ін.), а також для іменників *кров, любов, осінь, сіль, Русь, Білорусь* у родовому відмінкові однини нормативними є закінчення **-і** та **-и** [Український правопис 2019: 128].

Попри те, що порівняно з попередньою редакцією «Українського правопису» 1993 р. ця зміна є новацією, багато мовців були до неї готові, адже в українській мовній практиці закінчення *-и* в родовому відмінкові однини іменників III відміни засвідчене ще задовго до його повторного кодифікування в «Українському правописі» 2019 р. – від початку 90-х рр. XX ст. Після того, як разом із тоталітарним періодом в історії Української держави відійшов у минуле адміністративний контроль за дотриманням правописних стандартів, ціла низка засобів масової комунікації, книжкових видавництв, освітніх закладів та ін. почали користуватися орфографійними правилами, відмінними від офіційних [Український правопис 2019: 5]. Закінчення *-и* під час відмінювання іменників III відміни на приголосний використовували передовсім ті мовці, які прагнули відновити граматичну специфіку української мови навіть усупереч тому, що офіційно це закінчення перебувало поза літературним стандартом. Ба більше, вони вживали його не просто цілковито усвідомлено, а навіть підкреслено – як «ознаку відданості справжнім, а не накиненим під впливом російської мови нормам української мови» [Тараненко 2005: 92].

Однак після набуття чинності «Українського правопису» 2019 р., коли після вимушеної тривалої перерви закінчення *-и* знову набуло статусу офіційно визнаного, воно так само перебуває на периферії мовного вжитку. За результатами анкетування, сьогодні закінченням *-и* в родовому відмінкові однини іменників III відміни послуговується лише близько третини (37%) мовокористувачів [Колібаба 2023: 361]. Це не випадково, адже від 1933 р., коли закінчення *-и* живосилом вилучили з ужитку, минуло майже 90 років – відтинок часу, якого виявилось достатньо для того, щоб для більшості сучасних мовців воно стало «незвичним», «неприродним», «штучним», «архаїчним», «діалектним» чи «грубим» і под.

Прикро, що загал сучасних мовців, які не вживають закінчення *-и* в родовому відмінкові однини іменників III відміни, обґрунтовує свою мовну поведінку здебільшого суб'єктивними чинниками [там само: 364], тоді як під час оцінювання мовних, зокрема і правописних, змін насамперед потрібно керуватися науковими фактами. А лінгвістичні факти, що засвідчують по-

требу повернути до активного вжитку закінчення *-и*, досить промовисті. Проаналізуємо їх докладніше¹.

1. Уживання закінчення *-и* в родовому відмінкові однини іменників жіночого роду III відміни є питомою морфологією української мови і відповідає історичним закономірностям розвитку її граматичного ладу.

Як відомо, сучасну III відміну української літературної мови сформували іменники давніх *-і*-основ (переважна більшість), *-r-* основ (*мати*) та *-и(-ьв-)* основ (*любов, кров*) [Авдєєва 2001: 20]. За висновками українських науковців, закінчення *-і* в іменниках III відміни є порівняно новим [Самійленко 1964: 145; Історія української мови. Морфологія 1978: 112], оскільки історично іменники колишньої *-і*-основи в родовому відмінку однини мали закінчення *-и* (*ночи*), яке вони зберігали досить довго [Бевзенко 1960: 54; Самійленко 1964: 145; Німчук 2002а: 28]. Іменники *-r-* та *-и*-основ у родовому відмінкові однини мали давнє закінчення *-е*, що під впливом іменників *-і*-основи було витіснене порівняно новим для цих іменників закінченням *-и* (*свекръве – свекръви*) [Авдєєва 2002: 20; Німчук 2002а: 28]. Іменники колишніх *-і*- та *-и*-основ «стійко зберігали закінчення *-и* на всій українській етнічній території» [Німчук 2002а: 28], його фіксують майже всі українські говори [Матвіяс 1974: 148].

Закінчення *-и* (зрідка графічно *-ы*) у родовому відмінкові однини послідовно засвідчують давньоукраїнські [Самійленко 1964: 145] і староукраїнські [Історія української мови. Морфологія 1978: 112] пам'ятки. Зокрема, в українських грамотах XIV–XV ст., зауважував В. Дем'янчук, «у формах род. і дав.-місц. речівників жіночого роду на *-і* виступає раз-у-раз закінчення *-и*, ніколи не плутаючись із *-ѣ*» [Дем'янчук 1928: 7], а в пам'ятках XVI ст., за спостереженнями І.М. Керницького, для іменників колишніх основ на *-і*- у родовому відмінкові однини було характерне закінчення *-и*, яке «згідно з фонетичним законом української мови часом переходить в *-ы*» [Керницький 1967: 86].

¹ Див. про це також у: Колібаба Л.М. Зміни в унормуванні закінчень відмінюваних слів в «Українському правописі» 2019 року. *Українська мова*. 2023а. № 1. С. 72–77.

Лише у другій половині XVII ст. і тільки в окремих пам'ятках у родовому відмінкові однини іменників сучасної III відміни зафіксовано закінчення *-i-* (← *-ĭ*), що виникло під впливом іменників з основою на *-ja-* [Самійленко 1964: 146; Німчук 2000б: 51; Німчук 2002а: 28]. У XIX ст., звертає увагу В.В. Німчук, також «стійко зберігалася флексія *-u*» [там само]. Потім під впливом іменників сучасної I відміни її поступово починає витісняти закінчення *-i*, хоч у різних діалектах цей процес відбувався неоднаково: в одних він «зайшов досить далеко», в інших така заміна триває досі, а в деяких вона й не розпочиналася [Матвіяс 1974: 147–148; Історія української мови. Морфологія 1978: 113; Німчук 2002а: 29]. Тенденція до звуження обсягу вживання давнього закінчення *-u* в діалектах, на думку українських дослідників, могла сформуватися і під впливом літературної мови, зокрема навчання в школі [Німчук 2002а: 30; Німчук 2002а: 55 та ін.], тобто внаслідок штучного втручання у природний розвиток мови.

Ю.В. Шевельов також кваліфікував закінчення *-u* в родовому відмінку однини іменників на зразок *радість* як «старіше». Дослідник зауважував, що у процесі історичного розвитку форми на *-u* в цьому типі відміни іменників послідовно й поступово були замінені в різних відмінках формами із закінченням *-i*: спочатку в давальному й місцевому однини, пізніше в називному відмінку множини, а в новіші часи – і «в останньому бастионі форм на *-u*, в родовому відмінку однини» [Шевельов 2009: 319]. Найімовірніше, саме через те, що в іменників III відміни закінчення *-u* порівняно з іншими відмінками найдовше «затрималося» в родовому відмінкові однини, його й було кодифіковано в «Українському правописові» 2019 р. як нормативне закінчення цього відмінка.

2. Закінчення *-u* в родовому відмінкові однини іменників III відміни широко, хоч і строкато, уживають на всій території України [Бевзенко 1960: 54–55; Самійленко 1964: 146–147; Матвіяс 1974: 147–148; Авдєєва 2001: 21; Німчук 2002а: 29; Німчук 2002б: 53–55; Тараненко 2005: 94 та ін.].

С.П. Самійленко обґрунтовує це тим, що флексія родового відмінка однини *-i* іменників з колишніми основами на *-i-*, *-u-* та на приголосний в усіх українських говорах цілком фонетично

в XIII–XV ст. змінилася в *-и*, але десь приблизно в XVI–XVII ст. «флексія *-и* починає поступатися місцем, особливо в південно-східних говорах, флексії *-і-* (*-ѣ*), властивій іменникам з колишніми основами на *-ја-*» [Самійленко 1964: 147], причому у південно-східних, північних, частково і південно-західних говорах, звертає увагу мовознавець, процес замінювання *-и* (др. *-и*) флексією *-і* (др. *-ѣ*) триває впродовж трьох-чотирьох століть і остаточно не завершився й донині [там само].

Ареали поширення закінчень *-и* та *-і* в українських діалектах і говорах ґрунтовно можна простежити за «Атласом української мови». Л.М. Коць-Григорчук слушно зауважила: «Бездоказові, але дуже голосні, навіть з лайливими епітетами, відстоювання флексії *-і*... в родовому відмінку однини іменників третьої відміни жіночого роду (*радості*) позбавлені сенсу за умов, коли існує Атлас української мови, на картах якого добре видно, як говорить український народ майже на всій його етнічній території та які тенденції розвитку його мови» [Коць-Григорчук 1997: 94]. Щоправда, в «Атласі української мови» скартографовано лише форми лексем *сіль* та *ніч* у першому томі та слів *сіль*, *тінь*, *любов*, *ніч* у другому томі, тоді як зовсім немає інформації про форми родового відмінка однини іменників жіночого роду, що закінчуються на *-ть* із попереднім приголосним [Атлас української мови 1984: т. 1, к. 190; Атлас української мови 1988: т. 2, к. 174–175].

Спираючись на дані «Атласу української мови», науковці дійшли висновку, що форми на *-и* в родовому відмінкові однини переважали в галицько-буковинській та карпатській групах говорів південно-західного наріччя та в західнополіському говорі північного наріччя [Німчук 2002б: 54–55; Тараненко 2005: 92]. І.Г. Матвіяс дослідив, що ці форми в родовому, давальному та місцевому відмінках однини іменників III відміни характерні для волинських, наддністрянських, буковинських, гуцульських, закарпатських говірок. Крім того, закінчення *-и* досить часто вживане у говірках Полтавщини, південних і південно-західних районів Чернігівщини, Переяславщини, південної Київщини, південної Житомирщини, Черкащини, Вінниччини, Херсонщини, Одещини, Слобожанщини та ін. [Бевзенко 1960: 54–55; Матвіяс 1974: 147–148]. З огляду на те, що українська

літературна мова сформувалася на народній основі, активне використання закінчення *-и* в родовому відмінкові однини іменників III відміни в українських діалектах є незаперечною підставою для його кодифікування в «Українському правописові».

3. Крім говірок, що лягли в основу літературної мови, закінчення *-и* наявне також у творах класиків української літератури. Зокрема, і І. Котляревський, і Т. Шевченко вживали в родовому відмінку однини та називному відмінкові множини іменників III відміни «тільки споконвічну флексію *-и* (графічно, за російською системою – *-ы*)» [Німчук 2002а: 28–29; Німчук, Пуряєва 2004: 563]. Цієї ж традиції дотримувався у своєму словникові і Б. Грінченко.

4. Іменники III відміни із закінченням *-и* в родовому відмінкові однини широко зафіксовані в лексикографійних джерелах к. XIX – першої третини XX ст., зокрема у «Словарі російсько-українському» М. Уманця та А. Стілки, «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка, «Правописному словникові» Г. Голоскевича, «Українському стилістичному словникові» І. Огієнка, «Українсько-російському словнику» А. Ніковського, «Російсько-українському фразеологічному словникові» В. Підмогильного та Є. Плужника, «Російсько-українському словнику» за ред. А. Кримського та С. Єфремова, «Російсько-українському словнику» О. Ізюмова, «Словникові ділової мови» М. Дорошенка, М. Станиславського, В. Страшкевича та в багатьох інших словниках, а також у художніх, наукових та публіцистичних текстах цього періоду.

5. Уживання іменників III відміни в родовому відмінкові однини із закінченням *-и* – це повернена, а не нова морфологічна норма української літературної мови. Як відомо, цю норму було офіційно затверджено в академійних «Найголовніших правилах українського правопису» 1921 та 1925 рр. [Найголовніші правила українського правопису 1921: 9; Найголовніші правила українського правопису 1925: 9], у проєкті «Українського правопису» 1926 р. [Український правопис 1926: 41] та в «Українському правописі» 1928 р. [Український правопис 1929: 35]. Відповідно до цієї норми «у словах жіночого роду, що кінчаться на приголосний звук, треба писати в родовому відмінкові однини *-и*, а в давальному й місцевому однини та

називному й знахідному множини треба писати *-i*; напр. род. відм. – з *ночи*, *коло печи*, з *подорожи*, *цієї соли*, *нічної тіни*, *без сповіди*, *без відповіди*, з *радости*, *до смерти*; дав. відм. та місцев. – *дрібній солі*, *в тіні*, *у-ночі*, *в печі*; множ. – *прийшли вісті*, *про бюрократичні формальності*. Виняток – *в-осени*» [Найголовніші правила українського правопису 1921: 9; Найголовніші правила українського правопису 1925: 9].

Аналогічне правило було й у проєкті «Українського правопису» 1926 р.: «4. *-и* мають ... б) Усі речівники жіночого роду на приголосний...: з *радости*, *без подорожи*, *до ночі*, *від розкоши*, *крови*, *твари*, *молоди*, *паморози*, *соли*, *тіни*, *Роси*, *артілі*, *морали*, *матери*...» [Український правопис 1926: 41]. Проте в «Українському правописі» 1928 р. воно зазнало змін: закінчення *-и* було кодифіковано як нормативне тільки для всіх іменників жіночого роду III відміни на *-ть* за другим приголосним (*від радості*, *з вісти*, *до смерти*, *без чверти*...), а також винятково: *до осени*, *без соли*, *крови*, *любови*, *Руси*, тоді як решту іменників жіночого роду на приголосний було рекомендовано вживати із закінченням *-і*: *до ночі*, *без подорожі*, *від розкоші*, *тварі*, *молоді*, *паморозі*, *тіні*, *Росі*, *артілі*, *моралі*, *жовчі*, *матері*... [Український правопис 1929: 35]. Ця норма була чинною до «реформи» 1933 р., яка, за висновками В.В. Німчука, «зачепила не просто написання, а віковічні традиції орфографії і, головне, оригінальність системи української мови» [Німчук 2002б: 24].

Відомо, що 1933 р. у зв'язку зі згортанням процесів українізації «Український правопис» 1928 р. було звинувачено у «штучному відриві української мови від мови російської», а граматичні правила, викладені в ньому, оголошено такими, що «засмічували українську мову націоналістичними елементами» [Український правопис 1933: 4]. Як зауважував Ю. Шевельов, до «Українського правопису» 1928 р. було внесено 126 поправок, багато з них суттєвих, а розділ про чужі слова переписано. Там, де українські слова мали подвійні форми, перевагу надано формі, ближчій до російської мови [Шевельов 2009: 202]. Саме тому закінчення іменників жіночого роду, що закінчувалися на *-ть* за другим приголосним, замінили з *-и* на *-і*.

Від 1933 р. до 2019 р. в усіх офіційно затверджених редакціях «Українського правопису» (1933, 1946, 1960, 1990, 1993) єдиним нормативним закінченням іменників III відміни в родовому відмінкові однини стало закінчення *-i*. Закінчення *-и* було відновлено в «Українському правописі» 1999 р. [Український правопис: Проект найновішої редакції 1999: 120], створеному у зв'язку з потребою переглянути орфографічний кодекс після його «тривалого препарування на догоду ідеологічній настанові зближення російської та української мов, а фактично – тотального уподібнення української мови до російської» [Німчук, Пуряєва 2004: 561]. Проте, як відомо, цю редакцію «Українського правопису» через суб'єктивні чинники так і не було затверджено для офіційного вжитку.

Через те, що закінчення *-и* в історії українського правопису вже мало статус нормативного, його повернення до «Українського правопису» 2019 р. дехто з мовознавців витлумачує як «спробу повторного нормативного закріплення» [Тараненко 2005: 92]. Однак правило, викладене в «Українському правописі» 2019 р., істотно відрізняється від правила, наведеного в «Українському правописі» 1928 р. Зокрема, в «Українському правописі» 1928 р. закінчення *-и* кодифіковано як єдине закінчення родового відмінка однини для обмеженої групи іменників III відміни (*кров, любов, осінь, сіль, Русь*) та всіх іменників жіночого роду «на *-ть* за другим приголосним» [Український правопис 1929: 35], тоді як в «Українському правописі» 2019 р. правило про нормативність закінчення *-и* для іменників III відміни подано у формі примітки, а самому закінченню *-и* надано статусу не основного, а варіантного закінчення [Український правопис 2019: 128], що, імовірно, і сформувало в мовців хибну думку про другорядність, необов'язковість його вживання в сучасній мовній практиці.

6. На переконання українських мовознавців, основною причиною відновлення нормативного закінчення *-и* в сучасному «Українському правописі» має бути збереження традиції чіткішої диференціації флексій іменників III відміни, адже тепер вони мають однакові закінчення в родовому, давальному, місцевому відмінках однини й називному та знахідному множини (пор.: Р. в. одн., Д. в. одн., М. в. одн.; Н. в. мн., Зн. в. мн.: *любові*,

радості і под.), та розширення стильових можливостей [Німчук 2002а: 30].

На потребу усунути омонімію відмінкових форм іменників III відміни за допомогою закінчень *-и* та *-і* звертали увагу й інші науковці [Головащук 1997: 83; Чучка 1997: 35; Вихованець 2004: 12 та ін.], хоч дехто з їхніх опонентів висловлював припущення, що практично загрози конфлікту омоніміїчних форм немає, оскільки «всі ці іменники (за винятком хіба що особового жіночого імені *Любов*) – це назви неістот і функціонують переважно в позиції родового відмінка об'єкта, не перетинаючись із позицією давального відмінка адресата» [Тараненко 2005: 93].

Використання закінчення *-и* в родовому відмінкові однини іменників жіночого роду на *-ть* після приголосного, крім чіткої диференціації відмінкових закінчень, також сприятиме «уникненню небажаних асиміляційних змін за наявності перед *-ть* інших приголосних. Таке флексійне вирізнення родового відмінка, – уважав І.Р. Вихованець, – надто важливе, коли зважати на велику частотність його вживань в усному й писемному мовленні» [Вихованець 2004: 12].

Серед інших практичних переваг «узаконення» закінчення *-и* мовознавці називають також усунення правописних винятків, до яких належать прислівники *восени*, *безвісти*, *почасті* [Чучка 1997: 35], що за походженням є формами родового відмінка однини на *-и*, утвореними від іменників жіночого роду давніх *-i*-основ.

Ідею про повернення іменникам III відміни на *-ть* у родовому відмінку однини історичного закінчення *-и* під час обговорення редакції «Українського правопису» у 1994–1996 рр. підтримало багато українських мовознавців [Бурячок 1997: 28; Горняткевич 1997: 42; Пономарів 1997: 79; Ужченко 1997: 160 та ін.], хоч були й ті, хто заперечували її. Вони аргументували свою позицію тим, що запровадження закінчення *-и* ускладнить українську граматику, створивши мішану групу відмінювання іменників III відміни, а, як відомо, мішаної групи іменники цієї відміни не мають [Баранник 1997а: 77; Головащук 1997: 84; Карпенко 1997: 130 та ін.].

7. У 20-х рр. ХХ ст. науковці випрацювали систему вимог до норм української літературної мови, зокрема: 1) природність для найбільшої частини народної мови; 2) уживаність у творах «найкращих українських письменників»; 3) фіксація у «гарних словниках української мови» та граматиках; 4) перевага, вигідність із погляду поступу, удосконалення мови [Синявський 1922: IX; 2018: 199]. Використання закінчення *-и* в родовому відмінкові однини іменників III відміни цілковито задовольняє ці вимоги й не суперечить їм.

Отже, викладені наукові факти дають підстави висновувати, що закінчення *-и* в родовому відмінкові однини іменників III відміни – питома морфологічна риса української мови, яка зазнала ідеологічного тиску за доби тоталітаризму, унаслідок чого, хоч і була вилучена з офіційного мовного вжитку – тексту «Українського правопису», граматик, лексикографічних джерел та ін., проте залишилася в українській народній (діалектній) мові. Саме тому повернення цього закінчення до «Українського правопису» 2019 р. – не архаїзування української мови, а відновлення її національної граматичної специфіки.

Щоб повернути закінчення *-и* до активної мовної практики українців, потрібно: 1) правило про нормативність цього закінчення подати в тексті «Українського правопису» не як примітку, а як окреме самостійне правило; 2) зробити закінчення *-и* єдиним закінченням родового відмінка іменників III відміни, тобто усунути варіантність закінчень *-і* та *-и*; 3) пропагувати потребу повернути закінчення *-и* до активної української мовної практики, покликаючись на наукові факти, бо, як слушно зауважила С.Л. Авдєєва, яким би вмотивованим, доцільним, історично виваженим не було певне нововведення, воно може так і залишитися тільки черговим лінгвістичним дослідженням, якщо його не підтримає і не буде використовувати більшість мовців, коли ним не послуговуватимуться засоби масової комунікації, заклади освіти, науки, культури [Авдєєва 2001: 23], а насамперед – українська мовознавча спільнота, яка має вести перед у відродженні українського обличчя української мови й демонструвати використання закінчення *-и* на власному прикладі.

Авдєєва С. Вживання флексії *-и* у формі родового відмінка однини іменників третьої та четвертої відмін в українській мові. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. Вип. 31. С. 20–24.

Атлас української мови: у 3 т. Київ: Наукова думка. Т. 1. 1984; Т. 2. 1988; Т. 3. 2001.

Баранник Д.Х. Новий український правопис чи нова редакція «Українського правопису»? *Український правопис: так і ні: Обговорення нової редакції «Українського правопису»*. Київ: УНВЦ «Рідна мова»: Довіра, 1997. С. 76–78.

Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960.

Бурячок А.А. Про концепцію нової (остаточної) редакції українського правопису. *Український правопис: так і ні: Обговорення нової редакції «Українського правопису»*. Київ: УНВЦ «Рідна мова»: Довіра, 1997. С. 26–30.

Вихованець І. Ненаукові пристрасті навколо українського правопису. *Українська мова*. 2004. № 2. С. 3–24.

Головацук С.І. До правопису закінчень відмінюваних слів. *Український правопис: так і ні: Обговорення нової редакції «Українського правопису»*. Київ: УНВЦ «Рідна мова»: Довіра, 1997. С. 81–86.

Горняткевич А. [Виступ]. *Український правопис: так і ні: Обговорення нової редакції «Українського правопису»*. Київ: УНВЦ «Рідна мова»: Довіра, 1997. С. 41–44.

Дем'янчук В. Морфологія українських грамот XIV – першої половини XV в. Окрема відбитка із «Записок Історико-Філологічного Відділу», кн. XVI, стор. 73–109. Київ: З друкарні Академії Наук, 1928.

Історія української мови. Морфологія / С.П. Бевзенко, А.П. Грищенко, Т.Б. Лукінова, В.В. Німчук, В.М. Русанівський, С.П. Самійленко. Київ: Наукова думка, 1978.

Історія українського правопису XVI–XX століття: хрестоматія. Упоряд.: В.В. Німчук, Н.В. Пуряєва. Київ: Наукова думка, 2004.

Карпенко Ю.О. Пропозиції до нового видання «Українського правопису». *Український правопис: так і ні: Обговорення нової редакції «Українського правопису»*. Київ: УНВЦ «Рідна мова»: Довіра, 1997. С. 130–131.

Керницький І.М. Система словозміни в українській мові на матеріалах пам'яток XVI ст. Київ: Наукова думка, 1967.

Колібаба Л.М. Зміни в унормуванні закінчень відмінюваних слів в «Українському правописі» 2019 року. *Українська мова*. 2023а. № 1. С. 68–99.

Колібаба Л. Вплив мовної політики доби тоталітаризму на грама-тичні норми української літературної мови. *Slavia Orientalis*. 2023б. Т. LXXII. Nr 2. S. 357–370.

Коць-Григорчук Л. Задля єдиного українського правопису. *Про український правопис і проблеми мови: збірник доповідей мовної секції 16-ої Річної Конференції Української Проблематики* (Урбана-Шампейн, Ілл., 20–25 червня 1997). Нью-Йорк – Львів, 1997. С. 87–95.

Матвіяс І.Г. Іменник в українській мові. Київ: Радянська школа, 1974.

Найголовніші правила українського правопису. Київ, 1921.

Найголовніші правила українського правопису (нове видання). Київ, 1925.

Німчук В.В. «Правописні проблеми» морфології української літе-ратурної мови. *Науковий вісник Волинського державного університе-ту імені Лесі Українки*. 2002а. Вип. 5. С. 27–30.

Німчук В.В. Проблеми українського правопису ХХ – початку ХХІ ст. Кам'янець-Подільський: К-ПДПУ, інформаційно-видавничий відділ, 2002б.

Пономарів О.Д. Пропозиції до нової редакції «Українського пра-вопису». *Український правопис: так і ні: Обговорення нової редакції «Українського правопису»*. Київ: УНВЦ «Рідна мова»: Довіра, 1997. С. 79–81.

Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. Ч. I. Київ: Радянська школа, 1964.

Синявський О. Порадник української мови. Харків – Берлін – Нью-Йорк: Україно-американське вид. т-во «Космос», 1922.

Синявський О. Норми української літературної мови; *репринтне відтворене видання 1931 року*. Київ: Вид. дім Дмитра Бурого, 2018.

Тараненко О.О. Лінгвістичний і соціальний комплекс проблем навколо сучасного українського правопису. *Український правопис: так і ні: Обговорення нової редакції «Українського правопису»*. Київ: УНВЦ «Рідна мова»: Довіра, 1997. С. 12–18.

Тараненко О.О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних за-сад української літературної мови і явище пуризму (у межах грама-тичних категорій іменника). *Мовознавство*. 2005. № 3–4. С. 85–104.

Ужченко В.Д. Деякі рекомендації до нової редакції «Українського правопису». *Український правопис: так і ні: Обговорення нової редакції «Українського правопису»*. Київ: УНВЦ «Рідна мова»: Довіра, 1997. С. 160–161.

Український правопис (проект). Харків: Державне видавництво України, 1926.

Український правопис. Видання перше. Харків: Державне видавництво України, 1929.

Український правопис. Харків: Радянська школа, 1933.

Український правопис. 4-ге вид., випр. й допов. Київ: Наукова думка, 1993.

Український правопис: Проект найновішої редакції. Київ, 1999.

Український правопис. Київ: Наукова думка, 2019.

Чучка П.П. З приводу підготовки нової редакції «Українського правопису». *Український правопис: так і ні: Обговорення нової редакції «Українського правопису»*. Київ: УНВЦ «Рідна мова»: Довіра, 1997. С. 34–38.

Шевельов Ю. Так нас навчали правильних проізношеній. *Шевельов Ю. Вибрані праці: у 2 кн. Кн. I. Мовознавство*. 2-ге вид. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 280–333.

СПИСОК ЛЕКСИКОГРАФІЙНИХ ДЖЕРЕЛ

Голоскевич Г. Правописний словник. Вид. 12. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Львів, 1994.

Грінченко Б. (ред.). Словарь української мови. Київ, 1907–1909. Тт. 1–4.

Дорошенко М., Станиславський М., Страшкевич В. Словник ділової мови. Термінологія та фразеологія; *репринтне відтворене видання 1930 року*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018.

Ізюмов О. Російсько-український словник. Видання четверте, доповнене й виправлене за новим правописом. Харків – Київ, 1930.

Російсько-український словник: у 4 т. Гол. ред.: А. Ю. Кримський, С. О. Єфремов. Т. 1; *репринтне відтворене видання 1924 року*. Київ, 2016; Т. 2. Вип. 1; *репринтне відтворене видання 1929 року*. Київ, 2017; Т. 2. Вип. 2; *репринтне відтворене видання 1932 року*. Київ, 2017; Т. 2. Вип. 3; *репринтне відтворене видання 1933 року*. Київ, 2017; Т. 3. Вип. 1; *репринтне відтворене видання 1927 року*. Київ, 2017; Т. 3. Вип. 2; *репринтне відтворене видання 1928 року*. Київ, 2017.

Підмогильний В., Плужник Є. Російсько-український фразеологічний словник. Фразеологія ділової мови; *репринтне відтворене видання 1927 року*. Київ: УКСП «Кобза», 1993.

Уманець М., Спілка А. (Комарь М.). (упоряд.). Словарь російсько-український. Уманець, М., Спилка, А. Русско-украинский словарь; *передрук із видання 1893 року*. Берлін: Українське Слово, 1924.

Ніковський А. Українсько-російський словник; *репринтне відтворене видання 1926 року*. Київ: Вид. дім Дмитра Бурого, 2018.

Огієнко І. Український стилістичний словник. Львів, 1924.

REFERENCES

Atlas of the Ukrainian language: in 3 vol. (1984–2001). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Avdieieva, S. (2001). The use of the inflection *-u* in the form of the genitive case of singular of nouns of the third and fourth declensions in the Ukrainian language. *Scientific Note. Series: Philological sciences (linguistics)*, 31, 20–24 (in Ukr.).

Barannyk, D.Kh. (1997). The new Ukrainian orthography or the new edition of “Ukrainian Orthography”? *Ukrainian Orthography: yes and no: Discussion of the new edition of “Ukrainian Orthography”* (pp. 76–78). Kyiv: UNVTs “Ridna mova”: Dovira (in Ukr.).

Bevzenko, S.P. (1960). Historical morphology of the Ukrainian language. Uzhhorod: Zakarpatske oblasne vydavnytstvo (in Ukr.).

Buriachok, A.A. (1997). About the concept of the new (final) edition of Ukrainian orthography. *Ukrainian Orthography: yes and no: Discussion of the new edition of “Ukrainian Orthography”* (pp. 26–30). Kyiv: UNVTs “Ridna mova”: Dovira (in Ukr.).

Chuchka, P.P. (1997). Regarding the preparation of the new edition of “Ukrainian Orthography”. *Orthography Ukrainian Orthography: yes and no: Discussion of the new edition of “Ukrainian Orthography”* (pp. 34–38). Kyiv: UNVTs “Ridna mova”: Dovira (in Ukr.).

Demianchuk, V. (1928). Morphology of Ukrainian letters of the 14th – first half of the 15th century. A separate print from “Notes of the Historical and Philological Department” (vol. XVI, p. 73). Kyiv: Z drukarni Akademii Nauk (in Ukr.).

History of the Ukrainian language. Morphology / Bevzenko, S.P., Hryshchenko, A.P., Lukinova, T.B., Nimchuk, V.V., Rusanivskiyi, V.M., Samiilenko, S.P. (1978). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Holovashchuk, S.I. (1997). To the orthography of the endings of declined words. *Ukrainian Orthography: yes and no: Discussion of the new edition of "Ukrainian Orthography"* (pp. 81–86). Kyiv: UNVTs "Ridna mova": Dovira (in Ukr.).

Horniatkevych, A. (1997). [Speech]. *Ukrainian Orthography: yes and no: Discussion of the new edition of "Ukrainian Orthography"* (pp. 41–44). Kyiv: UNVTs "Ridna mova": Dovira (in Ukr.).

Karpenko, Yu.O. (1997). Proposals for a new edition of "Ukrainian Orthography". *Ukrainian Orthography: yes and no: Discussion of the new edition of "Ukrainian Orthography"* (pp. 130–131). Kyiv: UNVTs "Ridna mova": Dovira (in Ukr.).

Kernytskyi, I.M. (1967). The system of word change in the Ukrainian language based on the materials of monuments of the 16th century. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Kolibaba, L. (2023 a). Changes in the codification of endings of conjugated words in the "Ukrainian Orthography" of 2019. *Ukrainian language, 1*, 68–99 (in Ukr.).

Kolibaba, L. (2023 b). The Influence of Language Policy in the Era of Totalitarianism on the Grammatical Standards of the Ukrainian Literary Language. *Slavia Orientalis, LXXII*, 357–370 (in Ukr.).

Kots-Hryhorchuk, L. (1997). For a unified Ukrainian Orthography. *About Ukrainian Orthography and language problems: a collection of reports of the language section of the 16th Annual Conference of Ukrainian Problems (Urbana-Shampein, Ill., 20–25 chervnia 1997)* (pp. 87–95). Niu-York – Lviv (in Ukr.).

Matviias, I.H. (1974). Noun in the Ukrainian language. Kyiv: Radianska shkola (in Ukr.).

Nimchuk, V.V. (2002a). "Orthographic problems" of the morphology of the Ukrainian literary language. *Scientific Bulletin of Lesya Ukrainka Volyn State University, 5*, 27–30 (in Ukr.).

Nimchuk, V.V. (2002b). Problems of Ukrainian orthography of the 20th and early 21st centuries. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi derzhavnyi pedahohichniy universytet, informatsiino-vydavnychiy viddil (in Ukr.).

Nimchuk, V.V., Puriaieva, N.V. (Eds.). (2004). History of Ukrainian orthography of the 16th–20th centuries: an anthology. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Ponomariv, O.D. (1997). Proposals for the new edition of “Ukrainian Orthography”. *Ukrainian Orthography: yes and no: Discussion of the new edition of “Ukrainian Orthography”* (pp. 79–81). Kyiv: UNVTs “Ridna mova”: Dovira (in Ukr.).

Samiilenko, S.P. (1964). Essays on the historical morphology of the Ukrainian language. Ch. I. Kyiv: Radianska shkola (in Ukr.).

Shevelov, Yu. (2009). This is how we were taught the correct pronunciation. *Shevelov Yu. Selected works: in 2 books. Book I. Linguistics*. 2nd edition (pp. 280–333). Kyiv: Vyd. dim “Kyievo-Mohylianska akademiia” (in Ukr.).

Syniavskiy, O. (1922). Ukrainian language guide. Kharkiv – Berlin – Niu-York: Ukraino-amerykanske vyd. t-vo “Kosmos” (in Ukr.).

Syniavskiy, O. (2018). Norms of the Ukrainian literary language; *reprint from the edition of 1931*. Kyiv: Vyd. dim Dmytra Buraho. (Original work published) (in Ukr.).

Taranenko, O.O. (1997). Linguistic and social complex of problems surrounding modern Ukrainian Orthography. *Ukrainian Orthography: yes and no: Discussion of the new edition of “Ukrainian Orthography”* (pp. 12–18). Kyiv: UNVTs “Ridna mova”: Dovira (in Ukr.).

Taranenko, O.O. (2005). Modern trends in revising the normative foundations of the Ukrainian literary language and the phenomenon of purism (within the grammatical categories of the noun). *Movoznavstvo*, 3–4, 85–104 (in Ukr.).

The most important rules of Ukrainian Orthography (1921). Kyiv (in Ukr.).

The most important rules of Ukrainian Orthography (new edition) (1925). Kyiv (in Ukr.).

Ukrainian Orthography (1929). The first edition. Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy (in Ukr.).

Ukrainian Orthography (1933). Kharkiv: Radianska shkola (in Ukr.).

Ukrainian Orthography (1993). 4th ed., ed. and added. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Ukrainian Orthography (2019). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Ukrainian Orthography (project) (1926). Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy (in Ukr.).

Ukrainian Orthography: The project of the latest edition (1999). Kyiv (in Ukr.).

Uzhchenko, V.D. (1997). Some recommendations for the new edition of “Ukrainian Orthography”. *Ukrainian Orthography: yes and no: Discussion of the new edition of “Ukrainian Orthography”* (pp. 160–161). Kyiv: UNVTs “Ridna mova”: Dovira (in Ukr.).

Vykhovanets, I. (2004). Non-scientific passions around Ukrainian orthography. *Ukrainian language*, 2, 3–24 (in Ukr.).

LIST OF LEXICOGRAPHICAL SOURCES

Holoskevych, H. (1994). *Orthographic slovnyk*. Edition 12. Niu-York – Paryzh – Sydnei – Toronto – Lviv (in Ukr.).

Hrinchenko, B. (Ed.). (1907–1909). Dictionary of the Ukrainian language: in 4 vol.; *reprint from the edition of 1907–1909*. Kyiv (in Ukr.).

Doroshenko, M., Stanyslavskyi, M., Strashkevych, V. (Eds.). (2018). Business Language Dictionary. Terminology and phraseology; *reprint from the edition of 1930*. Kyiv (in Ukr.; in Rus.).

Iziumov, O. (1930). Ukrainian-Russian Dictionary. Edition 4. Kharkiv – Kyiv (in Ukr.; in Rus.).

Krymskyi, A., Yefremov, S. (Eds.). (2016–2017). Russian-Ukrainian Dictionary: in 4 vol. Vol. 1; *reprint from the edition of 1924*. Kyiv; Vol. 2. Part 1; *reprint from the edition of 1929*. Kyiv; Vol. 2. Part 2; *reprint from the edition of 1932*. Kyiv; Vol. 3. Part. 1; *reprint from the edition of 1927*. Kyiv; Vol. 3. Part. 2; *reprint from the edition of 1928*. Kyiv (in Ukr.; in Rus.).

Pidmohylnyi, V., Pluzhnyk, Ye. (Eds.). (1993). Russian-Ukrainian phraseological dictionary. Phraseology of business language; *reprint from the edition of 1927*. Kyiv: UKSP “Kobza” (in Ukr.; in Rus.).

Umanets M., Spilka A. (Komar M.) (Eds.). (1924). Russian-Ukrainian dictionary; *reprint from the edition of 1893*. Berlin (in Ukr.; in Rus.).

Nikovskiy, A. (Ed.). (2018). Ukrainian-Russian dictionary; *reprint from the edition of 1926*. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho (in Ukr.; in Rus.).

Ohiienko, I. (1924). Ukrainian stylistic dictionary. Lviv (in Ukr.).

Статтю отримано 22.05.2024

Larysa Kolibaba

ENDINGS OF THE GENITIVE CASE OF SINGULAR IN NOUNS OF THE THIRD DECLENSIONS: NORM AND UZUS

One of the changes in the “Ukrainian Orthography” of 2019, which modern speakers perceived controversially, is the codification of the ending *-u* in the genitive case of singular of feminine nouns of the III declension. According to the current grammatical norm, for all feminine nouns ending in *-u* after the preceding consonant (*вість, радість, смерть, честь, хоробрість* etc.), as well as for the nouns *кров, любов, осінь, сіль, Русь, Білорусь* normative the genitive case singular has the endings *-i* and *-u*. However, today the ending *-u* is also on the periphery of linguistic usage.

The vast majority of modern speakers who do not use the ending *-u* in the genitive case of singular of nouns of the III declension justify their position mostly by subjective factors of a stylistic and evaluative nature. Instead, scientific facts testify that: 1) the use of the ending *-u* in the genitive case of singular of feminine nouns of the III declension is a specific morphological feature of the Ukrainian language and corresponds to the historical patterns of the development of its grammatical system; 2) the case-ending *-u* is widely used in the entire territory of the functioning of the Ukrainian language and in dialects; 3) this ending was also used by the classics of Ukrainian literature – I. Kotlyarevskyi and T. Shevchenko; 4) feminine nouns of the III declension with the ending *-u* in the genitive case are widely recorded in lexicographical sources, artistic, scientific and journalistic texts of the 19th – the first third of the 20th centuries; 5) the use of nouns of the III declension in the genitive case of singular with the ending *-u* is a recovered, not a new, morphological norm of the Ukrainian literary language, which was subjected to ideological pressure during the era of totalitarianism, and as a result was removed from linguistic usage; 6) the main reason for the restoration of the normative ending *-u* is the need to eliminate the homonymy of case forms of nouns of the III declension.

Key words: ending, nouns of the III declension, genitive case of singular, “Ukrainian Orthography”.

МОВА ЗАСОБІВ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2024.100.17>

УДК 81'373:811.161.2:070

ЛЕКСИКА МЕДИЧНОЇ СФЕРИ – ДЖЕРЕЛО ЕКСПРЕСІВІЗАЦІЇ МОВИ СУЧАСНИХ МАСМЕДІА

НАВАЛЬНА

Марина Іванівна,

доктор філологічних наук,
професор,

в.о. завідувача кафедри журна-
лістики та мовної комунікації,

Національний університет біоресурсів
і природокористування України;

вул. Героїв Оборони, 15, м. Київ,
03041;

e-mail: mnavalna@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5064-3122

Maryna

NAVALNA,

Doctor of Philological Science,
Professor, Professor of the Department
of Journalism and Language
Communication,

National University of Life and
Environmental Sciences of Ukraine;

15, Heroiv Oborony St., Kyiv, 03041,
Ukraine;

e-mail: mnavalna@gmail.com

ХОМИЧ

Тетяна Леонідівна,

кандидат філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри української
мови і літератури,

Національний університет
«Чернігівський колегіум»

ім. Т.Г. Шевченка;

вул. Гетьмана Полуботка, 53,
м. Чернігів, 14030;

e-mail: vantrans@ukr.net

ORCID: 0000-0002-4557-3174

Tetiana

KHOMYCH,

Candidate of Philological Sciences
(Ph.D.), Docent, Head of the
Department of Ukrainian language
and literature,

T.H. Shevchenko National University
"Chernihiv colehium";

53, Hetmana Polubotka St., Chernihiv,
14013, Ukraine;

e-mail: vantrans@ukr.net

У статті на матеріалі текстів українських засобів масової комунікації від 2022 до 2024 року (періоду повномасштабної російсько-української війни) досліджено тематичну дифузність лексики в мові українських масмедіа, зокрема використання медичних номінацій у суспільно-політичних текстах.

Проаналізовано переносно вживану лексику медичної сфери, зафіксовану в мові сучасних українських масмедіа, визначено лексичне значення та функційне навантаження мовних одиниць.

Корпус зібраного матеріалу засвідчив актуалізацію негативної оцінки в мові засобів масової інформації, розширення значень уже відомих у мові лексем та тяглість тенденції до орозмовлення української публіцистики.

Ключові слова: *дифузність, лексика медичної сфери, переносне значення, тематичне спрямування, масмедійні тексти, емоційно-експресивне забарвлення, негативна оцінка, стилістична роль.*

Українські масмедіа – один із сучасних складників нашого суспільства, який постійно подає актуальну інформацію. Журналісти швидко реагують на події та суспільні процеси, відтворюють реалії нашого життя, впливають на свідомість споживачів інформації. Швидкість та широке охоплення аудиторії читачів, слухачів, глядачів формує суспільну думку, визначає соціальні цінності, актуалізує публіцистичні вислови тощо. Є.А. Карпіловська зауважує, що «життя сучасного українського суспільства демонструє таку інтенсивність змін, на які неминуче так реагує мова, що склад деяких тематичних груп лексики оновлюється протягом місяця, а то й тижнів і навіть днів» [Вплив 2017: 6].

На сучасному етапі розвитку суспільства масмедіа мають перевагу щодо поширення інформації про життя суспільства, події в державі, у світі. «Увагу дослідників мовної динаміки передусім привертають зміни в номінаційному корпусі мови, і це цілком очікувано. Саме він становить той складник системи мови, який найоперативніше “реагує” на зміни в суспільному житті, на соціодинаміку, виявляє лінгводинаміку як спектри нових чи змінених (оновлених) номінаційних одиниць різного

походження, формально-семантичної будови, з різними функціонально-стильовими і стилістичними (комунікативно-прагматичними) характеристиками», – читаємо в колективній монографії «Вплив суспільних змін на розвиток української мови» [Вплив 2017: 7–8].

Упродовж десятиліть спостерігаємо динамічні зміни лексики в усіх сферах життєдіяльності соціуму. Солідарні з висновками науковців, що сучасні масмедійні публікації засвідчують уживання лексики з таких сфер комунікації: медичної, спортивної, юридичної, екологічної тощо. Уживані не в спеціальних, а в масмедійних текстах, такі лексичні номінації виявляють стилістичний і комунікативно-прагматичний потенціал [Прудникова 2020: 96].

Медицина як одна з найрозвиненіших галузей української науки послуговується фаховою мовою, основу якої становить як спеціальна, так і загальноживана лексика національної літературної мови [Kostusyak 2020: 96]. Медична лексика – це не лише один із найбільших розділів загальномедичної термінології, який об'єднує блоки термінів різних медичних спеціальностей, але й найменш унормована група [Винник 2007; Литвиненко, Місник 2001; Місник 2001]. Важливою ознакою, що спричинила неоднорідність української медичної лексики та складність її поняттєвої системи, є багаторічна історія розвитку галузі, велика кількість джерел поповнення її лексичного складу, а також активний вплив різноманітних лінгвальних та екстралінгвальних чинників [Прудникова 2020: 96]. Аналіз медичної лексики здійснюють вітчизняні мовознавці [Навальна 2011; Стишов 2011]. О.А. Стишов фіксує в мові української періодики кінця ХХ ст. використання номінацій, пов'язаних із новими досягненнями в галузі медицини, фармакології, новими захворюваннями та недугами, новітніми медичними та оздоровчими закладами [Стишов 2003: 73–75]. Дослідник зауважує, що «у професійній медичній мові широко використовується синонімія номінацій: поряд із новими спеціальними термінами в розмовній практиці фахівців і в торгівлі з'являються і функціонують паралельні назви» [там само: 75].

Простежуємо тенденцію, коли номінації медичної сфери проникають до медіатекстів про економічні процеси [Пруд-

никова 2020: 98]. У газетних публікаціях першого десятиліття ХХІ ст. дослідники звертають увагу на переносне вживання слів *реанімація* та *аритмія* [Навальна 2011: 101].

Досить інтенсивно та активно функціонує політична сфера, відповідно розвивається й лексика цієї тематики [Степаненко 2020]. Звертаємо увагу, що в газетних публікаціях про політику також використовують відомі медичні лексеми з переносними значеннями. Серед найуживаніших вирізняємо функційні вияви номінації *груп*, як-от: *політичний груп* та ін. [Навальна 2011: 98].

Зібраний упродовж 2022–2024 років лексичний матеріал із мови масмедіа засвідчує активність лексем суспільної тематики, спричинену російсько-українською повномасштабною війною. Лінгвісти переконують, що «через низку позамовних чинників суспільно-політичного спрямування (повномасштабна війна в Україні) сучасна українська мова поповнилася новими варіантами та значеннями слів» [Navalna 2023: 62].

Чимало лексем медичної сфери журналісти активно вживають у переносному значенні, характеризуючи процеси суспільно-політичного життя. Поширеною в текстах означеної тематики є лексема *хворий*. Пор. словникове значення: «1. Який має яку-небудь хворобу, нездужає; нездоровий; протилежне здоровий. // Уражений хворобою (про органи і частини тіла). // Який свідчить про поганий стан здоров'я людини, наявність у неї якоїсь хвороби. // у знач. ім. хворий. Нездорова, недужа людина. 2. *перен.* Те саме, що нездоровий» (СУМ XI: 46). Виділене в словнику переносне значення лексеми *хворий* поширюється на назви понять *країна*, *нація*, *народ*. Напр.:

хвора країна – Росія: нова **хвора** людина Європи! (<https://www.ukr.net>, 13.04.2024); «Росія дуже **хвора**, її вже не вилікувати» – велике інтерв'ю з Ярославом Грицаком (<https://prm.ua>, 25.09.2023); **Хвора** росія намагається перебудувати світ під свою хворобливу уяву (<https://armyinform.com.ua>, 24.02.2023); Європейці нарешті зрозуміли: Росія – **хвора** країна (заг.) (<https://espresso.tv>, 15.02.2024) та ін.;

хвора нація – Михайличенко: «Росіяни – це **хвора** нація» (заг.) Перший віце-президент УАФ – про рашистське вторгнення на територію України (<https://meta.ua>, 10.04.2022); Політолог:

Сусідня нація – **хвора**. Чотири висновки після фільму «Навальний» (<https://uainfo.org>, 14.03.2023); Росіяни – **хвора** нація, їм потрібна перемога, – Гайдай про плани окупантів до 9 травня (<https://24tv.ua>, 10.04.2024);

хворий народ – «**Хворий народ**»: роспропагандисти цинічно зняли кліп на розбомбленій «Азовсталі» (<https://www.unian.ua>, 10.06.2022); Цей народ **хворий**. Росіян потрібно ізолювати до одужання (<https://33kanal.com>, 14.08.2022); Російський народ глибоко **хворий**. Вибратися з купи лайна, яку він сам на себе наклав, можна лише через поразку у війні (<https://gordonua.com>, 14.02.2023).

Переважно відповідний прикметник у мові українських масмедіа вживають на позначення *хвороби* щодо Російської Федерації, яка розпочала повномасштабну війну в Україні, та щодо її народу, який здебільшого підтримує агресію. У такий спосіб журналісти намагаються наголосити на їхній неадекватності, нецивілізованості й антилюдяності.

Подекуди автори використовують згаданий прикметник і стосовно України, пор.: *Україна хвора! Одна країна, два світи* (заг.) (<https://33kanal.com>, 27.04.2024); *Патрони і клієнти: Україна хвора на небезпечну політичну недугу* (<https://www.radiosvoboda.org>, 17.02.2019). Це стосується негараздів у політичному житті країни, що спричинене не тільки нездоровими відносинами серед політиків, але й непередбачуваними та трагічними подіями через російсько-українську війну.

Корпус аналізованого матеріалу засвідчив використання номінації *хвороба*: «1. Порушення нормальної життєдіяльності організму під впливом несприятливих чинників внутрішнього й зовнішнього середовища; недуга, захворювання. // Вияв хворобливих ознак у розвитку рослин; ураження. 2. *перен.* Неприродне, надмірне захоплення чим-небудь, надзвичайний потяг до чогось» (СУМ XI: 47). Українські журналісти використовують лексему в переносному значенні щодо Російської Федерації: *Росія – це хвороба людства* (заг.) (<https://radio.nakupilo.ua>, 08.06.2023); *Росія – просто хвороба. І нам потрібен час, щоб одужати* (<https://espresso.tv>, 27.12.2024).

Аналізовану лексему фіксуємо з прикметниками *імперський, історичний*, пор.: *Імперська хвороба Росії* (заг.) (<https://>

www.ukrainer.net, 19.11.2022); *Філософ Вахтанг Кебуладзе: «Росіяни – це історична хвороба. І від неї треба лікуватися»* (<https://lb.ua>, 11.06.2023).

Паралельно із частотним уживанням лексеми *хвороба* функціонують інші медичні номінації, напр.: *діагноз* «Короткий лікарський висновок про характер і суть захворювання на підставі всебічного дослідження хворого; визначення хвороби» (СУМ II: 293); *лікування* «Дія за значенням лікувати і лікуватися» (СУМ IV: 514); *лікувати* «1. Застосовувати ліки та інші засоби для припинення чийогось захворювання. // Застосовувати ліки та інші засоби для припинення захворювання якого-небудь органа. 2. Вживати заходів для припинення якого-небудь захворювання» та ін., пор.: *Хвороба Росії: діагноз та схема лікування* (<https://glavcom.ua>, 29.04.2022).

Словосполучу *хвороба Росії* часто вживають у контексті України, оскільки саме до українців у Російській Федерації вороже, геноцидне та агресивне ставлення, напр.: *Україна – це прихована хвороба Росії (європейська преса)* (заг.) (<https://www.radiosvoboda.org>, 22.12.2022); *«Українство – це хвороба»*. *Аналітики дослідили геноцидну риторику путінського режиму* (<https://detector.media>, 14.12.2023).

Нерідко українські журналісти називають Російську Федерацію *пухлиною*, напр.: *«Ракова пухлина ООН»*. *Кислиця закликав «видалити» Росію з Радбезу* (заг.) (<https://suspilne.media>, 01.10.2022). Словникове визначення: *пухлина* «1. Болюче припухле місце, здуття на шкірі людини або тварини. // Припухле місце біля очей. 2. Розрощення тканин, новоутворення в організмі людини або тварини. **Доброякісна пухлина** див. доброякісний; **Злоякісна пухлина** – новоутворення в організмі людини або тварини, що має здатність метастазувати, розносити ракові клітини з плином крові або лімфи» (СУМ VIII: 408); У сполучі з прикметником *раковий* «Прикм. до рак 2» (СУМ VIII: 445) (*рак 2* «1. мед. Злоякісна пухлина на зовнішніх або внутрішніх органах людини чи тварини. 2. Хвороба рослин, яка виявляється в утворенні наростів, напливів або ран на їх стеблах і корінні») (СУМ VIII: 444) засвідчує злоякісність ознаки, так *злоякісний* «1. Дуже шкідливий, небезпечний, загрозливий для життя. 2. *перен.* Який відзначається поганими властивостями, має вади» (СУМ III: 606).

У текстах суспільно-політичної тематики автори широко використовують медичний термін *метастаз* «1. Перенесення певного патологічного матеріалу з ураженої частини організму в іншу, де й виникає відповідний хворобливий процес. 2. Вогнище хвороби, що виникає внаслідок такого перенесення» (СУМ IV: 686), напр.: *Це метастази загальноєвропейської політичної кризи, яка дозволить таким популістам у всіх нових державах здобувати перемогу* (<https://www.unian.ua>, 24.11.2023); *Забутий Крим. Як метастази сепаратизму толерувались із Києва* (<https://lb.ua>, 26.02.2023).

Найчастіше аналізовану номінацію в мові українських масмедіа подають у контексті щодо Російської Федерації та очільника цієї країни в застосуванні засобів агресії, терору до українського народу, пор.: *Імперські метастази Путіна в Європі – Віталій Сич, Сергій Фурса* (<https://podcasts.nv.ua>, 11.05.2022); *Метастази Росії* (зар.) (<https://glavcom.ua>, 09.06.2023); *Постійний представник України при ООН Сергій Кислиця порівняв путінський режим з раком, що поширює із бункера метастази по всьому світу* (<https://www.ukrinform.ua>, 23.06.2023); *Метастази Волноваського району або як Росія поширює свій вплив на окупованих територіях* (<https://kiborg.pews>, 15.08.2022); *Початок анексії Гаїяни – це метастази процесу, який запустила РФ. Якщо не ампутувати це явище, то гангрена територіальних претензій почне вражати й інші, досі спокійні відносно демократичні регіони* (<https://espresso.tv>, 09.12.2023).

Використовуючи медичні лексеми *метастази*, *пухлина*, а також *ампутовати*, *гангрена*, автори публікацій фіксують невиліковність російських ворожих намірів, ймовірність розповсюдження цих негативних дій в інших країнах та суспільствах, водночас негативно характеризують означені політичні процеси, пор.: *Все йде так, як в Україні попереджали це на початку війни – якщо Росію швидко не зупинити, то ця пухлина обов'язково даватиме метастази* (<https://zbruc.eu>, 04.02.2024).

Медичний термін *галюцинація* – «Неправильне слухове, зорове, дотикове, нюхове, смакове сприймання, зумовлене порушенням діяльності мозку або хворобливим станом організму» (СУМ II: 22) переважно вживають щодо осіб російської влади

та Володимира Путіна зокрема, напр.: «*Міфоманія*» диктатора, або *Геополітичні галюцинації* Путіна (<https://glavcom.ua>, 31.06.2022); *Міністр закордонних справ Дмитро Кулеба вважає, що у представників російської влади якісь галюцинації щодо створення ядерної зброї Україною* (<https://www.pravda.com.ua>, 03.03.2022).

Корпус зібраного матеріалу засвідчує, що в мові українських засобів масової інформації використання аналізованої лексеми в переносному значенні зафіксовано щодо країни-агресора та її масмедіа, пор.: *Росія розмовляє сама з собою. Галюцинації? Гірше* (<https://glavcom.ua>, 15.06.2023); *Радник керівника Офісу Президента Михайло Подоляк назвав «галюцинаціями розЗМІ» заяву секретаря ради безпеки російської федерації* (<https://www.ukrinform.ua>, 31.05.2022). В українській масмедійній публіцистиці за допомогою медичної лексеми *галюцинація* автори наголошують на брехливій, перебільшеній, спотвореній інформації, яка надходить із російських джерел.

Серед зібраного матеріалу суспільної тематики зафіксовано переносне вживання лексеми *лихоманка*: «1. Хворобливий стан, при якому людину кидає то в жар, то в холод; гарячка. // Інфекційне захворювання людини, при якому періодично то підвищується, то знижується температура; малярія. 2. чого, перен. Метушливо гарячкова діяльність у якій-небудь галузі» (СУМ IV: 498). У сполучі з прикметником *мишачий* «1. Прикм. до *миша*. // Який складається з мишей. // Такий, як у миші; який нагадує мишу. 2. у знач. ім. мишачі, чих, мн. Найбільша родина ряду гризунів, до якої належать миші та пацюки» (СУМ IV: 723) [*миша* «Невеличка тварина ряду гризунів, перев. сірого кольору, з гострою мордочкою і довгим тонким хвостом» (СУМ IV: 722)] передає дріб'язковість, безрезультатність дій та переляк російських військових на сході України, де йдуть бої, напр.: «*Мишача лихоманка*» на *Куп'янському напрямі* (<https://suspilne.media>, 19.12.2023).

У текстах суспільної тематики українських масмедіа фіксуємо використання в переносному значенні медичної лексеми *маразм* «1. Стан повного занепаду душевних і фізичних сил, зумовлений старістю або важкою хронічною хворобою. 2. перен. Повний занепад, розклад, загнивання» (СУМ IV: 625)

щодо очільника Російської Федерації, пор.: *Маразм прогресує, або Старі-нові галюцинації кремлівського щура* (<https://armyinform.com.ua>, 09.10.2023); *Москва, Кремль... маразм міцнішає* (<https://glavcom.ua>, 19.05.2023); *«Ядерний маразм» російського агресора* (<https://armyinform.com.ua>, 12.11.2022). Стилистичну функцію увиразнення негативної оцінки виконує усталене словосполучення *маразм міцнішає (прогресує)*.

Подекуди українські журналісти звертаються до негативного-оцінного значення лексеми *кастрований* в її переносному вживанні. Пор. словникове тлумачення: «Дієпр. пас. мин. ч. до *каструвати*; // у знач. прикм.» [*каструвати* «Видаляти статеві залози у тварин, людей, органи розмноження в рослин; вихолощувати (у 1 знач.)»] (СУМ IV: 116)]. Цією лексичною номінацією позначають наміри російської влади, зокрема Володимира Путіна, розділити чи бодай відібрати частину України до складу Російської Федерації, пор.: *WSJ про мирні угоди: Вимоги Путіна з 2022-го не змінилися – хоче «кастровану» Україну* (заг.) (<https://www.pravda.com.ua>, 01.03.2024). У такий спосіб автор публіцистичного тексту наголошує, що будь-які зміни в територіальній цілісності України спричинять спотворення фактів, невідповідність історії та об'єктивним реаліям.

Отже, для сучасних публікацій суспільно-політичної тематики показове переносне вживання лексики медичної сфери. У 2022–2024 рр. внаслідок дії позамовних чинників – повномасштабної російсько-української війни – помітна тенденція до використання переосмислених медичних номінацій для негативної характеристики представників російської влади та ворожих дій проти України. Це явище пов'язане з тим, що українські масмедіа перебувають у постійному пошуку емоційно-експресивних засобів увиразнення, орозмовлення висловленої думки. Журналісти прагнуть наблизитися до споживача інформації, зацікавити його, тому нерідко номінації з переносним значенням подають і в заголовках.

Проаналізований лексичний матеріал засвідчує тяглість тенденції щодо дифузності лексики – як стильової, так і тематичної. Уживання медичної лексики в суспільно-політичній тематиці розширює міжстильову взаємодію текстів.

Вплив суспільних змін на розвиток української мови: монографія. Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критська, Т.К. Пуздишева, Ю.В. Романюк. Відп. ред. Є.А. Карпіловська. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2017.

Винник О.П. Метафоричні процеси у формуванні української економічної лексики: дис. ... канд. філол. наук. Харків, 2007.

Литвиненко Н.П., Місник Н.В. Українська медична термінологія у фаховій мові лікаря: навч. посібник. Київ: Книга Плюс, 2001.

Місник Н. Аналітичні терміни у складі термінологічної клінічної медицини. *Українська термінологія і сучасність*. Київ, 2001. Вип. 4. С. 193–194.

Навальна М.І. Динаміка лексикону української періодики початку ХХІ ст.: монографія. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2011.

Навальна М. Нові тенденції вживання медичної лексики в українській періодиці. *Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: лінгвістика і літературознавство: міжвуз. збірник наук. статей*. Бердянськ: БДПУ, 2011. Вип. ХХІV. Ч. 3. С. 374–384.

Прудникова Т.І. Тенденції розвитку економічної лексики української мови на тлі соціальної динаміки: дис. ... канд. філол. наук. Луцьк, 2020.

Степаненко М. Динаміка українського політичного лексикону: 2018–2019 рр. Полтава: ПП «Астрая», 2020.

Стишов О.А. Динамічні процеси в лексико-семантичній системі та в словотворі української мови кінця ХХ ст. (на матеріалі мови засобів масової інформації): автореф. дис. ... доктора філол. наук. Київ, 2003.

Стишов О. Як змінюється лексикон сучасної української періодики? *Українська мова*. 2011. № 4. С. 132–136.

Kostusiak N., Navalna M., Levchenko T., Grozian N., Prymachok O., Prudnykova T. Functional-semantic and derivative signs of nominations of covid and its synonymic correspondents in the latest media discourse. *AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research*. 2020. 11/02-XX. Pp. 191–196.

Navalna M., Shynkaruk V., Kostusiak N., Prosiyanuk O., Chernobrov Yu., Adamchuk N. Lexico-Semantic Innovations in the Texts of the Ukrainian Mass Media on Military Topics. *AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research*. 2023. Vol. 13. Issue 1. Spec. Issue XXXIV. Pp. 132–139.

Navalna M., Shynkaruk V., Kostusiak N., Skliarenko O., Kushch N., Buhaiova O. New Appearances of the Leksema FRONT in the Language of Modern Ukrainian Mass Media. *AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research*, 2023. Vol. 13. Issue 1. Spec. Issue XXXII. Pp. 58–63.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

СУМ – Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

REFERENCES

Kostusiak, N., Navalna, M., Levchenko, T., Grozian, N., Prymachok, O., Prudnykova, T. (2020). Functional-semantic and derivative signs of nominations of covid and its synonymic correspondents in the latest media discourse. *AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research*, 11/02-XX, 191–196 (in Eng.).

Lytvynenko, N.P., Misnyk, N.V. (2001). Ukrainian medical terminology in the professional language of a doctor: manual for students of higher medical institutions of III–IV levels of accreditation. Kyiv: Knyha Plus (in Ukr.).

Misnyk, N. (2001). Analytical terms as part of terminological clinical medicine. *Ukrainian terminology and modernity*, 4, 193–194 (in Ukr.).

Navalna, M.I. (2011). Dynamics of the lexicon of Ukrainian periodicals of the beginning of the 21st century: monograph. Kyiv: Vyd dim Dmytra Burago (in Ukr.).

Navalna, M. (2011). New trends in the use of medical vocabulary in Ukrainian periodicals. *Actual problems of Slavic philology. Series: linguistics and literary studies: interuniversity. coll. of scientific articles*, XXIV(3), 374–384 (in Ukr.).

Navalna, M., Shynkaruk, V., Kostusiak, N., Prosiannyk, O., Chernobrov, Yu., Adamchuk, N. (2023). Lexico-Semantic Innovations in the Texts of the Ukrainian Mass Media on Military Topics. *AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research*, 13/1-XXXIV, 132–139 (in Eng.).

Navalna, M., Shynkaruk, V., Kostusiak, N., Skliarenko, O., Kushch, N., Buhaiova, O. (2023). New Appearances of the Leksema FRONT in the Language of Modern Ukrainian Mass Media. *AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research*, 13/1-XXXII, 58–63 (in Eng.).

Prudnykova, T.I. (2020). Trends in the development of the economic vocabulary of the Ukrainian language against the background of social dynamics: diss. ... cand. of philol. sciences. Lutsk (in Ukr.).

Stepanenko, M. (2020). Dynamics of the Ukrainian political lexicon: 2018–2019: monograph. Poltava: PP “Astraia” (in Ukr.).

Styshov, O. (2011). How is the lexicon of modern Ukrainian periodicals changing? *Ukrainian language*, 4, 132–136 (in Ukr.).

Styshov, O.A. (2003). Dynamic processes in the lexical-semantic system and in the word-form of the Ukrainian language at the end of the 20th century (on the material of the language of mass media): autoref. thesis ... doctor of philology. Kyiv (in Ukr.).

The influence of social changes on the development of the Ukrainian language: monograph. (2017). Ye.A. Karpilovska (Ed.), L.P. Kysliuk, N.F. Klymenko, V.I. Krytska, T.K. Puzdyrieva, Yu.V. Romaniuk. Kyiv: Vyd. Dim Dmytra Buraho (in Ukr.).

Vinnyk, O.P. (2007) Metaphorical processes in the formation of Ukrainian economic vocabulary: diss. ... cand. of philol. sciences. Kharkiv (in Ukr.).

LEGEND

СУМ – Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol. (1970–1980). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Статтю отримано 07.04.2024

Maryna Navalna, Tetiana Khomych

MEDICAL VOCABULARY AS A SOURCE OF EXPRESSION IN THE LANGUAGE OF MODERN MASS MEDIA

The article explains the thematic diffusion of vocabulary in the language of the Ukrainian mass media, in particular, the use of medical nominations in socio-political topics.

The source base was the texts of the Ukrainian mass media from 2022 to 2024 – the period of the full-scale Russian-Ukrainian war.

The purpose of the article is to investigate the medical vocabulary recorded in the language of modern Ukrainian mass media, to determine the lexical meaning and functional load of selected linguistic units.

Achieving the set goal involves solving the following tasks: analyze medical vocabulary, in particular, units that function in social texts; outline the lexical range of verbal units; to analyze the use of lexemes both in mass media texts and in heading complexes of information resources;

characterize the functional and stylistic features of words during the Russian-Ukrainian war.

The following research methods made it possible to achieve the goal and complete the task: *descriptive*, with the help of which lexemes selected from mass media texts were inventoried, systematized and classified; the method of *complex analysis*, which contributed to the analysis of language units in the lexical-semantic aspect; the method of *contextual semantic analysis*, used to study lexemes with an emphasis on the intratextual environment; with the method of *component analysis* – in order to reveal the semantic features of lexical units; with the method of *quantitative calculations* – to determine trends in the use of words in the texts and headlines of media publications.

The corpus of the collected material testified to the actualization of the negative evaluation in the language of the mass media, the expansion of the meanings of tokens already known in the language, and the sluggishness of the tendency to talk about Ukrainian journalism.

Key words: diffuseness, vocabulary, medical vocabulary, figurative meaning, thematic direction, emotional and expressive coloring, negative evaluation, stylistic role.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2024.100.18>

УДК 81.659.1

СЕМАНТИКО-СТИЛІСТИЧНЕ РІЗНОМАНІТТЯ РЕКЛАМНИХ НОМІНАЦІЙ (НА МОВНОМУ МАТЕРІАЛІ МІСТА ДРОГОБИЧА ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

ШКОЛА

Галина Миколаївна,

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української
філології,
Київський національний лінгвістич-
ний університет;
вул. Велика Васильківська, 73,
м. Київ, 03150;
e-mail: shkolagal8@gmail.com;
ORCID: 0000-0001-7292-899X

Halyna

SHKOLA,

Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor, Associate
Professor of the Department of
Ukrainian Philology,
Kyiv National Linguistic University;
73, Velyka Vasylykivska St., Kyiv, 03150,
Ukraine;
e-mail: shkolagal8@gmail.com

ПАШИНСЬКА

Людмила Михайлівна,

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української
філології,
Київський національний лінгвістич-
ний університет;
вул. Велика Васильківська, 73,
м. Київ, 03150;
e-mail: ludmila_7171@ukr.net;
ORCID: 0000-0001-5764-1747

Ludmyla

PASHYNKA,

Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor, Associate
Professor of the Department of
Ukrainian Philology,
Kyiv National Linguistic University;
73, Velyka Vasylykivska St., Kyiv, 03150,
Ukraine;
e-mail: ludmila_7171@ukr.net

У науковій розвідці проаналізовано мовні засоби рекламних текстів та вивісок міста Дрогобича Львівської області. Окреслено функції соціальної та комерційної реклами, з'ясовано, що її тематику зумовлюють як реалії воєнного сьогодення, так і періоду ХХ століття. Зауважено, що задля підвищення ефективності реклами її автори вдаються до створення ефекту комічного, епатажного висловлювання, активно використовують такі стилістичні прийоми, як метонімія, гіпербола, антономазія. Доведено, що за рахунок демінутивів, аббревіатур, онімів рекламодавця не лише інформує споживача про товар або послугу, а й привертає його увагу до продукту, зацікавлює ним. Наголошено, що реклама впливає на свідомість споживача, змінюючи його настрої, думки.

Ключові слова: реклама, епатаж, демінутиви, метонімія, гіпербола.

В останні десятиліття спостерігається стрімке зростання кількості рекламної продукції, яка стала невіддільною частиною інформаційного середовища. Комерційні та соціальні рекламні тексти оперують словами і виразами – джерелами коротких і влучних повідомлень, орієнтованих на сприйняття та мотивацію дій реципієнтів реклами: «Під дією мовленнєвого впливу на адресата можуть формуватися настанови, наміри, уявлення, оцінки, що згодом зумовлюють таку організацію його поведінки, на яку розраховує відправник повідомлення» [Яшенкова 2010: 144].

Мета нашої розвідки – з'ясувати особливості функціонування використаних у рекламі мовних засобів.

Матеріалом послужили локальні рекламні тексти, розміщені в місті Дрогобичі Львівської області. Хронологічні рамки дослідження широкі – від перших десятиліть ХХ ст. до сьогодення. До аналізу залучено переважно тексти зовнішньої реклами. Метод дослідження – описовий.

Реалії воєнного сьогодення зумовлюють відповідну тематику соціальної реклами. Банер одного з білбордів заохочує реципієнта приєднатися до Збройних сил України: *«Запалюй у третій штурмовій»*. Напис на іншому білборді переконує: *«Ворог приречений. Відплата неминуча»*. Спонукаючи купувати ліки виробника «Simply Care», адресант повідомляє: *«3 гривні з кожної упаковки на карети для ЗСУ»*. Реклама електронної платформи «Мрія» закликає стати воїном кіберфронту. Сленг цього проєкту впізнаваний: *«У нас одна MRIYA»*. Плакати, розміщені на приміщенні військкомату, нагадують: *«Ми вільні»*. *«Ми єдині»*. *«Ми сильні»*. *«Ми – Україна»*. Реклами такого формату, пропагуючи бажаний спосіб поведінки, виступають одним із вагомих чинників формування активної позиції громадян України.

Різноманітна на вулицях Дрогобича комерційна реклама, особливо вивіски, які часто одним влучним словом передають суть пропонованих послуг чи товарів: *«Дотик»* – масажний салон, *«Абажур»* – салон світла, *«Гудок»* – салон зв'язку,

«Усмішка» – стоматологічний центр, «Скоринка» – пекарня, «Каблук» – магазин взуття, «Гармонія» – студія здорового тіла й краси, «Розумник» – студія гармонійного розвитку, «Погляд» – оптика, «Фруктіс» – магазин фруктів, «Сяйво» – товари побутової хімії, «Медова баба» – домашня пекарня тощо. Переконливо звучить назва магазину «Грамота», який пропонує навчально-методичну та художню літературу, канцтовари. Такі влучні назви легко запам'ятовуються, привертаючи увагу до рекламованого продукту й викликаючи зацікавлення ним.

Подібний приклад відповідності назви пропонованому товару ми спостерігали у назві магазину «Сорока», який пропонує «Найбільший вибір жіночих дрібничок». У цьому випадку позитивні емоції породжує асоціація між світом природи і поведінкою людини.

Слово виступає як номінативно-комунікативна одиниця і засіб створення образності [Капелюшний 2002: 138]. Заголовок «стає певною тезою, від якої відштовхується реципієнт при сприйнятті її окремих образно-сміслових елементів» [Мойсієнко 2013: 21]. Слово в рекламному тексті інформує адресата та спрямовує його поведінку в бажаному для адресанта руслі.

Низка вивісок у Дрогобичі побудована на культурних асоціаціях, пов'язаних з античними мистецькими знаками. Автори реклами використовують антономазію – «заміну загальної назви власною, зокрема з міфології на основі асоціацій метафоричного характеру» [Русанівський 2007: 30]. Іменем триголового пса *Цербера* – охоронця виходу з Аїда – названі охоронні системи, іменем давньогрецького бога лікування *Ескулапа* – медичний центр, ім'ям давньогрецької богині кохання і краси *Афродіти* – салон краси.

Трапляються випадки часткової невідповідності: іменем музиканта і співця *Орфея* названо магазин канцтоварів (це приміщення, спільне з магазином «Мистецтво», якому більше б відповідало ім'я давньогрецького героя), а магазин жіночого одягу «*Оскар*» – іменем давньоєгипетського бога (можливо, у цьому випадку автори реклами апелюють до інших змістів).

Реклама – явище національно-культурне, регіональне. Так, у Дрогобичі ковбасний магазин має назву «*Енейко*». Утворена

за допомогою демінутивного суфікса здрібніло-пестлива назва створює відчуття психологічного комфорту і викликає довір'я споживачів до пропонованих продуктів. Таку ж функцію виконує демінутив в одній із реклам магазину «Сільпо»: *«Маршрут до свіженького м'яса прокладено»*; а також у вивісці *«Фермерське м'яско»*.

Локальний характер відчутний у назві аптеки *«Карпатський знахар»*, а магазин напівфабрикатів *«МАНКА»* названий за прізвиськом засновника місцевого промислового виробництва вареників. Ще з кінця XIX ст. на Дрогобиччині процвітає м'ясна промисловість. У середині минулого століття тут працював Олекса Захаряк, розробник рецептів низки марок ковбас, зокрема *«Дрогобицької»*. За місцевими легендами, Олекса Довбуш у Дрогобичі смакував м'ясними стравами. Реклама в закладі швидкого харчування *«Dovbush RGER»* спокушає відвідувачів можливістю своєрідно приєднатися до табору славетних: *«Довбуш їв і ми їмо»*.

Радіо Дрогобича *«Котермак»* названо іменем всесвітньо відомого земляка – філософа XV ст. Також до генетичної пам'яті галичан апелює кредитна спілка *«Бойківщина»*, відроджуючи й пропагуючи гасло, яке лунало на цій землі у 20–30-х роках XX ст.: *«Свій до свого по своє, в єдності наша сила»*.

Рекламним слоганом (гаслом) міста солеварів є вираз *«Дрогобич – у ньому вся сіль»* (солеварня тут діє з XIII ст.). Тому цілком природно в цьому місті звучить назва одного з торгових центрів – *«Сіль»*, яка привертає увагу реципієнтів до специфічних багатств цього краю. У деяких ресторанах і кав'ярнях Дрогобича пропонують екзотичну «солену» (форма – місцева, діалектна, і дуже поширена нині в кулінарній рекламі), тобто солону каву й солоні тістечка.

У вітринах старовинного галицького міста натрапляємо й на інші форми назв, зокрема аббревіатури: акронім *«ТСМ – Твій сімейний магазин»* (канцтовари, госптовари, посуд), *«Ескулаб»* (від *Ескулап* і *лабораторія*) і слова, що частково складаються з іншомовних графічних елементів: *«ЦеРбер»*, *«Елікатні продукти»* (свіжозаморожена продукція), *«100 ОК»*.

Багато вивісок на дрогобицьких кафе та магазинах мають іншомовну графічну форму. Це зумовлено інтеграційними про-

цесами, характерними для нинішнього історичного етапу глобалізації. Зміни в соціокультурному середовищі відобразилися, зокрема, і в широкому розповсюдженні написів латиницею: «*Amore Mio*» і «*Pudra*» – салони краси, «*Mendelejev*» – горілко-виночний магазин, «*Smaki-maki*» – кафе суші та піци, «*Master kebab*», хоча інша ресторація має напис «*Я люблю кебаб*», «*Dovbush RGER*» – заклад швидкого харчування, «*Babi boom*», «*Baby Clinic*» – магазин і клініка, «*Park*» – торгово-розважальний центр, «*Pekari bakery*» тощо.

У період, коли Львівська область перебувала у складі Польської Республіки (1919–1939), реклама функціонувала досить активно. Так, кредитно-фінансова установа «*Bank Володимирії з Великим князівством Краківським*» розміщує рекламний плакат фірми «Рекорд» із пропозицією американських та німецьких друкарських машинок, аксесуарів, а плакат фірми «*Becher i Hildesheim*» пропонує різноманітні сейфи, вказуючи на їхню надійність, оскільки вони вогнетривкі та захищені від злому. Реклама виробів пекарні Яна Нев'ядомського в Дрогобичі акцентує на різноманітній щоденній свіжій випічці: житній хліб, булки, кайзерки, рогалики тощо. Розміщення реклами було різноманітним. Так, на конвертах, які надсилала одна з адвокатських контор, зазначено: «*Доктор Владислав Шайна, адвокат в Дрогобичі*».

Професійною є організація рекламних повідомлень. Так, знання психологічного закону першого й останнього місця (запам'ятовується початок і кінець повідомлення) простежуються в рекламі кабінету «*Охорона зору дитини*» магазину-салону «*Оптика*»: перебуваючи в сильній позиції, перше та кінцеве речення стверджують, що «*Дитячі очі можна тренувати*» та переконують: «*Ми вміємо і знаємо, як допомогти вашим дітям!*»

З метою змусити адресата виконати певну дію автори реклами вдаються до директив: «*Бери найкраще!*», «*Дозволь собі більше стилю!*», «*Дивись на світ по-новому*», «*Стань воїном кіберфронту*» тощо.

Деяку рекламу можна трактувати як епатажну. Лексема *епатажувати* означає «вражати, дивувати скандальними витівками, порушеннями загальноприйнятих норм і правил»

[Пустовіт 2000: 425]. Епатажність рекламних текстів спрямована на посилення інтересу аудиторії до пропонованого продукту чи послуги.

Одним із засобів епатажу є гіпербола, яка підсилює певні значення. Оскільки перукарні, салони пов'язують із красою, то ця лексема наявна в багатьох їхніх назвах: «*Територія краси*» чи «*Моя територія краси*», «*Рудра. Майстерня краси*», «*Amore Mio*» – салон краси. У рекламі салону проведено своєрідну паралель: «*Ми працюємо – вами захоплюються*». До стилістичної фігури гіперболи вдаються і автори реклами «*Peکاری bakery*»: «*найзапашніша кава, найсмачніші десерти, найапетитніші круасани, натуральний свіжий хліб*».

У низці реклам гіперболічне забарвлення створено за допомогою лексем *світ, країна, імперія, феєрія*, які введено в не зовсім відповідний їм контекст: «*Світ упаковки*», «*Світ сумок*», «*Світ матраців*», «*Світ килимів*» і «*Країна килимів*», «*Феєрія смаку*» тощо.

Оскільки стильовою рисою живої розмовної мови є метонімія, рекламодавці використовують цю стилістичну фігуру: торгово-розважальний центр «*Park*» називають «*Твоїм місцем зустрічі*», а магазин «*Елікатні продукти*» – «*Елікатними радощами життя*».

Кафе «*На стіні ВВQ*» розмістило рекламне повідомлення «*Бургери з реальним м'ясом*», приховано натякаючи, що м'ясо в бургерах конкурентів цієї компанії є несправжнім (порівняймо з рекламою «*Меблі з натурального дерева*», яка засвідчує, що пропонована продукція вироблена не з пластику, ротангу, лози тощо). Лексема *реальний* поширена в мовленні молодого покоління, на яке, здебільшого, й розрахований цей продукт.

Залишається нез'ясованим, чи свідомо автори низки реклам залучали прийом алогічного зіставлення різнорідних предметів, понять, явищ, але звучать вони досить епатажно. Наприклад, назву «*Діамант*» має магазин біжутерії та аксесуарів, «*Моду на вагу*» пропонують магазини «*Еuromarka*» та «*Євро секунд хенд*». Дивним видається напис «*Свіжість – це по-нашому*» на вітрині комісійного магазину (раніше в цьому приміщенні розміщувалися продуктові товари, реклама збереглася з того періоду).

Характерні для епатажних рекламних текстів тактики «не-сподіванки» і «провокації» створюються завдяки схрещенню різностильового мовного матеріалу, зокрема зворотному бурлеску, який простежується в назві магазину *«Брафітерія. Міністерство білизни»*.

Інший засіб, що спонукає реципієнта звернути увагу на рекламу, – порушення мовної норми, наявне в назвах магазинів: *«Кавалер»* – стильний чоловічий одяг, *«Копійочка»* – магазин низьких цін (хоча зустрічається й уніфіковане *«Копієчка»*). Таке неочікуване використання мовних конструкцій базується на ефекті здивування і зумовлює бажану для відправника рекламного повідомлення рефлексію аудиторії.

Отже, типовою для рекламних текстів Дрогобича є влучно дібрана онімна лексика в назвах установ, які пропонують різні товари й послуги. Її значеннєве наповнення, символічне звучання зацікавлює реципієнта, спонукає його до певних дій. Цьому ж сприяє й епатажність рекламних текстів, переважну більшість яких організовує прийом зіставлення непеєднаних явищ і предметів. Гумористична тональність реклами також може заохотити потенційного споживача скористатись рекламованою послугою чи придбати пропонований товар.

Капелюшний А.О. Стилістика й редагування: практичний словник-довідник журналіста. Львів: ПАІС, 2002.

Мойсієнко А. Слово в системі Шевченкового тексту: поетика декодування. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2013.

Пашинська Л.М. Фразеологічні неологізми в сучасному українському мас-медійному дискурсі. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2011.

Пуустовіт Л.О. та ін. Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень. Київ: Довіра, 2000.

Русанівський В.М., Тараненко О.О., Зяблюк М.П. Українська мова. Енциклопедія. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007.

Яшенкова О.В. Основи мовної комунікації. Київ: ВЦ «Академія», 2010.

REFERENCES

Kapeliushnyi, A.O. (2002). Stylistics and editing: practical dictionary-handbook of a journalist. Lviv: PAIS (in Ukr.).

Moisiienko, A. (2013). The word in the system of Shevchenko's text: poetics of decoding. Kyiv: VOC "Kyiv University" (in Ukr.).

Pashynska, L.M. (2011). Phraseological neologisms in modern Ukrainian mass media discourse. Kyiv: Vyd. Dim Dmytra Buraho (in Ukr.).

Pustovit, L.O. and others. (2000). Dictionary of foreign words: 23,000 words and terminological phrases. Kyiv: Dovira (in Ukr.).

Rusanivskyi, V.M., Taranenko, O.O., Ziabliuk, M.P. (2007). Ukrainian language. Encyclopedia. Kyiv: Vyd-vo "Ukrainska Entsyklopediia" im. M.P. Bazhana (in Ukr.).

Yashenkova, O.V. (2010). Fundamentals of language communication. Kyiv: VTs "Academiia" (in Ukr.).

Статтю отримано 12.04.2024

Halyna Shkola, Liudmyla Pashynska

SEMANTIC AND STYLISTIC DIVERSITY OF ADVERTISING NOMINATIONS (BASED ON THE LINGUISTIC MATERIAL OF THE CITY OF DROGOBYCH, LVIV REGION)

The article is devoted to the analysis of language means of advertising texts and signs of the city of Drohobych, Lviv region. In scientific research, the functions of social and commercial advertising are outlined, and it is found that its subject matter is determined both by the realities of the military present and the period of the 20th century. The analysis of linguistic means in advertising texts proves that lexemes create bright original images, convey emotions, are characterized by expression, and give the advertised product a positive evaluation. It is noted that in order to increase the effectiveness of the texts, to create a comic, outrageous, authors actively use such stylistic techniques as metonymy, hyperbole, antonomasia. It has been proven that the advertiser not only informs the consumer about the product or service, but also draws his attention to the product and interests him by using diminutives, abbreviations, andonyms. It is emphasized that advertising acts as a means of influencing the consumer's consciousness, capable of changing his moods and thoughts.

Key words: advertising, outrage, diminutives, metonymy, hyperbole.

НАРІЧЧЯ. ГОВОРИ. ГОВІРКИ

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2024.100.19>

УДК 811.161.2'282

НАЗВИ АЙСТРИ СТЕПОВОЇ, *ASTER AMELLUS*, У СХІДНОПОЛІСЬКИХ ГОВІРКАХ

ПОІСТОГОВА

Марина Валеріївна,

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу діалектології,

Інститут української мови НАН
України;

вул. Михайла Грушевського, 4,
м. Київ, 01001;

e-mail: poistogova@ukr.net

ORCID: 0000-0002-7610-643X

Maryna

POISTONOVA,

Candidate of Philological Sciences,
Senior Researcher of Department of
Dialectology,

Institute for Ukrainian Language of
the National Academy of Sciences of
Ukraine;

4, Mykhaila Hrushevskoho St., Kyiv,
01001, Ukraine;

e-mail: poistogova@ukr.net

*У статті розглядаємо назви айстри степової, *Aster amellus*, зафіксовані в східнополіських говірках. Матеріал засвідчив різноманіття номенів на позначення цієї рослини. Наводимо характерні ознаки рослини, які відбито у назвах. Виділяємо групи назв за мотиваційними ознаками, покладеними в основу номінації, – це: ‘час цвітіння рослини’, ‘зовнішня подібність (за формою, кольором, розміром з іншими флорооб’єктами, зоономенами, предметами та явищами природного довкілля тощо)’, ‘особливість зростання рослини’, ‘зовнішній вигляд рослини’. Констатуємо, що всі назви для айстри степової у східнополіських говірках є похідними. Відзначаємо відмінності в способах номінації.*

Ключові слова: східнополіські говірки, назви рослин, мотиваційні ознаки, похідні номені, способи номінації.

Важливим і актуальним завданням сучасної української і слов'янської лінгвістики є різноаспектне вивчення діалектної лексики. Лексична система зберігає архаїчні риси, які несуть цінну інформацію для висвітлення історії окремих слов'янських мов і слов'янського мовного світу в цілому.

Системне дослідження діалектної лексики дає можливість виявити закономірність постання і функціонування кожної лексеми як елемента цілісної системи, дозволяє розглянути слово в його різноманітних зв'язках.

Одним із видів системних відношень у лексиці загалом і говірок зокрема є мотиваційні відношення. Такі зв'язки є поширеними в назвах рослин.

Тематична група флорономенів об'єднує низку лексико-семантичних груп з активно вживаними номенами, тісно пов'язаними з побутом і культурою діалектоносіїв. Нашу увагу зосередимо на похідних назвах, завдяки яким можна пізнати динамічні процеси в лексиці говірок.

У статті проілюструємо на прикладі однієї рослини лексичну і структурну мотивованість похідних назв у східнополіському говорі, зв'язки назви рослини з тематичними групами лексики, що репрезентують інші ідеографічні сфери. Такий підхід зумовлений насамперед тим, що значна частина зафіксованих флорономенів засвідчує структурну похідність, збереження похідних мотиваційних зв'язків.

Метою розвідки є з'ясування закономірностей виникнення похідних назв рослин у східнополіських говірках, які зберігають мотиваційні зв'язки з вихідними номінативними одиницями, відповідно – з іншими тематичними групами лексики.

Дослідження з ботанічної лексики виявили, що одна рослина може мати декілька назв, а різні рослини можуть іменуватися однаково. У східнополіських говірках розмаїттям номенів відзначається рослина з характерними ознаками – айстра степова, *Aster amellus*. Айстра степова, мороз – поширений вид рослин роду айстра. В Україні її вирощують як декоративну рослину. Вона має чимало сортів із сніжно-білими, блакитними, синіми, червонясто-бузковими, темно-фіолетовими квітами.

У досліджуваному ареалі для номінації айстри степової зафіксовано назви, які сягають 30-ти твірних основ. Назви яскра-

во відбивають різноманітні характеристики рослини. Діалектоносії по-різному її називають, беручи в основу номінації різні характерні для цієї рослини ознаки.

За мотиваційними ознаками (МО) назви поділяються на кілька груп. Найчастіше назви відбивають час цвітіння рослини, що є для неї найбільш характерним. До таких назв, насамперед, належить *мо'роз* (з різними словотвірними варіантами: *морозок*, *морозики*, *марозн'ік*, *марозка*, *марозаўка*, *мо'роз'ана кв'ітка*, *марозав цв'ет*); перенесення на рослину назви *мороз* зумовлене тим, що рослина не боїться заморозків, цвіте до морозів; назва *мороз* для айстри степової, *Aster amellus*, закріпилася в українській науковій ботанічній номенклатурі.

Ознаку 'час цвітіння' покладено в основу назв *сн'їжок*, *сн'єжки* – цвіте до самого снігу (інформанти зауважують: *цв'іте шче йак сн'їг упа'де*).

За цією ознакою утворені й інші номени, в основі яких лежать назви пори року: *зи'ма*, *зим'ник*, *з'імн'ік'і*, *з'імоўник*, *зим'ниц'а*, *аз'іміє цв'єти* (цвіте до зими), *зимо'зелен'* (залишається зеленою всю зиму); *лі'єто* (цвіте все літо); *ос'ін:ук*, *ас'ін':і цв'єти* (цвіте до пізньої осені).

Час цвітіння може оцінюватись як хронологічно віднесений до свята: *пак'руцв'ічник*, *пак'руцўки*, *пудпок'риўки* (цвіте до Покрови).

З характерною ознакою рослини – здатністю довго цвісти – пов'язані назви *бабин в'ік*, *бес'мертне 'дерево*, *бес'мертник*.

Пізнім часом цвітіння пояснюють діалектоносії назву *'лежен'*: *за тим, шо 'саме п'ізн'іше цв'іте*.

Пізнім часом цвітіння, коли квіти залишаються ніби «самотніми» на грядках, пояснюють етимологи назву *у'диўки* від *вдова* (ЕСУМ 1: 342), пор. коментар інформантів: *од'нен'ка цв'іте*.

Зовнішньою подібністю, насамперед з іншими флорооб'єктами, зумовлені назви: *в'єр'бичка* (інформанти зазначають: *л'іст'ічка йак у в'єр'би*) – мотивують формою листя, що нагадує верbove; *лозка* – формою листя і стебла (як лозина); *рута* – результат перенесення назви внаслідок зовнішньої подібності стебла; з формою стебла – прямостоячим, як у дерева, пов'язана назва *'боже 'дерево*, означення *'боже* містить позитивну оцінку характеристику рослини; *дуб'ц'і* – за формою стебла – тонким і рівним; назву *дубок* (*дуб'ки*) рослина,

ймовірно, одержала за ознакою ‘твердий’, що є характерною ознакою дуба; за подібністю кольору квітки до льону виникла назва *л’онок* (інформанти відзначають: *квітка йак у л’ену*); мотив ‘синій колір квітки’, що асоціюється з волошкою, виразно проступає у назвах *валошка*, *бес’мертни вол’ошки*, означення *бес’мертни* передає властивість рослини довго цвісти; *ра’мон* (у східнополіських говірках виступає також назвою ромашки) – назва виникла за загальною зовнішньою подібністю, оскільки рослини, об’єднані цією назвою, генетично близькі, належать до однієї родини; *букети* – мотивують подібністю квітучої верхівки рослини, яка нагадує букет.

Засвідчено номінацію від зоономена: *вед’м’ед’ик’і*. Про зв’язок між реаліями свідчить коментар інформантів: *волохат’і йак вед’м’ед’*.

В основі назви *син’а’ока* лежить колір і форма квітів. У словосполученні *волове око* (*волови очи*) МО ‘форма’ поєднана з ознакою ‘розмір’ – прикметниковий компонент, похідний від *вол-* у фітономінації опосередковано позначає ‘великий’.

Кілька назв постало за асоціацією до предметів та явищ природного довкілля: *небо* – номен, пов’язаний з МО ‘колір’; у номінації *‘син’е небо* відзначено подвійну мотивацію за кольором; назва *‘зорачк’і* зумовлена поєднанням кількох МО: назва відображає особливість будови квітки (характеризує її зірчасту форму), колір (яскраве або біле забарвлення) та невеликий розмір квітки; номен *‘в’ітер* мотивований тим, що стебло рослини сильно реагує на вітер.

З інших істотних особливостей рослини, відзначених діалектоносіями, – особливість зростання густими заростями, по-ява її у великій кількості, що образно відбиває назва *‘т’омнайя туча*. МО виявляється продубльованою в різних компонентах складної назви – означення у номені посилює означуване. У найменуванні *‘син’е море* МО ‘особливість зростання’ (великими кущами, заростями, що асоціюється з морем), поєднана з МО ‘колір’. Особливістю рослини сильно заростати зумовлена назва *‘горе*.

Характеристика зовнішнього вигляду рослини, як квітки незвичайної, лежить в основі семантичної мотивації назви *‘барин’а*.

Зовнішній вигляд рослини, її винятковість, сприймання рослини людиною – все це відбито в назвах: *боже кра'шен 'їє*, *матери 'бож 'їй укра'шен 'їє* – як квітки, посланої Богом, чи для Бога. Таким назвам властива емоційно-оцінна характеристика.

Отже, матеріал засвідчує значне номінативне варіювання для рослини айстри степової, *Aster amellus*, у східнополіських говірках.

Усі зафіксовані назви є похідними. В основу номінації покладено різні МО. Домінантною мотиваційною ознакою назви рослини є темпоральна, інші МО виявлені меншою мірою.

Найпоширенішою є лексема *мо'роз*. Деякі номени (*ліето*, *б'укети*, *боже 'дерево*, *в'ітер*, *бабин в'ік*, *барин'а*, *лежен'*, *вед'мед'ік'і*, *горе*) можна вважати ендемізмами, оскільки їх зафіксовано лише в 1 н.п.

Відзначено відмінності в способах номінації; переважають монолексеми – суфіксальні іменникові деривати. Зрідка назви можуть оформлятися шляхом основоскладання (*син'а'ока*, *зимо'зелен'*). Спостережено перенос назви без будь-яких формальних змін (*зи'ма*, *ліето*, *рута*, *ра'мон*, *небо*, *барин'а*, *в'ітер*, *лежен'*, *горе*). Двокомпонентні назви менш поширені. Дослідження продемонструвало лексичне розмаїття діалектних назв, різноплановість мотивації назв рослини, її неоднорідність щодо мотиваційних зв'язків з відповідними назвами. Важливо й надалі пізнавати активні в говірках номінаційні процеси, оскільки через з'ясування мотивів називання, процесів номінації стає зрозумілою втілена в мові, говірках узагальнена мовна картина світу.

Вважаємо, що в діалектах як менш уніфікованих і менш унормованих порівняно з літературною мовою системах ще можна спостерегти процеси і явища мотивованості в різноманітті виявів, що спонукає до їх подальшого вивчення.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: у 7 т. За ред. О.С. Мельничука: Київ: Наукова думка, 1982. Т. 1.

LEGEND

ESUM – Melnychuk, O.S. (Ed.). (1982–2012). Etymological dictionary of the Ukrainian language: in 7 vols. Vol. 1. Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.).

Статтю отримано 13.02.2024

Maryna Poistohova

NAMES OF THE STEPPE ASTER, ASTER AMELLUS, IN THE EAST POLESSIAN DIALECTS

The steppe aster plant, *Aster amellus* stands out in East Polesian dialects with its numerous nomens.

In the study area for the nomination of steppe aster there were names recorded that reach 30 forming bases. The names clearly reflect the various characteristics of the plant. Dialect speakers call it differently, taking various characteristic of this plant as a basis for nominations.

According to motivational features, the names are divided into several groups. Most often, the names reflect the flowering time of the plant, which is most common for it.

Many names are motivated by the external similarity in shape, color, size with other floral objects, zoonyms, objects and environmental phenomena, and so on.

Among other significant features of the plant, marked by dialect speakers there is the peculiarity of the growing in dense thickets, its frequent appearance.

The names also reflect the appearance of the plant, its uniqueness, the humans' attitude to the plant.

The material testifies to a significant nominative variation of the steppe aster plant, *Aster amellus* in the East Polesian dialects.

All recorded names are derived.

Some names can be considered endemic, as they are recorded only in 1 settlement.

There are differences in the methods of nomination, monolexes – suffixal noun derivatives – are dominative. Occasionally, names can be created by compounding bases. There can also be the transfer of the name without any formal changes. Two-component names are less common.

Key words: East Polesian dialects, plant names, motivational features, derived nomens, methods of nomination.

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЕВІ

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2024.100.20>

УДК 811.161.2'373

ГЕЙМІФІКАЦІЯ НА УРОКАХ СЛОВЕСНОСТІ: ЗАСТОСОВУВАТИ ЧИ УНИКАТИ?

ДІЛЬНА

Оксана Андріївна,

кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри
гуманітарної освіти,
Львівський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти;
вул. Огієнка, 18а, м. Львів, 79007;
e-mail: dilnamartynyak@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7798-7374

Oksana

DILNA,

PhD in Philology, Senior Lecturer of the
Humanities Education Department,
Lviv Regional Institute of Post-Diploma
Pedagogical Education;
18a, Ohienka St., Lviv, 79007, Ukraine;
e-mail: dilnamartynyak@gmail.com

У статті проаналізовано випадки використання англійською мовою гейміфікація в професійній мові вчителів-словесників. З'ясовано основні причини появи й поширення цього слова, його семантичні та стилістичні особливості. Доведено, що аналізований англійзм не називає нового поняття, а заміняє українські словосполучення з прозорою семантикою.

Ключові слова: англійзм, англосуржик, професіоналізм, дидактичні ігри.

У професійній мові сучасних освітян активно з'являються нові іншомовні слова, передовсім англійськи. З одного боку, цей стихійний процес підтверджує важливу роль англійської мови в міжнародній комунікації, а з другого – викликає неабияке занепокоєння мовознавців, адже нівелює використання власне

українських словотвірних моделей і словотворчих засобів. Тотальна англізація заважає нашій мові йти власне українськими словотворчими шляхами.

Про шкоду англізмів для розвитку нашої мови та про способи їхньої заміни українськими відповідниками в мовознавстві написано вже чимало, зокрема монографія І. Фаріон «Англізми і протианглізми: 100 слів у соціокультурному контексті». Але, як бачимо, лише наукових висновків і рекомендацій замало для того, щоб мовці свідомо уникали англізмів.

Із-поміж часто вживаних нових слів у комунікації педагогів привертає увагу слово *гейміфікація*. Очевидно, що цей похідник утворено від англійського слова *game* (гра). У методичній літературі його використовують для позначення методу, що передбачає використання ігор в освітньому процесі, приміром: *Гейміфікація як засіб підвищення мотивації учнів до навчання* [Гавриліна]; *Гейміфікація уроків української мови і літератури як один із засобів підвищення мотивації учнів до навчання* [Редька].

Варто з'ясувати, чи доречним є термін-англізм *гейміфікація* та інші слова із цим коренем. Чи позначають вони нове явище в методиці викладання, чи лише осучаснюють та увиразнюють висловлювання, називаючи вже відомі методи в роботі педагога?

Як відомо, сучасного школяра треба зацікавити й захопити процесом навчання, умотивувати його до активної роботи на уроці. Із цією метою автори навчальних програм, підручників і методичних посібників поєднують ігрову діяльність із навчальною.

Ігри, які традиційно використовують у процесі навчання, називають дидактичними. У словнику педагогічних термінів читаємо: «Дидактичні ігри – це ігри для навчання й виховання дошкільників і школярів. Вони розвивають сенсорні (чуттєві) орієнтації дітей (на форму, розміри, колір, розташування предметів у просторі тощо), спостережливість, увагу, пам'ять, мислення, мову, вміння рахувати. Вони мають також важливе значення для морального виховання, сприяючи розвиткові цілеспрямованості, витримки, самостійності, виробляють вміння діяти згідно з певними нормами» [Гончаренко 1997: 89].

Розвиток інформаційних технологій спонукає до пошуку нових ефективних методів навчання або переосмислення та модернізації наявних. Одним із таких засобів, який дедалі частіше використовують педагоги, є *гейміфікація*, в основу якої покладено використання комп'ютерних ігор у процесі навчання [Антонов 2022: 251].

Англійське слово *game* має такі українські відповідники: *гра* і *партия*. У «Словнику новітніх англїзмів» зазначено, що це слово використовують у спортивній терміносистемі на позначення частини матчу в тенісі, бриджі тощо. У розмовному стилі так називають комп'ютерну гру (СНА: 80).

Поява англійського слова *гейміфікація* в мові педагогів, вочевидь, спричинена популяризацією комп'ютерних ігор, відтак використанням їх у процесі навчання, а також активним уживанням англїзма *гейм* у розмовному стилі, про що свідчить утворення низки спільнокоренових слів: *геймерити*, *геймер/ка*, *геймерство*, *геймерський*, *гейміфікація*, *гейміфікований*, *гейміфікувати* і *гейм-овер*. Прикметно, що «Словник новітніх англїзмів» подає слова з коренем *гейм-* із ремаркою розмовне. Отже, сферою їхнього вжитку є усна мова – молодіжний сленг, професійний жаргон комп'ютерників тощо.

У перекладі з англійської *gamification* означає «використання гри механіки в неігрових контекстах». Часто дослідники наголошують на тому, що йдеться про використання підходів, які застосовують під час проектування комп'ютерних ігор для вирішення різних завдань неігрових процесів [Саган].

Щодо виникнення самого методу *гейміфікації* в наукових джерелах побутують такі припущення: 1) виник в індустрії цифрових медіа, а згодом набув нового значення в контексті засобу стимулювання глибокого залучення клієнтів через ігрові можливості, через досвід із правилами та цілями, який приносить задоволення [Саган]; 2) виник у сфері маркетингу, а згодом поступово реалізовувався в менеджменті, спорті, охороні здоров'я та навколишнього середовища, машинобудуванні, психології та, нарешті, навчанні [Мехед 2020: 20].

У педагогічній літературі по-різному трактують значення терміна *гейміфікація*. Частина дослідників використовує цей англїзм як дублет до терміна *ігрова діяльність*, наприклад: *Нині однією з дієвих методик організації освітнього проце-*

су молодших школярів є ігрова діяльність, або **гейміфікація**. Під **гейміфікацією** в початковій освіті ми розуміємо впровадження ігор, ігрових технік та ігрових практик з освітньою метою [Карабін 2019: 44]; **Гейміфікацією** в освіті вважаємо застосування ігрових технік, практик та ігор з освітньою метою [Волох]; **Гейміфікація**, або ігрофікація, характеризується використанням ігрових елементів та механізмів у неігровій площині для підвищення ефективності сприйняття матеріалу учнями та зацікавленості школярів у навчальному процесі [Мироненко].

Іноді значення термінів **гейміфікація** та **ігрова діяльність** розмежовують, приміром: *Важливо відрізнити **гейміфікацію** від навчання на основі гри (ігрове навчання). Принципова відмінність полягає в тому, як саме ігрові елементи інтегруються у процес навчання. **Ігрове навчання** – це тип активного навчання в ігровому середовищі, який має конкретні цілі і вимірні результати. А **гейміфікація** – це процес додавання ігрових елементів або механіки в досвід. Виокремлено, що на відміну від **ігрового навчання**, в процесі якого гра є досвідом, в процесі **гейміфікації** ігрові компоненти інтегруються у традиційне навчання* [Мехед 2020: 20].

Вважаємо, що не варто використовувати англiзм *гейміфікація*, якщо слова *гейм* замість українського *гра* не вживають у методиці викладання. Слово *гра* більш доречне, бо має набагато ширшу сферу використання і є багатозначним. В академічному словникові подано такі значення: 1. Дія за значенням грати, гратися; забава. // Заняття дітей. 2. Підпорядковане сукупності правил, прийомів або основане на певних умовах заняття, що є розвагою або розвагою та спортом одночасно. // Набір предметів для такого заняття. Настільна гра (СУМ II: 150).

Зважаючи на значення слова *гра*, можна розширити другу сему «підпорядковане сукупності правил, прийомів або основане на певних умовах заняття, що є розвагою або розвагою та спортом одночасно» і додати, що гра може бути розвагою і навчанням водночас.

В інших терміносистемах побутує слово *ігрофікація*. Так називають метод, який активно застосовують у сфері бізнесу: **Ігрофікація (гейміфікація)** – це використання елементів гри чи технологій ігрового дизайну в неігровому контексті; комп-

лекс мотиваційних управлінських технік, ігрових методик, що використовуються в неігрових ситуаціях [Бізнес-гра]. А також у текстах, пов'язаних із бібліотечною справою, наприклад: **Ігрофікація:** гра як форма залучення користувачів до бібліотеки [Скаченко].

Вочевидь, термін *ігрофікація* доречніший, ніж *гейміфікація*, бо має більш прозору семантику завдяки кореню *ігр-* й утворений на зразок термінів *вітрофікація*, *теплофікація*. Проте в педагогічній терміносистемі він усе ж менш доречний, ніж звичні терміни *дидактична гра*, *ігрова діяльність*.

Отже, англійзм *гейміфікація* і слово-гібрид *ігрофікація* треба замінити на український відповідник, навіть якщо це складений термін, а саме: *дидактична гра*, *ігрова діяльність*. Очевидно, що на початку ХХІ ст. у зв'язку комп'ютеризацією навчального процесу та інтенсивним розвитком інформаційних технологій з'явилися нові види дидактичних ігор, засновані на базі комп'ютерних. Але це також ігри, які виконують важливі дидактичні функції в навчальному процесі.

Слова на зразок *гейміфікація*, *ігрофікація* є елементами молодіжного сленгу та професійного жаргону комп'ютерників, але педагогам-словесникам не варто засмічувати свою професійну мову цими покручами. Важливо розуміти, що метою сучасної освіти, зокрема мовно-літературної галузі, є розвиток компетентних мовців, які, окрім вправного володіння мовою, демонструють свідоме ставлення до мови. П. Селігей називає це явище «мовною свідомістю» та «небайдужим ставленням до мови» [Селігей 2012: 15].

У мовній свідомості виявляється спектр найрізноманітніших почуттів щодо мови: цікавість і байдужість, гордість за рідну мову й сором розмовляти нею, впевненість або тривога за її майбутнє, радість за її становище й сум, що її спіткають біди, або й обурення, коли мову утискають чи глузують із неї. Із-поміж цілої низки переживань за мову, які може відчувати мовець, є «прагнення захиститися від надмірних запозичень і задіяти натомість власні словотвірні ресурси» [Селігей 2012: 15–16]. З огляду на сьогоденну мовну практику, це дуже важливий аспект мовної свідомості, який маємо формувати в учнів. Тут не йдеться про пуризм, а лише про бажання зберегти специфіку й життєздатність нашої мови.

Ще одним показником сформованості компетентного мовця є мовна стійкість, що виявляється у виборі мови спілкування незалежно від оточення. Л. Масенко називає мовну стійкість основною гарантією життя української мови, її стійкості та розвитку. Проблема мовної стійкості та її джерел набуває особливої практичної гостроти там, де процеси мовної асиміляції ставлять під загрозу існування певної мови, а разом із тим, як дальший наслідок, можуть призвести до загибелі народу – носія відповідної мови [Ткаченко 1990: 5].

Отже, слово *гейміфікація*, як і багато інших англізмів, у мові педагогів з'явилося шляхом запозичення з інших терміносистем для позначення методу роботи, який у педагогічній термінології має узвичаєну назву – *дидактична гра, ігрова діяльність*. У комунікації вчителя це запозичення є недоречним і зайвим.

Вважаємо, що зростання кількості англізмів у мові педагогів-словесників та їхніх учнів не сприятиме формуванню в дітей свідомого та відповідального ставлення до мови, бажання захистити рідну мову від усіх агресивних чужомовних впливів і зберегти її національну специфіку. Освітняни й науковці повинні свідомо вводити у своє професійне мовлення нові терміни, шукаючи потрібного відповідника серед власне українських слів або творити нові на засадах українського словотвору, тобто чинити спротив засміченню нашої мови.

Антонов Є.В. Гейміфікація освітнього процесу: аналіз поняття. *Інноваційні трансформації в освіті: виклики, реалії, стратегії: зб. матеріалів IV Всеукраїнського відкритого науково-практичного онлайн-формату* (Київ, 27 жовтня 2022 р.). За ред. І.М. Савченко, В.В. Ємець. Київ, 2022. С. 250–252.

Бізнес-гра: Ігрофікація для бізнесу як людиноцентрична технологія продуктивності. URL: <https://eba.com.ua/event/biznes-gra-igrofikatsiya-dlya-biznesu-yak-lyudynotsentrychna-tehnologiya-produktyvnosti-2023-12-22-10-58/> (дата звернення: 21.04.2024).

Волох С. Використання ігрових технологій на практичних заняттях з англійської мови у закладах вищої освіти. URL: http://194.44.12.92:8080/jspui/bitstream/123456789/5833/1/Volokh%20S.V._article_2.doc.pdf (дата звернення: 21.04.2024).

Гавриліна В.В. Гейміфікація як засіб підвищення мотивації учнів до навчання. URL: <https://www.classtime.com/blog/heimifikatsiya-zasib-pidvyschennya-motyvatsiyi/> (дата звернення: 21.04.2024).

Гончаренко С. Педагогічний словник. Київ, 1997.

Горошкіна О. Формування в учнів ліцею мовної стійкості. URL: https://lib.iitta.gov.ua/719554/1/tezy_internet_konf_05_03_2020_gor.pdf (дата звернення: 21.04.2024).

Карабін О.Й. Гейміфікація а освітньому процесі як засіб розвитку молодших школярів. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2019. № 67. Т. 1. С. 44–47.

Кривенко С.І. Ігрофікація, гейміфікація: шляхи застосування в бібліотечній роботі. URL: <https://naurok.com.ua/prezentaciya-igrofikaciya-geymifikaciya-shlyahi-zastosuvannya-v-bibliotechniy-roboti-249940.html> (дата звернення: 21.04.2024).

Масенко Л. Мовна стійкість і мовна стабільність. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/3afcd948-28ac-4915-b54c-d190595ec9d9/content> (дата звернення: 21.04.2024).

Мехед К.М. Гейміфікація навчання як інноваційний засіб реалізації компетентнісного підходу у закладах вищої освіти. *Тенденції розвитку вищої освіти. Серія: Педагогічні науки*. 2020. № 7. С. 19–22.

Мироненко О.В., Видахевич Т.І. Розвиток зв'язного мовлення молодших школярів шляхом гейміфікації на уроках української мови. URL: http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2022/44/part_1/31.pdf (дата звернення: 21.04.2024).

Понилояк М. Гейміфікація як підвищення мотивації учнів до навчання. URL: <https://naurok.com.ua/geymifikaciya-yak-pidvischennya-motivaci-uchniv-do-navchannya-370740.html> (дата звернення: 21.04.2024).

Редька О.М. Гейміфікація уроків української мови і літератури як один із засобів підвищення мотивації учнів до навчання. URL: <https://vseosvita.ua/library/heimifikatsii-urokiv-ukrainskoi-movuyi-literatury-iak-odyn-iz-zasobiv-pidvyschennia-motyvatsii-uchniv-do-navchannia-766616.html> (дата звернення: 21.04.2024).

Саган О.В. Гейміфікація як сучасний освітній тренд. URL: <https://ps.journal.kspu.edu/index.php/ps/article/view/4519> (дата звернення: 21.04.2024).

Селігей П. Мовна свідомість: структура, типологія, виховання. Київ, 2012.

Сергеева Л. Гейміфікація: ігрові механіки для мотивації персоналу. URL: [https://lib.iitta.gov.ua/6072/1/%D0%B3%D0%B5%D0%B9%D0%BC%D0%B8%D1%84%E2%94%82%D0%BA%D0%B0%D1%86%E2%94%82%D1%8F_\(1\).pdf](https://lib.iitta.gov.ua/6072/1/%D0%B3%D0%B5%D0%B9%D0%BC%D0%B8%D1%84%E2%94%82%D0%BA%D0%B0%D1%86%E2%94%82%D1%8F_(1).pdf) (дата звернення: 21.04.2024).

Скаченко О. Ігрофікація: гра як форма залучення користувачів до бібліотеки. URL: <https://www.researchgate.net/publication/344691146> Igrofikacia_gra_ak_forma_zalucenna_koristuvaciv_do_biblioteki (дата звернення: 21.04.2024).

Ткаченко О. Проблема мовної стійкості та її джерел. *Мовознавство*. 1990. № 4. С. 3–10.

Фаріон І., Помилуйко-Недашківська Г., Бодровська А. Англізми і протианглізми: 100 історій слів у соціокультурному контексті. Львів, 2023.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ОС – Онлайн-словник Українського мовно-інформаційного фонду НАН України. URL: <https://svc2.ulif.org.ua/dictua/> (дата звернення: 10.11.2023).

СНА – Словник новітніх англізмів. URL: <https://drive.google.com/file/d/1EUFakfLLF-wrhkujkHYO9wajjmHFjUqi/view> (дата звернення: 17.11.2023).

СУМ – Словник української мови: в 11 т. Київ, 1971. Т. 2.

REFERENCES

Antonov, Ye.V. (2022). Gamification of the educational process: analysis of the notion. I.M. Savchenko, V.V. Iemets (Eds.). *Innovative transformations in education: challenges, reality, strategies: collection of the materials of the IVth All-Ukrainian open scientific and practical online-format* (Kyiv, October 27, 2022) (pp. 250–252). Kyiv (in Ukr.).

Business-game: Gamification for business as a person-centered technology of productivity. URL: <https://eba.com.ua/event/biznes-gra-igrofikatsiya-dlya-biznesu-yak-lyudynotsentrychna-tehnologiya-produkty-ynosti-2023-12-22-10-58/> (accessed: 21.04.2024) (in Ukr.).

Farion, I., Pomyliuko-Nedashkivska, H., Bodrovska, A. (2023). Anglicisms and anti-anglicisms: 100 stories of words in sociocontext. Lviv: Vyd-vo “Svichado” (in Ukr.).

Havrylina, V.V. Gamification as a means of enhancing pupils' motivation in learning. URL: <https://www.classtime.com/blog/heyifikatsiya-zasib-pidvyshchennya-motyvatsiy/> (accessed: 21.04.2024) (in Ukr.).

Honcharenko, S. (1997). *Pedagogical Dictionary*. Kyiv: “Lybid” (in Ukr.).

Horoshkina, O. Formation of language stability in lyceum pupils. URL: https://lib.iitta.gov.ua/719554/1/tezy_internet_konf_05_03_2020_gor.pdf (accessed: 21.04.2024) (in Ukr.).

Karabin, O.Y. (2019) Gamification in educational process as a means of young learners development. *Pedagogics of shaping creative personality in higher and secondary education*, 67(1), 44–47 (in Ukr.).

Kryvenko, S.I. Igrofication, gamification: ways of using in the work of a librarian. URL: <https://naurok.com.ua/prezentaciya-igrofikaciya-geymifikaciya-shlyahi-zastosuvannya-v-bibliotechniy-roboti-249940.html> (accessed: 21.04.2024) (in Ukr.).

Masenko, L. Linguistic resilience and linguistic stability. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/3afcd948-28ac-4915-b54c-d190595ec9d9/content> (accessed: 21.04.2024) (in Ukr.).

Mekhed, K.M. (2020). Gamification of learning as an innovative means of implementing competence-based approach in higher educational establishments. *Higher education development trends. Series: Pedagogical sciences*, 7, 19–22 (in Ukr.).

Myronenko, O.V., Vydakhvevych, T.I. Developing coherent speech of primary schoolchildren by means of gamification at the Ukrainian language lessons. URL: http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2022/44/part_1/31.pdf (accessed: 21.04.2024) (in Ukr.).

Ponypoliak, M. Gamification as a way of enhancing pupils' motivation to studying. URL: <https://naurok.com.ua/geymifikaciya-yak-pidvischennya-motivaci-uchniv-do-navchannya-370740.html> (accessed: 21.04.2024) (in Ukr.).

Redka, O.M. Gamification of the Ukrainian language and literature lessons as one of the means to increase pupils' motivation to studying. URL: <https://vseosvita.ua/library/heimifikatsii-urokiv-ukrainskoi-movy-i-literatury-iaak-odyn-iz-zasobiv-pidvyshchennia-motyvatsii-uchniv-do-navchannia-766616.html> (accessed: 21.04.2024) (in Ukr.).

Sagan, O.V. Gamification as a modern educational trend. URL: <https://ps.journal.kspu.edu/index.php/ps/article/view/4519> (accessed: 21.04.2024).

Seligej, P. (2012) Language consciousness: structure, typology, education. Kyiv: Vyd-vo “Kyievo-Mohylianska akademiia” (in Ukr.).

Serhiyeva, L. Gamification: game techniques for staff motivation. URL: [https://lib.iitta.gov.ua/6072/1/%D0%B3%D0%B5%D0%B9%D0%BC%D0%B8%D1%84%E2%94%82%D0%BA%D0%B0%D1%86%E2%94%82%D1%8F_\(1\).pdf](https://lib.iitta.gov.ua/6072/1/%D0%B3%D0%B5%D0%B9%D0%BC%D0%B8%D1%84%E2%94%82%D0%BA%D0%B0%D1%86%E2%94%82%D1%8F_(1).pdf) (accessed: 21.04.2024) (in Ukr.).

Skachenko, O. Gamification: the game as a form of engaging users to the library. URL: https://www.researchgate.net/publication/344691146Igr_ofikacia_gra_ak_forma_zalucenna_koristuvaciv_do_biblioteki (accessed: 21.04.2024) (in Ukr.).

Tkachenko, O. (1990) The problem of language stability and its sources. *Movoznavstvo*, 4, 3–10 (in Ukr.).

Volokh, S. Using game technologies at the English lessons in higher educational establishments. URL: http://194.44.12.92:8080/jspui/bitstream/123456789/5833/1/Volokh%20S.V._article_2.doc.pdf (accessed: 21.04.2024) (in Ukr.).

LEGEND

OC – Online dictionary of the Ukrainian Language and Information Fund of the National Academy of Sciences of Ukraine. URL: <https://svc2.ulif.org.ua/dictua/> (accessed: 10.11.2023) (in Ukr.).

CHA – Dictionary of the modern anglicisms. URL: <https://drive.google.com/file/d/1EUFaKfLLF-wrhkujkHYO9waijmHFjUqi/view> (accessed: 17.11.2023) (in Ukr.).

СУМ – Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol. (1971). Vol. 2. Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 01.05.2024

Oksana Dilna

GAMIFICATION IN LANGUAGE LESSONS: APPLY OR AVOID?

The article focuses on the analysis of the English borrowing *гейміфікація* which is widely used by language teachers in their professional speech. The source for the research was educational and methodological materials posted on the popular educational platforms “Vseosvita” and “Na urok”.

The professional discourse of modern educators is characterized by new foreign words, primarily English borrowings. On the one hand, this spontaneous process confirms the important role the English language plays in international communication, while on the other hand, it evokes serious concerns among linguists, as it reduces the usage of the Ukrainian models and word formation means and the search for new ones. Total prevalence of English borrowings prevents our language from following its own Ukrainian word-formation patterns.

Among the frequently used new words in the speech of teachers the attention is drawn by the word *гейміфікація*. It is obvious that this derivative is formed from the English word *game*. In methodological literature it is used to denote the process of using games in the educational process. Development of information technologies encourages exploration of the new effective means of educational activity or rethinking and modernization of existing ones. One of these tools, which is increasingly used in scientific and pedagogical circles, is gamification, which is based on the use of computer games in the learning process.

It has been proved that the English borrowing *гейміфікація* should be replaced by the Ukrainian equivalent, even if it is a compound term, namely: *дидактичні ігри, ігрова діяльність* (didactic games, game activity). It is obvious that at the beginning of the 21st century computerization of the educational process and intensive development of information technologies resulted in the new types of didactic games, which are based on computer games. But these are also games that perform important didactic functions in the educational process. The word *гейміфікація* is an element of youth slang and professional jargon of computer professionals. However, teachers should not pollute their professional speech with these words.

Key words: English borrowing, anglosurzhuk (a mix of Ukrainian and English languages), professionalism, didactic games.

НАШІ КОНСУЛЬТАЦІЇ

ЗАКОН НАБУВАЄ ЧИ НАБИРАЄ ЧИННОСТІ, ВСТУПАЄ В СИЛУ, ВСТУПАЄ В ДІЮ?

В управлінській діяльності центральних органів законодавчої, виконавчої, судової влади названі словосполучення належать до частовживаних термінів.

Загальномовні словники фіксують дієслівні словосполучення *набирати чинності* й *набувати чинності* як синонімічні. Від них, за правилами української граматики, утворюють іменникові словосполучення *набрання чинності*, *набуття чинності*. Якщо в загальномовних словниках зафіксовану синонімію названих словосполучень можна пояснити практикою їх уживання в різних книжних стилях, то спеціальні юридичні документи засвідчують закономірне уточнення значень цих термінів.

Насамперед варто звернути увагу на зміст документа «Офіційне тлумачення частини п'ятої статті 94 Конституції України» в Рішенні Конституційного Суду № 4-зп від 03.10.1997, яке пояснює конкретне слововживання *набирає чинності* як «момент оголошення результатів голосування за проектом Конституції України в цілому на пленарному засіданні Верховної Ради України» (тобто йдеться про кількість голосів, що їх *набрав* проєкт). З цього буквального тлумачення випливає, за рішенням Конституційного Суду, що «Конституція України *набула чинності* 28 червня 1996 року, у день її прийняття».

У тексті Конституції України як співвідносні функціонують словосполучення *набрання чинності*, *набуття чинності*, *введення в дію*, *вступ у силу*, серед яких переважає словосполучення *набуття чинності*.

Юридичний документ (*Рішення Конституційного Суду № 4-зп від 03.10.1997*) засвідчує, що термінологічні назви відповідних нормативно-правових актів *набрання чинності Конституцією України* і *набуття чинності Конституцією України*, зафіксовані у двох статтях Конституції України частина п'ята статті 94 і стаття 160, *вступили в силу*.

Лексема *сила* – складник юридичних термінологічних словосполучень, а також усталеного вислову *юридична сила закону*, пор. значення слова *закон* у «Словнику української мови» у 20 т.: «Установлене найвищим органом державної влади загальнообов'язкове правило, яке має найвищу *юридичну силу*». Прийняття законів належить до повноважень Верховної Ради України.

Після набуття чинності закон вступає в силу, почитає діяти. За процес уведення закону в дію відповідають виконавчі органи. На думку юристів, «*введення в дію закону є самостійною діяльністю органів виконавчої влади, що супроводжує законодавчий процес і необхідна для реалізації закону після набуття ним чинності*» (Часопис Академії адвокатури України. 2012. № 3. С. 3).

Термін *введення в дію* доцільно використовувати для позначення діяльності державних органів, які приймають загальнообов'язкові нормативно-правові акти і здійснюють їх реалізацію.

Юристи обговорюють також питання про значення двох понять «*чинність*» та «*дія*» *закону*, словосполучення з якими «набуття (набрання) чинності» та «введення в дію» у деяких нормативних документах використовуються як синонімічні. Ці правові категорії, на думку фахівців, потребують термінологічного розмежування, оскільки є факти «чинного, але не діючого закону, а також закону, який діє поза межами його чинності» (Шуліма А.О. «Чинність» та «дія» *закону*: розмежування понять. *Держава і право*. 2011. Вип. 51. С. 64–74).

Функціонування органів законодавчої, виконавчої, судової гілок влади в Україні мотивує розвиток юридичної термінології, формування спеціальних лексиконів, а також вироблення критеріїв уведення фахової лексики в загальномовний словник української мови, у якому термінологічне значення може зазнавати спрощення через поширення терміна в засобах масової інформації.

Світлана Єрмоленко

ВІКТОР – ВІКТОРОВИЧ, АЛЕ ІГОР – ІГОРЬОВИЧ

Особові чоловічі імена *Віктор*, *Ігор* однотипні за будовою, але належать до різних груп іменників II відміни чоловічого роду з основою на **-р**: *Віктор* – до твердої, *Ігор* історично є іменником м'якої групи. На противагу іншим іменникам цієї відміни, які поділяють на групи за характером приголосного основи та закінченням у називному відмінкові однини, належність імен *Віктор* та *Ігор* до твердої і м'якої груп визначено за їхніми закінченнями в непрямих відмінках однини, бо в називному відмінкові однини воно в них однакове – нульове (пор.: Н. в. *Вікторø* і *Ігорø*, Р. в. *Віктора* і *Ігоря*, Д. в. *Вікторові (-у)* і *Ігореві (-ю)*, З. в. *Віктора* і *Ігоря*, О. в. *Віктором* і *Ігорем*, М. в. *Вікторові (-у, -і)* і *Ігореві (-ю, -і)*, Кл. в. *Вікторе* і *Ігорю*), та в називному, давальному, орудному, місцевому й кличному відмінках множини (пор.: Н. в. *Віктори* і *Ігорі*, Д. в. *Віторам* і *Ігорям*, О. в. *Вікторами* і *Ігорями*, М. в. *Вікторах* і *Ігорях*, Кл. в. *Віктори* і *Ігорі* (див.: Український правопис. Київ: Наукова думка, 2019. § 67. II відміна. 1. Тверда група. 2. М'яка група; § 68. II відміна. Іменники чоловічого роду – власні назви. Тверда група. М'яка група). В українській мові переважають особові чоловічі імена з основою на **-р** твердої групи і лише двоє імен – *Ігор* та *Лазар* – м'якої групи.

Поділ таких особових чоловічих імен на тверду і м'яку групи спричинив потребу розмежувати за цією ознакою і утворені від них чоловічі імена по батькові. Поміркуймо: якщо приєднати суфікс **-ович** до імені *Ігор*, то форма по батькові *Ігорович* буде спільною з формою по батькові від імен твердої групи, пор.: *Вікторович*, *Нестерович* та ін. Щоб відмежувати чоловіче ім'я по батькові, утворене від особового імені м'якої групи з основою на **-р**, запропоновано поставити перед суфіксом **-ович** м'який знак, тобто вживати *Ігорьович*, *Лазарьович* (див.: Там само. § 32, п. 11, примітка).

Отже, відповідно до цієї зміни потрібно вживати *Іван Вікторович*, але *Роман Ігорьович*.

Катерина Городенська

НАБАГАТО – ЗНАЧНО – КУДИ – БАГАТО

Слово *набагато* має 51 (!) синонім. Серед них – *значно*, *багато*, *куди*, коли йдеться про порівняння, зіставлення певних об'єктів, явищ тощо.

Прислівник «набагато» має два значення: '1. Значною мірою; дуже. [Кравченко:] *Виходить, що я хоч і запізнилася набагато, а поговорити було про що* (Захар Мороз, П'єси, 1959, 220). 2. з порівняльним ступенем присл. і прикм. Значно, багато. *Повітря в горах дуже прозоре, отже, і видимість тут стала **набагато краща, ніж** на рівнині* (Олесь Гончар, III, 1959, 114)' (СУМ-11 V: 11).

Словникова стаття СУМ-11 засвідчує, що прислівник «значно» має три значення, за першими двома наближуючись до семантики попередньо означеного слова. Отже, це значення '1. *Дуже, сильно. Видатки так **значно** переходили доходи, що про дальші поїздки не можна було більше й думати* (Наталія Кобринська, Вибр., 1954, 92); – ***Значно** поріділи ліси в Європі* (Михайло Чабанівський, Стоїть явір..., 1959, 202). 2. з порівняльним ступенем присл. і прикм. Набагато, багато. *Ходжу **значно краще**, задишка менша, хоч це не зовсім пройшла* (Михайло Коцюбинський, III, 1956, 328); *Протока була **значно ширша, ніж** це відразу здалося* (Юрій Смолич, I, 1958, 46). 3. *рідко, у знач. присудк. сл.* Помітно, видно. – *Адже дванадцяттеро поросят! **Навіть значно** не буде, як я [вовк] одно або двоє схрупаю* (Іван Франко, IV, 1950, 87)' (СУМ-11 III: 650).

У реєстрі СУМ-11 прислівник «куди» у 8-му значенні вживається як частка, причому з відтінком розмовності. Їй притаманно підсилювати прикметники або прислівники вищого ступеня порівняння і при цьому означати 'значно, незрівнянно, далеко' (СУМ-11 IV: 383), пор. там само: *Чоловік мій **куди далі**, то все **хмурніший** ходить, аж мені серце болить* (Марко Вовчок, I, 1955, 209); *В науці **Матвій куди** за неї **сильніший**...* (Степан Васильченко, II, 1959, 315); *Терикон стояв зовсім близько, ніби ще одна трибуна, **куди вища і грандіозніша** за споруди стадіону* (Вадим Собко, Стадіон, 1954, 19); *Вона була непоказна собою, маленька, чорнява, зодягнута простень-*

ко,.. молодички одягались **куди вишуканіше** (Василь Земляк, Гнівний Стратіон, 1960, 477). У «Практичному словнику синонімів української мови» С. Караванського (с. 181) цей прислівник зафіксований без обмежувальної ремарки з тими самими значеннями.

У чому ж тоді проблема, спитаєте ви? Якщо усі три слова можуть заступати одне одного в конструкціях із семантикою порівняння, зіставлення.

А справа в тім, що ні в «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка, ні в «Російсько-українському словнику» (гол. ред. А. Кримський), ні в «Словнику українсько-російському» А. Ніковського немає ні в реєстрах, ні в рядах синонімів слова *набагато* (чи *намного*). Відповідником українського «значно» є рос. «значительно» (СУМ за ред. Б. Грінченка, II, с. 172), а рос. «значительно» є *значно, багато* (з покликанням на творчість Б. Грінченка і регіональну мовну практику); у порівняльних зворотах рекомендовано вживати сполуки *багато (далеко) кращий, далеко більше* (за РУС за ред. А. Кримського, електронна версія с. 553; <https://r2u.org.ua/data/Російсько-український%20академічний%20словник%20%281924-33%29.pdf>).

Очевидно, слово «набагато» увійшло вже в активну практику після 30-х років ХХ ст. На сьогодні, за конкордансом ГРАК, воно засвідчене в понад 52 тис. контекстів у сполуках: *набагато розумніший, багато частіший, багато цінніше, багато швидше* тощо. Конкурують такі уживання зі сполуками *значно частіше, значно важливіший, значно нижчий, значно дорожче* і под., що представлені в 90 тис. уживань. Щодо мови газет, то на шпальтах «Газети по-українськи» зараз фіксують приблизно однакову кількість уживань слів *набагато / значно* саме в конструкціях з порівняльним змістом, як-от: *Додала, що таке рішення вони прийняли тому, що у старших дітей **значно менше** шансів потрапити у сім'ю, ніж у молодших; Через велику кількість води томати також стають **значно уразливішими** перед різними хворобами; Головний спосіб отримати **набагато більше** грошей для України – мобілізувати російські активи, заморожені західними країнами на початку війни; У період неоліту ці посушливі*

ландшафти були **набагато зеленішими** і підтримували значні популяції людей і тварин. На сторінках же газети «Zahid.net» переважають уживання конструкцій зі словом «значно»: *Окрім того, активний пес має **значно менше** шансів набутися ожиріння, що призводить до великих проблем зі здоров'ям; Зазначається, що після ухвалення законопроекту, релігійні громади **значно простіше** зможуть переходити з УПЦ МП до ПЦУ; Чесно кажучи, ця скатертину мені сподобалася **набагато більше**, ніж ті, що були в мамі вдома; Українські зброярі зможуть виробити **набагато більше** зброї, що потрібна нашим військовим.*

Отже, сучасна мовна практика засвідчує активність порівняльних конструкцій що зі словом *набагато*, що зі словом *значно* (лексема *куди* як частка з підсилювальним значенням у цьому вживанні обмежена функціональною сферою побуту). Утім, помітна тенденція до поширення конструкцій зі словом «значно», що відповідає природному історичному розвитку української літературної мови. Синонімами слова «значно» можуть бути *багато*, *незрівнянно*.

Світлана Бибики

СКЛАДОВА ЧИ СКЛАДНИК

У сучасній українській літературній мові є синонімічна пара *складова* і *складник*. Обидва слова позначають частину, елемент чогось. Ця пара входить до синонімічного ряду з лексемами *компонент*, *інгредієнт*, *аспект*, *деталь*, *фракція* (щодо хімічного складу рідини, частина зернистого сипкого матеріалу, частина ґрунту), а також *елемент*.

Складова – це відприкметниковий іменник жіночого роду – ‘те, що утворює що-небудь, входить до складу чого-небудь’. *Галактика має дві складові – плоску і сферичну* (Наука і життя. 1962. № 6. С. 22); *Інформаційна війна є складовою російської агресії проти України* (з газ.); *Трейдери можуть ввозити кукурудзу на митні території та змішувати її з іншими складовими для виготовлення кормів для тварин* (з газ.); *Вихід книги вважають вагомою складовою процесу українізації єврейської громади України та її усвідомлення як невіддільної частини українського суспільства* (з газ.). Найчастотніші сполуки: *безпекова складова, оборонна складова, логістична складова, практична складова, важлива складова, фінансова складова* тощо.

Складник – ‘складова частина чого-небудь’. Наприклад: *Власне, він [М. Подоляк. – С.Б.] нагадав, що в Україні вже понад 9 років триває гібридна війна – інформаційний її складник є дуже важливим* (з газ.); *Ці дріжджі є основним складником, що надає хлібобулочним виробам характерної пухкої структури – робить їх об’ємними* (з газ.). Здебільшого натрапляємо на такі словосполученні з цією лексемою: *основний складник, важливий / вагомий / головний складник, інформаційний складник, політичний складник, екологічний складник, військовий складник* тощо.

На тлі подібності й цілковитої взаємозамінності зазначених слів-синонімів на позначення елементів певної структури, системи все ж таки є одна особливість. Слово «складник» уживають іще в такому жанрі, як рецепт, зокрема кулінарний. Пор.: *Як зробити слайм самостійно в домашніх умовах. Складники: 1. Вода. 2. Клей ПВА або Elmer’s. 3. Тетраборат натрію, який можна знайти в будь-якій аптеці. 4. За бажанням можете додати харчові барвники, які нешкідливі для здоров’я* (з газ.).

Спостерігаючи за активністю слів-синонімів у сучасних медіа, можемо відзначити, що слово «складова» частотніше. Наприклад, на шпальтах газети «Говоримо по-українськи» його вживали понад 4 тис. разів (а *складник* – усього 536 разів), на сторінках газети «Mind» можемо його зустріти близько 1500 разів (проти 44 уживань слова «складник»), за запитом на вживання *складова* в газеті «Zahid.net» отримуємо цифру 2207, а щодо *складник* – 86. Отже, на практиці слово «складова» функціонально більш навантажене, і це стосується не лише мови медіа. Утім, ще С. Караванський у своєму «Практичному словнику синонімів української мови» (як відомо, укладений у 1928 році) рекомендував із зазначеної пари «складник» (с. 412).

На потребі подолання невинуватої периферизації іменника *складник* наголошував І.Р. Вихованець у культуромовному етюді «Аби кожен звук уподобати складник» (Розмовляймо українською: мовознавчі етюди. Київ, 2012. С. 123). Одним із аргументів відомого науковця було те, що слово «складник» більше відповідає тональності української мови «і має вищий порівняно зі словом *складова* ступінь іменникового граматичного оформлення» – завдяки суфіксові *-ник*.

Отже, академічні філологи рекомендують активніше заступати слово «складова» (подібне до рос. *составляющая, составная* за граматичними ознаками роду, а також таке, що має виразніші ознаки прикметника, від якого походить – суфікс, закінчення) синонімом *складник*.

Світлана Бибик

ГЕНОЦИДНИЙ – ГЕНОЦИДАЛЬНИЙ, АБО ПРО НАДЛИШКОВУ ПРИКМЕТНИКОВУ ВАРІАНТНІСТЬ У МОВНІЙ ПРАКТИЦІ СЬОГОДЕННЯ

Варіантність літературної норми, навіть у періоди активної розбудови українського словника, може бути надлишковим явищем. Показовим прикладом є функціонування в сучасних публіцистичних та науково-публіцистичних текстах паралельних словотвірних моделей прикметників *геноцидний – геноцидальний*, напр.: *Саме тому об'єктом злочину геноциду стала українська нація, для послаблення якої сталінський тоталітарний режим здійснив геноцидне винищення українського селянства як питому частину нації і джерело її духовної та матеріальної сили* (Дзеркало тижня, 24.11.2018); *У своєму виступі Тимоті Снайдер виокремив 6 основних ознак режиму, який веде геноцидальну політику... Підсумовуємо стисло пояснення Тимоті Снайдера. Він вважає, що геноцидальний режим застосовує деякі з таких прийомів: заперечує існування певної держави; заперечує існування народу; «дегуманізує» певний народ; заперечує геноциди минулого; підтримує ідею витіснення одних націй іншими; а також «постмодерний показник», коли суспільство настільки завантажують викривленою інформацією, що воно починає не помічати той геноцид, який здійснює* (Українська правда, 21.10.2022). Така варіантність історично зумовлена складними процесами внутрішньої адаптації прикметникових похідних від основ іншомовного походження. А.П. Грищенко наголошував, що на етапі входження у вжиток вони адаптовувалися, як і в інших слов'янських мовах, шляхом «вичленування в системі прикметникового словотвору гібридних за внутрішньою будовою суфіксів, які в багатьох випадках виділяються в морфемному складі відповідних прикметників тільки умовно, тому що твірні основи не співвідносяться з відповідними словозмінними іменними основами, тобто не виступають як так звані вільні морфеми. На основі нейтрального прикметникового суфікса **-н-** як виразно конститутивного словотворчого елемен-

та утворилися, зокрема, дериваційні форманти **-ичн-** (**-ічн-**), **-альн-**, (**-іальн-**), **-уальн-**, **-арн-** (**-ярн-**), **-ивн-** ...» (Словотвір сучасної української мови. Київ, 1979. С. 123–124). У процесі пристосування до внутрішніх законів мови варіантні похідні або розподібнювалися за значенням (напр. у галузі хімії: *колоїдний* як прикметник до *колоїд* (*колоїдний розчин, колоїдна хімія*) і *колоїдальний* – ‘який має властивості колоїду’), або внаслідок закону мовної економії один з них зникав як надлишковий. Так було для прикладу з варіантами початку ХХ ст. *фізичний* – *фізикальний*. Згодом у вжитку залишився варіант *фізичний*.

Слово *геноцид* і похідний від нього прикметник *геноцидний* стали невіддільною частиною мови публіцистики й надбанням словника чи не кожного сучасного пересічного мовця лише в ХХІ ст. внаслідок переосмислення історії та осягнення сучасних екзистенційних викликів нації. Словник української мови у 20 т., ураховуючи випрацювані століттями закономірності, фіксує єдине похідне слово *геноцидний* як ‘прикметник до геноцид’ (Т. ІІІ. Київ, 2012). Це прийнятна модель, яка відповідає словотвірній системі української літературної мови.

Прикладами надлишкової словотвірної варіантності є й інші аналогічні одиниці, напр. *екзистенційний* – *екзистенціальний*. Прийнятним із погляду літературної норми є прикметник *екзистенційний* як похідний від іменника *екзистенція*, напр.: *Деякі асоціації рекомендують екзистенційну чи деякі інші види гуманістичної терапії, але здебільшого у їх базі досліджень недостатньо матеріалів, аби їх повноцінно включили у рекомендації», – пояснює Олександр Авдєєв* (<https://tverezo.info/post/174282>, дата звернення: 25.06.2023); *Ірвін Ялом, що зробив великий внесок у розвиток «екзистенціальної терапії», також не розглядав її як окрему школу, проте вважав, що саме такий підхід може надати терапевтичним зустрічам більшої ефективності* (<https://tverezo.info/post/174282>, дата звернення: 25.06.2023). У науково-технічній термінології є багато надлишкових словотвірних варіантних термінологічних лексем із загальним значенням ‘призначений для будь-якої дії, названої твірною основою’, утворених від іменникових запозичених основ: *еліпсоїдний* – *еліпсоїдальний*, *диференційний* –

диференціальний, синусоїдний – синусоїдальний, пропорційний – пропорціональний, біномний – біноміальний (Сидоренко, <http://journalib.univ.kiev.ua>, дата звернення 28.09.2023). Правильними з погляду літературної норми є лексеми із суфіксами **-н-**, **-ійн-**. «Специфіка прикметників іншомовного походження на **-іональний**, – зазначає К.Г. Городенська, – полягає в тому, що суфікс **-н-**, за допомогою якого морфологічно освоювали запозичені основи з латинської та інших європейських мов, було приєднано до кількох словотворчих суфіксів цих мов, що спричинило появу в українській мові громіздкого за будовою форманта **-іональн-**, не властивого її словотвірній системі» (Городенська К. Г. Морфолого-словотвірне перевнормування запозичених прикметників в усталених словосполученнях. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Філологія*. 2020. № 1(43). С. 92–99).

Проте в науковій термінології деякі прикметникові моделі мають складні парадигмальні зв'язки. Напр. *функціональний* можна розглядати як результат колишнього пристосування за допомогою суфікса **-н-** прикметників іншомовного походження до морфологічної та словотвірної підсистем української літературної мови. За своєю структурою та значенням він може бути пов'язаний з іменниками *функціоналізм* і *функціонал*. Про неоднозначність тлумачення таких словотвірних явищ свідчить семантична диференціація термінів у науковому стилі, пор. *меридіанний* – прикметник від слова 'меридіан', *меридіональний* – 'який розташовується, іде, тягнеться до меридіана у напрямку з півночі на південь' (СУМ VIII: 160).

У складних випадках радимо перевіряти нормативність прикметникових похідних від основ іншомовного походження за словниками та граматиками сучасної української літературної мови.

Тетяна Коць

ПРИЄДНУВАТИСЯ – ДОЄДНУВАТИСЯ, ЗАСТОСОВУВАТИ – ДОСТОСОВУВАТИ

Для мовної практики сьогодення характерна тенденція до вживання словотвірних моделей дієслова з префіксом **до-** замість усталених у мові зразків із префіксами **за-, при-, в-**, які додають словам різних семантичних відтінків (початку або кінця дії, її тривалості в часі), напр. *доєднатися* замість *приєднатися*; *достосувати* замість *застосувати*; *добачати* в значенні *вбачати*. Дієслова з префіксом **до-** витісняють з ужитку нормативні українські відповідники не лише в публіцистичному стилі (виразникові швидкоплинності мовної моди), а й в офіційно-діловому спілкуванні, напр.: *5 грудня 2009 року якраз виповнюється 15 років з дня підписання ними (Франція і КНР доєдналися децю пізніше) Будапештського меморандуму, за яким ці країни в обмін на нашу відмову від ядерної зброї (не лише стратегічної, яку Україна не могла експлуатувати, але й тактичної, що для підписантів було дуже важливо) гарантували Україні ненапад та допомогу в разі загрози агресії* (Українська правда, 04.12.2009); *Кожен відвідувач ярмарку матиме змогу створити власний «Незалежний подарунок» і доєднатися до благодійної справи – збору коштів для видання книг шрифтом Брайля* (Львівська пошта, 22.08.2015); *Доброго дня. Вітання всім. І я доєднуюся. Пане голово, якщо можна, щоб всі вмикали відео, коли говорять. Це обов'язкові умови проведення зоотзасідань* (<https://komfinbank.rada.gov.ua>, дата звернення: 22.09.2023). Про масштаби їхнього поширення свідчить, зокрема, функціонування в наукових текстах, пор.: *Усі разом вони кодують певні засоби переказу, які у періоди історичних перетворень потребують ненастанного відчитування, дискусії та відновлення, щоб їх можна було достосувати до запитів і вимог сучасності* (Слово і час. 2022. № 4. С. 50); *Філософія історії добачає в подіях минулого особливий сенс. Автор історичного роману теж часто виконує роль не тільки вченого, а й філософа* (Слово і час. 2022. № 4. С. 51). Чи можна вважати їх правомірними з погляду відповідності словотвірній нормі української літературної мови?

Префікс **до-** в українській літературній мові слугує зазвичай показником граничності дії, межі її поширення. Це значення він реалізує найчастіше в поєднанні з дієсловами односпрямованого пересування і переміщення (*допливти до берега, дійти до кінця*). Показово, що словники тлумачать дієслова наближення з префіксом **до-** за допомогою дієслова *досягти*: *допливти* – ‘пливучи, досягти якого-небудь місця’ (Словник української мови: в 11 т. Київ, 1970–1980; далі – СУМ II: 372); *дійти* – ‘ідучи в певному напрямку, досягти якого-небудь місця’ (СУМ II: 397) тощо. Префікс **до-**, як і префікс **при-**, може поєднуватися з дієсловами, що не мають безпосереднього значення пересування чи переміщення, хоч їм і притаманне значення руху. Це лексеми з семантикою певного відношення до об’єкта (*торкнутися, тулится*). Префікс **до-** в таких випадках указує на безпосередній контакт з об’єктом і є синонімом до префікса **при-**, пор. *доторкнутися, дотулится, притулится* (Словотвір сучасної української літературної мови. Київ, 1979).

Отже, не поспішаймо переймати тенденції мовної моди. Витіснення з ужитку дієслів *приєднатися, застосувати, вбачати* моделями з префіксом **до-** збіднює словник, уодноманітнює його. Забуваючи надбання свого словотворення, втрачаємо семантичне різноманіття літературної мови.

Тетяна Коць

УСИНОВЛЕННЯ / УДОЧЕРІННЯ, УСИНОВИТЕЛЬ ЧИ УСИНОВЛЮВАЧ?

«Знаю, що слово *усиновлення* зазвичай уживають, коли мова йде про хлопчиків. Чи можна його використовувати і щодо дівчат?» – запитує дописувач на одному з культуромовних сайтів.

У законодавстві, що регулює правовідносини в цій сфері, натрапляємо лише на термін *усиновлення*. У статті 207 Сімейного кодексу визначено поняття *усиновлення* («прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду»), а стаття 210 «Усиновлення братів та сестер» не передбачає врахування статі при уживанні терміна.

У неофіційному спілкуванні мовці, найчастіше не пов'язані зі сферою прийомного батьківства, часом використовують термін *удочеріння*, який не суперечить мовним нормам і зафіксований у тлумачних і орфографічних словниках. У юридичній практиці прийняття у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, у соціальній роботі нині послуговуються виключно терміном *усиновлення*. Однак у Кримінальному кодексі (ст. 149, 168, 169) натрапляємо на поняття із розрізненням статі дитини – *усиновлення (удочеріння)*.

Надавачі юридичних послуг цей прецедент коментують так¹: *У законодавстві застосовуються поняття «усиновлення» та «удочеріння», котрі розрізняються в залежності від статі особи, котру усиновляють. Тому їх слід розуміти як синоніми і у подальшому використовуємо поняття «усиновлення»* (<https://legalexpert.in.ua/komkodeks/sku/87-sku/3401-207.html>).

«Словник української мови» в 11 томах фіксує такі тлумачення: *Усиновлення*, я, сер. Дія за значенням *усиновити* (СУМ-11 X: 487). *Удочеріння*, я, сер. Дія за значенням *удочерити* (СУМ-11 X: 398).

Зауважимо, що розрізнення за статтю у вживанні зазначених термінів є лише у східнослов'янській мовній традиції:

укр. *усиновлення / удочеріння*,

білор. *ўсынаўленне / удачарэнне*,

рос. *усыновление / удочерение*.

¹ Тут і далі у прикладах збережено правопис оригіналу.

В інших слов'янських мовах на позначення процесу прийняття в родину дитини на правах доньки чи сина використовують одне поняття, пор.: чеська *adopce*, словацька *adopcia*, польська *przyjęcie*, болгарська *осиновяване*, словенська *posvojitve*, хорв. *posvajanje*, серб. *усвајање*, македон. *посвојување*.

Підсумовуючи, зауважимо, що в офіційно-діловому спілкуванні, юридичній практиці варто послуговуватись терміном *усиновлення* незалежно від статі прийнятої в родину на правах доньки чи сина дитини. На цьому наполягають і фахівці, задіяні в процесі усиновлення.

На офіційному сайті Міністерства соціальної політики читаємо: **Усиновлювачем** дитини може бути дієздатна особа віком не молодша двадцяти одного року, за винятком, коли **усиновлювач є родичем дитини**. А в мережевих дискусіях, у ЗМК натрапляємо на уживання терміна *усиновитель* на позначення такої особи, наприклад: *Якого віку може бути усиновитель дитини?* (<https://yur-gazeta.com/golovna/yakogo-viku-mozhe-buti-usinovitel-ditini-sudova-raktika.html>, 28.05.2024); *Загальна мобілізація: чи має право на відстрочку усиновитель малолітньої дитини* (Дзеркало тижня, 20.02.2023, <https://zn.ua/ukr/war/zahalna-mobilizatsija-chi-maje-pravo-na-vidstrochku-usinovitel-malolitnoji-ditini.html>). Чи тотожні і взаємозамінні поняття «усиновлювач» та «усиновитель»?

Звернімося до СУМ-11: *усиновитель, я, чол. Той, хто усиновляє або усиновив кого-небудь* (СУМ-11 X: 487). Поняття *усиновлювач* в одинадцятитомнику не зафіксовано. Лише термін *усиновитель* використовували в Кодексі про шлюб та сім'ю України, який втратив чинність від 01.01.2004.

Як зауважує Г. Ус у праці «Українська термінологія сімейного права: генеза і структурно-системна організація» (Харків, 2019. С. 106), «Скалькованим є термін *усиновитель*, *посиновитель*, натомість термін *усиновлювач* («особа, що прийняла до сім'ї дитину з наданням їй прав рідних дітей») пропонують уважати нормативним».

А у «Відомостях Верховної Ради України» (2009. № 7. С. 70) натрапляємо на таку інформацію: *У тексті Закону: слово «усиновитель» в усіх відмінках і числах замінити словом «усиновлювач» у відповідному відмінку і числі* («Про внесення змін до

деяких законодавчих актів України щодо державної підтримки сімей, які усиновили дитину з числа дітей-сиріт або дітей, позбавлених батьківського піклування», <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1941-20#Text>). Звернення до фахівців-законотворців у соціальній сфері підтвердило, що мотивація такої заміни була власне лінгвістична. Тобто в нині чинному законодавстві у сфері усиновлення уживають виключно термін *усиновлювач*.

На численних юридичних сайтах спостережено взаємозамінне уживання обох понять *усиновлювач* / *усиновитель*, напр.: Згідно зі *статтею 211 СК України, усиновителем дитини може бути дієздатна особа віком не молодша двадцяти одного року, за винятком, коли усиновлювач є родичем дитини. Усиновителем може бути особа, що старша за дитину, яку вона бажає усиновити, не менше як на 15 років. Різниця у віці між усиновлювачем та дитиною не може бути більшою, ніж 45 років* (https://jurliga.ligazakon.net/news/228081_usinovitelem-mozhe-buti-osoba-shcho-starsha-za-ditinu-yaku-vona-bazha-usinoviti-ne-menshe-yak-na-15-rokv-sud, 29.05.2024). Вважаємо, що це суперечить нормам, адже термін *усиновитель* вилучено із нормативних документів, хоча його можна знайти в онлайн-нових довідниках і словниках із правопису і слововживання. Поділяємо думку дослідників щодо скалькованої моделі творення поняття *усиновитель* (пор. рос. *усыновитель*, білор. *усынавіцель*).

Отже, радимо і в офіційно-діловому спілкуванні, і в повсякденній комунікативній практиці на позначення особи, що усиновила дитину, використовувати термін *усиновлювач* / *усиновлювачка*.

Ангеліна Ганжа

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Наукове видання

КУЛЬТУРА СЛОВА

Випуск 100

Друкується за ухвалою
вченої ради Інституту української мови
НАН України

Головний редактор *С.Я. Єрмоленко*
Випусковий редактор *А.Ю. Ганжа*
Технічне редагування *Л.І. Петренко*

Комп'ютерна верстка *Т.І. Савенко*

Підписано до друку 28.11.2024 р.
Формат 60 x 84 $\frac{1}{16}$. Папір офсетний.
Гарнітура «Times New Roman».
Обл.-вид. арк. 11.87. Ум.-друк. арк. 14.19.
Наклад 300 прим. Зам. № 2364.

Видавничий дім Дмитра Бураго
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
ДК № 2212 від 13.06.2005 р.
e-mail: info@burago.com.ua
www.burago.com.ua
Адреса для листування: 04080, м. Київ-80, а/с 41

